

ELMAR GAMS

Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaadetute
vabastamiskord 1945.–1989. a

ELMAR GAMS

Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaadetute
vabastamiskord 1945.–1989. a

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikool

Käesolev väitekiri on lubatud kaitsmisele 4. novembril 2025 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendajad: professor Tõnu-Andrus Tannberg (Tartu Ülikool) ja
dr Meelis Maripuu (Eesti Mälu Instituut)

Oponent: dr David Feest (Hamburgi Ülikool)

Kaitsmine: 9. detsember 2025 kell 16.15, TÜ senati saal, Ülikooli 18–204

Doktoritöö valmis Eesti Mälu Instituudi stipendiumi toel.

ISSN 1406-443X (trükis)
ISBN 978-9908-57-077-8 (trükis)

ISSN 2806-2337 (pdf)
ISBN 978-9908-57-078-5 (pdf)

Autoriõigus: Elmar Gams, 2025

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

LÜHENDID	7
SISSEJUHATUS	8
Uurimistöö eesmärgid ja nendega seotud küsimused	10
Allikad	11
Meetod ja teema piiritlemine	15
Uurimisseis ja käesoleva töö uudsus	17
Töö ülesehitus	20
Terminoloogia	22
1. VÄLJASAATMISOPERATSIOONID, MUUTUSED	
ASUMISSÜSTEEMIS	29
1.1. Väljasaatmisoperatsioonid.....	30
1.2. „Kulaklike“ majapidamiste nimekirjade koostamine 1947.–1948. a	36
1.3. Muutused asumissüsteemis ja repressioonimäärades 1948.–1950. a	40
2. VABASTAMISKORD 1945.–1954. A	43
3. VABASTAMISKORD ÜLELIIDULISTE AKTIDEGA 1954.–1965. A	49
4. VÄLJA SAADETUD „KULAKUTE“ VABASTAMISKORD 1954.– 1989. A	55
5. TEISTE GRUPPIDE VABASTAMISKORD 1954.–1989. A	68
5.1. 1941. a välja saadetud	69
5.2. 1945.–1946. a liiduvabariigi või üleliidulise NKVD/NKGB direktiivide–käskkirjade–korralduste alusel välja saadetud	75
5.3. 1947.–1952. a välja saated, mis vormistati NSVL MGB Eri- nõupidamise otsustega	76
6. BALTI LIIDUVABARIIKIDEST VÄLJASAADETUTE VABAS- TAMISKORD VÕRDLUSES 1930. AASTATE ESIMESEL POOLEL VÄLJA SAADETUD „KULAKUTE“ VABASTAMISKORRAGA	82
6.1. Väljasaatmisoperatsioonide läbiviimine	82
6.2. Väljasaatmisotsuste tühistamine	83
6.3. Vabastamine väljasaatmisotsust tühistamata	87
6.4. Välja saadetud lapsed	90
7. NÕUKOGUDE AMETLIK KÄSITLUS 1930. AASTATE ESIMESEL POOLEL „KULAKUTE“ JA BALTI LIIDUVABARIIKIDES LÄBI VIIDUD VÄLJASAATMISOPERATSIOONIDEST	95
KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED	103
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	109
SUMMARY	119
LISAD	129

Lisa 1. Väljasaatmisoperatsioonid Eesti, Läti ja Leedu NSV-s 1941., 1945.–1952. a	129
Lisa 2. NSVL asutuste ja dokumendiliikide hierarhia	136
Lisa 3. Eesti NSV andmed väljasaadetute, nende vabastamise ja väljasaatmisotsuste tühistamise kohta (inimesed)	138
Lisa 4. Läti NSV andmed väljasaadetute, nende vabastamise ja väljasaatmisotsuste tühistamise kohta (inimesed)	139
Lisa 5. Leedu NSV andmed väljasaadetute, nende vabastamise ja väljasaatmisotsuste tühistamise kohta (perekonnad)	140
Lisa 6. Vabastamiskorra tähtsamad üleliidulised ja Balti liiduvabariikide aktid 1953.–1989. a	141
ELULOOKIRJELDUS	147
CURRICULUM VITAE	149

LÜHENDID

K(b)P KK	kommunistliku (bolševike) partei keskkomitee. Siinkohal peetakse silmas Eestimaa K(b)P KK-d, Läti K(b)P KK-d või Leedu K(b)P KK-d;
KGB	riikliku julgeoleku komitee. Tuletatud asutuse venekeelsest nimetusest <i>Комитет государственной безопасности</i> ;
KP KK	kommunistliku partei keskkomitee. Siinkohal peetakse silmas Eestimaa KP KK-d, Läti KP KK-d või Leedu KP KK-d;
KTK	kesktäitevkomitee;
LCVA	Leedu riiklik keskarhiiv. Tuletatud asutuse leedukeelsest nimetusest <i>Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas</i> ;
LVA	Läti riigiarhiiv. Tuletatud asutuse lätikeelsest nimetusest <i>Latvijas Valsts Arhīvs</i> ;
LYA	Leedu eriarhiiv. Tuletatud asutuse leedukeelsest nimetusest <i>Lietuvos Ypatingasis Archyvas</i> ;
MGB	riikliku julgeoleku ministeerium. Tuletatud asutuse venekeelsest nimetusest <i>Министерство государственной безопасности</i> ;
MN	ministrite nõukogu;
MOOP	ühiskondliku korra kaitse ministeerium. Tuletatud asutuse venekeelsest nimetusest <i>Министерство охраны общественного порядка</i> ;
MVD	siseministeerium. Tuletatud asutuse venekeelsest nimetusest <i>Министерство внутренних дел</i> ;
NKGB	riikliku julgeoleku rahvakomissariaat. Tuletatud asutuse venekeelsest nimetusest <i>Народный комиссариат государственной безопасности</i> ;
NKVD	siseasjade rahvakomissariaat. Tuletatud asutuse venekeelsest nimetusest <i>Народный комиссариат внутренних дел</i> ;
NLKP KK	Nõukogude Liidu kommunistliku partei keskkomitee;
OGPU	ühendatud riiklik poliitvalitsus. Tuletatud asutuse venekeelsest nimetusest <i>Объединенное государственное политическое управление</i> ;
RA	Rahvusarhiiv;
RKN	rahvakomissaride nõukogu;
TSN	töörahasaadikute nõukogu;
VNFSV	Venemaa Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik;
ÜK(b)P KK	üleliidulise kommunistliku (bolševike) partei keskkomitee;
ÜNP	ülemnõukogu presiidium.

SISSEJUHATUS

„Kas tead, milles on küsimus,” ütles vanaisa ühel päeval, kui me temaga maal metsi mööda hulkusime. „Inimese silm on tehtud nii, et me metsas ellu jääksime. Sellepärast tajub see hästi liikumist. Ükskõik mis ka ei liiguks, isegi kuskil meie nägemisvälja kaugemas nurgas, tabab silm selle ära ja juhib informatsiooni ajusse. Aga kas sa tead, mis on see, mida me ei näe?” Ma raputasin pead. „Seda, mis ei liigu, Vadja. Keset kõiki neid muutusi pole me harjunud eristama asju, mis jäävad samaks. Ja see on suur probleem, sest kui sellele mõelda, siis need asjad, mis ei muutu, on enamasti need kõige tähtsamad.”¹

Iseseisvate Balti riikide (Eesti, Läti ja Leedu) okupeerimise ja annekteerimise järel NSV Liidu poolt suvel 1940 kuni nende taasiseseisvumiseni (Leedu märtsis 1990, Eesti ja Läti augustis 1991)² olid suurimateks nendel aladel korraldatud repressioonideks küüditamised ehk väljasaatmisoperatsioonid. Esimene neist viidi läbi 14. juunil 1941 ja viimane augustis 1952.³ Need repressioonid järgisid Nõukogude Liidus juba 1930. aastate esimesel poolel paika pandud mustrit.⁴

¹ Giuliano da Empoli, *Kremli võltur* (Tallinn: Varrak, 2023), 91.

² Lauri Mälksoo, *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940.–1991. a ja pärast 1991. a* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005). Originaal: *Illegal annexation and state continuity: the case of the incorporation of the Baltic states by the USSR*. (Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2003).

³ Lisa 1.

⁴ Väljasaatmisoperatsioonide kohta väljaspool Eesti, Läti ja Leedu NSV-t. Robert Conquest, *The Soviet deportation of nationalities* (London: Macmillan & Co, 1960); Н. А. Ивницкий, *Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.)* (Москва: Наука, 1972); Lynne Viola, „The campaign to eliminate the kulak as a class, winter 1929–1930: a revaluation of the legislation“, *Slavic Review* 45, nr 3 (1986), 503–524; Lynne Viola, „The second coming: class enemies in the Soviet countryside, 1927–1935“, *Stalinist terror: new perspectives*, ed. J. Arch Getty and Roberta T. Manning (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 65–98; Виктор Земсков, „Судьба „кулацкой ссылки“ (1930–1954 гг.)“, *Отечественная история*, № 1 (1994), 118–147; *Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1933–1938 гг.*, сост. С. А. Красильников, В. Л. Кузнецова и Т. Н. Осташко (Новосибирск: ЭКОР, 1994); Николай Бугай, *Л. Берия – И. Сталину: „Согласно Вашему указанию...“* (Москва: АИРО-XX, 1995); Otto Pohl, *The Stalinist penal system: a statistical history of Soviet repression and terror, 1930–1953* (Jefferson: McFarland & Company, 1997); Юрий Стецовский, *История советских репрессий. Том 1* (Москва: Общественный фонд „Гласность“, 1997); Юрий Стецовский, *История советских репрессий. Том 2* (Москва: Общественный фонд „Гласность“, 1997); *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти томах. Том 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930*, сост. В. Данилов, Р. Маннинг и Л. Виола (Москва: РОССПЭН, 2000); *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти томах. Том 3. Конец 1930 – 1933*, сост. В. Данилов, Р. Маннинг и Л. Виола (Москва: РОССПЭН, 2001); *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х томах. Том 3. 1930–1934 гг. Книга 1. 1930–1931*, сост. А. Берелович и В. Данилов (Москва: РОССПЭН, 2003); *По решению Правительства Союза ССР*, сост. Николай Бугай и А. М. Гонов (Нальчик: Издательский центр „Эль-Фа“, 2003); Oleg Khlevniuk, *The history of the Gulag: from collectivization to the great terror* (New Haven: Yale University Press, 2004); Pavel Polian, *Against their will: the history*

Lisaks anekteeeritud Balti riikidele viidi väljasaatmisoperatsioonid läbi ka enamikel teistel aladel (Poola idaalad, Põhja-Bukoviina ja Bessaraabia), mis jäid NSV Liidu mõjusfääri vastavalt Saksamaaga sõlmitud lepetele augustis–septembris 1939.⁵ Väljasaatmisoperatsioonid lõppesid Jossif Stalini surmaga. Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaadetute vabastamiskord jõudis aga lõpule alles 1988.–1989. a.

Tänase päevani on nii teaduskirjanduses kui ka laiemalt ühiskonnas nende väljasaadetute vabastamise alguseks peetud eelkõige Stalini surma järel toimunud muutusi ehk „sula“ Nikita Hruštšovi valitsemisajal (1953–1964). Lõplik represseeritute „rehabiliteerimine“ oleks just kui saabunud alles Mihhail Gorbatšovi valitsemisajal (1985–1991) ja jätkunud taasiseseisvunud või Nõukogude Liidu lagunemisel tekkinud riikides.⁶

and geography of forced migration in the USSR (Budapest: Central European University Press, 2004); *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Том 1. Массовые репрессии в СССР*, сост. И. А. Зюзина, Н. Верт и С. В. Мироненко (Москва: РОССПЭН, 2004); Н. А. Ивницкий, *Судьба раскулаченных в СССР* (Москва: Собрание, 2004); *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Том 5. Спецпереселенцы в СССР*, сост. Т. В. Царевская-Дякина (Москва: РОССПЭН, 2004); В. А. Бердинских, *Спецпоселенцы: политическая ссылка народов Советской России* (Москва: Новое литературное обозрение, 2005); Виктор Земсков, *Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960* (Москва: Наука, 2005); *Сталинские депортации. 1928–1953*, сост. Н. Л. Поболь и П. М. Полян (Москва: Международный фонд „Демократия“, 2005); Григорий Гончарук и Александр Нагайцев, *Расправа (украинское повстанчество в советских документах). Часть вторая* (Одесса: Астропринт, 2006); *Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940. В 2-х книгах. Книга 2*, сост. Н. Н. Покровский, В. П. Данилов и С. А. Красильников (Москва: РОССПЭН, 2006); Oхана Klimkova, „Special settlements in Soviet Russia in the 1930s–50s“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8, nr 1 (2007), 105–139; Lynne Viola, *The unknown gulag: the lost world of Stalin's special settlements* (Oxford: Oxford University Press, 2007); *НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике*, сост. Н. И. Владимирцев и А. И. Кокурин (Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008); И. В. Лиджиева, „Правовой статус спецпереселенцев в СССР в 40–50-е гг. XX в.“, *Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН*, № 3 (2013), 34–39; Алексей Раков, „Деревню опустошают“: сталинская коллективизация и „раскулачивание“ на Урале в 1930-х годах (Москва: РОССПЭН, 2013); В. А. Бердинских, И. В. Бержинских и В. И. Веремьев, *Система спецпоселений в Советском Союзе 1930–1950-х годов* (Сыктывкар: ИЯЛИ Коми НЦ УрО РАН, 2015); Николай Бугай, „Дискуссионные аспекты в изучении проблемы принудительных переселений народов в Союзе ССР“, *„White Spots“ of the Russian and World History*, № 4–5 (2015), 40–73; Alain Blum et Emilia Koustova, *Déportés pour l'éternité. Survivre à l'exil stalinien, 1939–1991* (Aubervilliers: Ined Éditions, 2024).

⁵ Ülevaatluk tabel nendest operatsioonidest. Meelis Saueauk, „Märtsiküüditamine NSV Liidu sõjajärgsete massideporteerimiste kontekstis“, *TUNA*, nr 4 (2019), 95–96.

⁶ Näide tüüpilisest Nõukogude Liidus läbi viidud repressioonide tagajärgede perioodiseerimisest: *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том I. Март 1953 – февраль 1956*, сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, В. Г. Хлопов и И. Н. Шевчук (Москва: Международный фонд „Демократия“, 2000); *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие*

Väitekirja keskmel on Nõukogude Liidu loodud Eesti, Läti ja Leedu NSV-s läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamise kord. Selle analüüs annab võimaluse väita, et tegelikult ei olnud Jossif Stalini surma järgsel perioodil toimunud Gulagi- ja asumissüsteemi järkjärguline „demonteerimine“⁷ midagi erakordset, vaid see oli juba varem välja kujunenud korra jätk.

Uurimistöö eesmärgid ja nendega seotud küsimused

Käesoleval uurimistööl on kaks eesmärki. Esimene ehk põhieesmärk on kõikide Eesti, Läti ja Leedu NSV-s väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskorra väljaselgitamine. Teine eesmärk on võrrelda seda protsessi 1930. aastate esimese poole väljasaatmisoperatsioonide käigus („kulakute“ operatsioonid) represseeritute vabastamiskorraga.

Esimese eesmärgi täitmisel tuleb vastata järgmistele küsimustele:

- millised olid kõik Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonid, nende käigus represseeritute grupid ja represseeritute arvud (ulatus);
- millist rolli represseeritute vabastamisel mängisid üleliidulise ja Balti liiduvabariikide tasandi asutused, kuidas kahe tasandi vahel muutus aja jooksul;
- milline oli vabastamiskord Stalini valitsemisajal ja kuidas see muutus tema surma järel;
- millised sarnasused ja erinevused seoses vabastamiskorraga olid Eesti, Läti ja Leedu NSV-s;
- kui suur oli tühistatud väljasaatmisotsuste osakaal enne 1988.–1989. a?

Teise eesmärgi täitmisel tuleb vastata järgmistele küsimustele:

- millised olid sarnasused ja erinevused 1930. aastate esimesel poolel „kulakute“ ja 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonidel;
- millised olid sarnasused ja erinevused 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ ja 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute väljasaatmisotsuste tühistamise protsessil;

материалы. Том II. Февраль 1956 — начало 80-х годов, сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, и В. Г. Хлопов (Москва: Международный фонд „Демократия“, 2003); Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30—40-х и начала 50-х гг., и другие материалы. Том III. Середина 80-х годов — 1991, сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов и И. Н. Шевчук (Москва: Международный фонд „Демократия“, 2004).

⁷ Mõiste pärineb siit: Alain Blum (Ален Блюм), „Противоречивое завершение сталинизма: медленное освобождение населения, депортированного с западных территорий СССР“, *Миграционные последствия Второй мировой войны: депортации в СССР и странах Восточной Европы. Сборник научных статей. Выпуск 3*, ред. Наталья Аблажей и Ален Блюм (Новосибирск: Наука, 2014), 16.

- millised olid sarnasused ja erinevused 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ ja 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamisel ilma väljasaatmisotsuste tühistamiseta;
- millised olid sarnasused ja erinevused 1930. aastate esimesel poolel lastena väljasaadetute ja 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest lastena väljasaadetute kohtlemisel;
- milline oli Nõukogude Liidu ametlik väljasaatmisoperatsioonide käsitus ja kuidas see avaldus nii 1930. aastate esimesel poolel kui ka 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorras?

Allikad

Vabastamiskorra väljaselgitamisel keskendun üleliidulise ja Balti liiduvabariikide tasandi asutuste dokumentidele. Nendeks dokumentideks on:

- NSVL ministrite nõukogu (MN) ja ülemnõukogu presiidiumi (ÜNP) aktid (määrused, seadlused);
- Eesti, Läti ja Leedu NSV MN-i ja ÜNP aktid;
- Eesti, Läti ja Leedu NSV MN-i ja ÜNP dokumendid, mis olid vahetult seotud vabastamiskorraga (kirjavahetus inimestega, üleliiduliste ja liiduvabariiklike asutustega (k.a üleliidulise kommunistliku (bolševike) partei keskkomitee (ÜK(b)P KK), alates 1952. a Nõukogude Liidu kommunistliku partei keskkomitee (NLKP KK) ja vastava liiduvabariigi partei KK), komisjonide protokollid, aruanded, aktide projektid);
- Eesti, Läti ja Leedu NSV siseministeeriumide (MVD), riikliku julgeoleku ministeeriumide (MGB), prokuratuuride ja ülemkohtute dokumendid (kirjavahetus inimestega, üleliiduliste ja liiduvabariiklike asutustega (k.a vastava liiduvabariigi partei KK), langetatud otsused, aruanded).

NSVL MN-i ja ÜNP aktide kui allikatega on kerge ja raske samaaegselt. Kerge on tänu sellele, et praeguseks hetkeks on avaldatud palju dokumendikogumikke,⁸

⁸ *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: „Их надо депортировать.“ Документы, факты, комментарии*, сост. Николай Бугай. (Москва: Дружба народов, 1992); *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий*, сост. Е. А. Зайцев (Москва: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993); *Спецпереселенцы в Западной Сибири; Lietuvos gyventojų trešimajai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose 1940–1941, 1945–1953 m.*, sudar. Eugenijus Grunskis, Vanda Kašauskienė ir Henrikas Šadžius (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995); Бугай, Л. Берия – И. Сталину; *Реабилитация: как это было. Том I; Трагедия советской деревни. Том 2; Трагедия советской деревни. Том 3; Реабилитация: как это было. Том II; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД; По решению Правительства Союза ССР; Лубянка: органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник*, сост. А. И. Кокурин и Н. В. Петров (Москва: Международный фонд „Демократия“, 2003); *Реабилитация: как это было. Том III; История сталинского Гулага. Том I; История сталинского Гулага. Том 5; Народы стран Балтии в условиях сталинизма (1940-е – 1950-е годы): документированная история*, сост. Николай Бугай (Soviet and post-Soviet politics and society 11. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2005); *Сталинские*

mis on enamikel juhtudel internetis kättesaadavad.⁹ Raske on seetõttu, et tegemist on ikkagi hilisemast ajast, mitte aktide loomise ajast, pärit ärakirjade, tõlgete ja ainult mõnel juhul (pildi)koopiatega. Ärakirjad ei anna edasi kogu vajalikku infot mitmel põhjusel. Esiteks praegusel hetkel ärakirjadena kättesaadavate aktide valik on piiratud, sest vabastamiskorra ajaline piirang on vaikumisi järgmine: märtsist 1953 kuni 1960. aastate teise pooleni ja 1980. aastate teisest poolest 1990. aastate alguseni. See jätab tähelepanuta sinna vahele jäänud aastad. Mis puudutab 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakuid“, siis nende vabastamiskord piirdub dokumendikogumikes „Suure Isamaasõja“ (22. juuni 1941 kuni 9. mai 1945) algusega, võtmata arvesse 1940. ja 1950. aastaid. Teiseks ei püüa ükski dokumendikogumik anda ülevaadet kõikidest võimalikest teemasse puutuvatest aktidest, vaid sisaldab sellise dokumendivaliku, mis lisab üksikutele aktidele suure osa igasuguseid muid dokumente (erinevate tasandite asutuste kirjavahetus, aruanded, projektid jne). Kolmandaks juhtub, et ärakiri ei ole terviklik akt, vaid ainult väljavõtte sellest. Neljandaks ei saa ükski ärakiri sisaldada kõikvõimalikke arhiivis säilitatavate aktide originaalile, kaasaegsele koopiale või ärakirjale lisatud märkusi (nt millal akt oli muudetud või kehtetuks tunnistatud). Viiendaks mõnikord arhiivis oleva akti võrdlemisel selle dokumendikogumikus oleva ärakirjaga ilmneb, et viimases esineb vigu (nt vale kuupäev või number), mis kanduvad edasi ühest sellel ärakirjal põhinevast teadustööst teise.

Uurimistöö käigus olen seadnud eesmärgiks kasutada kas aktide originaale või nende kaasaegseid koopiaid, ärakirju või tõlkeid. 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ vabastamiskorra puhul on olnud see raskem, 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute puhul aga kergem, sest enamik teemasse puutuvaid üleliidulise tasandi akte on Balti riikide arhiivides. Siiski ei ole üheski Eesti,¹⁰ Läti¹¹ või Leedu¹² arhiivis täielikku 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorda puuduvat NSVL MN-i ja ÜNP aktide kollektsiooni. Olemas on mõned toimikud, mis sisaldavad kas nende aktide nimekirju¹³ või ärakirju (mõnikord ainult väljavõtteid),¹⁴ mis aga lähemal vaatlusel ei anna tervikpilti. Neid akte leidub siin ja seal Eesti

депортации. 1928–1953; Политбюро и крестьянство; НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом.

⁹ Nt „Российское историческое общество. Электронная библиотека исторических документов“, <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/1-glavnaya> (vaadatud 11.10.2024).

¹⁰ Rahvusarhiiv (RA).

¹¹ Latvijas Valsts Arhīvs (LVA) – Läti riigiarhiiv.

¹² Lietuvos Ypatingsis Archyvas (LYA) – Leedu eriarhiiv; Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA) – Leedu riiklik keskarhiiv.

¹³ LYA, f. V-135, ap. 2, b. 3, l. 1b–64. – TSRS, LTSR vidaus reikalų ministrų slaptų įsakymų, nurodymų, instrukcijų dėl tremtyje buvusių asmenų registracijos, iš tremties grįžusių asmenų dokumentų tvarkymo, leidimo iš tremties grįžusiems asmenims gyventi Lietuvos TSR teritorijoje apskaitos žurnalas.

¹⁴ ERAF.17SM.5.15 – Документы и справочные материалы по делам административного выселения лиц из ЭССР на спецпоселение в 1941, 1945, 1949 и 1951 гг.

NSV MN-i,¹⁵ Läti NSV MN-i,¹⁶ Leedu NSV riikliku julgeoleku komitee (KGB),¹⁷ Leedu NSV MVD¹⁸ aga ka Eesti NSV kohaliku tasandi¹⁹ materjalidest. Abiks on ka Eesti Rahvusrhiivi raamatukogu, milles kohaviite TM²⁰ all on valik aktide koopiaid, millel on olulised käsitsi lisatud märkmed. Üleliidulise tasandi avaldamisele kuulunud aktide allikana on tähtsal kohal NSVL võimuasutuste ametlikud väljaanded.²¹

Balti liiduvabariikide võimuasutuste akte leidub Eesti NSV MN-i²² ja ÜNP,²³ Läti NSV MN-i²⁴ ja ÜNP,²⁵ Leedu NSV MN-i²⁶ ja ÜNP,²⁷ Eesti NSV MVD,²⁸

¹⁵ RA, ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu, Allarhiiv: 5. 1. osakond, eriosakond ja sõjaosakond.

¹⁶ LVA, 270. f. – Latvijas PSR Ministru Padome un Latvijas Republikas Ministru Padome, 1-s. apr. – Slepēnā lietvedība.

¹⁷ LYA, f. K-51 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) Sekretoriatas, ap. 3 – TSRS KGB įsakymų veiklos klausimais bylų apyrašas.

¹⁸ LYA, f. V-135 – Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras, ap. 7 – Veiklos bylų apyrašas.

¹⁹ RA, LVMA.753 – Rakvere Rajooni TSN Täitevkomitee üldosakond, Sari: 12. Kirjavahetus, avaldused.

²⁰ Rahvusrhiivi raamatukogu kohaviidad TM-1 kuni TM-1101a on üleliidulise tasandi võimuasutuste dokumendikogumikud (aktid, protokollid, statistika jne).

²¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства; Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик. Alates sügisest 2023 järk-järgult uuendatakse selle väljaande andmebaasi. <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/342157-sobranie-zakonov-i-rasporjazyheniy-pravitelstva-rsfsr-i-sssr> (vaadatud 09.09.2024).

²² RA, ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu, Allarhiiv: 4. Protokolliosakond; RA, ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu, Allarhiiv: 5. 1. osakond, eriosakond ja sõjaosakond.

²³ RA, ERA.R-3 – Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei, Allarhiiv: Protokolliosakond.

²⁴ LVA, 270. f. – Latvijas PSR Ministru Padome un Latvijas Republikas Ministru Padome, 1-s. apr. – Slepēnā lietvedība; LVA, 270. f. – Latvijas PSR Ministru Padome un Latvijas Republikas Ministru Padome, 2. apr. – Protokolu daļa, finanšu daļa, rūpniecības grupa, kadru daļa, transporta un sakaru daļa, grāmatvedība; LVA, 270. f. – Latvijas PSR Ministru Padome un Latvijas Republikas Ministru Padome, 3. apr. – Sapulču protokoli, direktīvie norādījumi; LVA, 270. f. – Latvijas PSR Ministru Padome un Latvijas Republikas Ministru Padome, 7. apr. – Protokolu daļa, sekretariāti, rūpniecības, agrorūpniecisko nozaru, celtniecības, plānu, finanšu, tirdzniecības, kultūras, transporta, sakaru, administratīvi juridiskā daļa, grāmatvedība, kanceleja.

²⁵ LVA, 290. f. – Latvijas PSR Augstākā Padome un Latvijas Republikas Augstākā Padome, 1. apr. – Protokolu daļa; LVA, 290. f. – Latvijas PSR Augstākā Padome un Latvijas Republikas Augstākā Padome, 10. apr. – Protokolu un vispārējā daļa.

²⁶ LCVA, f. R-754 – Lietuvos TSR Ministrų Taryba, ap. 1 – Nutarimų, potvarkių, posėdžių protokolų bylų apyrašas; LCVA, f. R-754 – Lietuvos TSR Ministrų Taryba, ap. 11 – Buvusių įslaptintų veiklos bylų apyrašas; LCVA, f. R-754 – Lietuvos TSR Ministrų Taryba, ap. 12 – Buvusių įslaptintų veiklos bylų apyrašas.

²⁷ LCVA, f. R-758 – Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, ap. 3 – Įstatymų, nutarimų ir įsakų rengimo dokumentų bylų apyrašas.

²⁸ ERAF.17SM – ENSV Siseministerium, Allarhiiv: ENSV Siseministeriumi Informat-sioonikeskus.

Leedu KP KK,²⁹ ja Leedu NSV MVD³⁰ materjalides. Lisaks sellele on abiks Eesti NSV,³¹ Leedu NSV³² ja Venemaa Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi (VNFSV)³³ ametlikud väljaanded. Kahjuks tuleb tõdeda, et tänaseks päevaks on ainult Eesti NSV ametlikud väljaanded täielikult internetis kättesaadavad.³⁴

Esiletõstmist vääriavad konkreetsete asutuste nimistud, milles sisalduvad mõned ainult vabastamiskorraga seotud toimikud. Nendeks on Eesti NSV MVD,³⁵ Leedu NSV MVD,³⁶ Leedu NSV KGB³⁷ ja Leedu NSV prokuratuuri³⁸ nimistud.

Olulisel kohal on väljasaadetute arvestustoimikud, mis annavad hea ülevaate vabastamiskorra arengust. Need koosnevad peamiselt liiduvabariikide asutuste (MN ja ÜNP, julgeolekuasutused, prokuratuurid ja ülemkohtud) materjalidest. Mõnes neist on viiteid üleliidulise ja liiduvabariikide tasandi aktidele. Teiste asutuste dokumentides oleva info kõrval³⁹ on arvestustoimikud olnud peamiseks allikaks liiduvabariikide ülemkohtute rollist vabastamisprotsessis. Käesolevas käsitluses on eranditult kasutatud Eesti NSV-st väljasaadetute arvestustoimikuid,⁴⁰ sest Rahvusarhiivis on mul olnud kergem need kätte saada tänu tööle Eesti

²⁹ LYA, f. 1771 – Lietuvos komunistų partijos (LKP) centro komitetas, ap. 190 – Veiklos bylų su slaptumo žyma „Ypatingasis aplankas“ apyrašas.

³⁰ LYA, f. V-135 – Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras, ap. 7 – Veiklos bylų apyrašas.

³¹ Eesti NSV Teataja; Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja.

³²; Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios.

³³ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства РСФСР.

³⁴ <https://www.digar.ee/arhiiv/et/periodika?id=5624> (vaadatud 07.01.2024);

<https://www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud?id=7953> (vaadatud 07.01.2024).

³⁵ ERAF.17SM – ENSV Siseministeerium, Allarhiiv: ENSV Siseministeeriumi Informatsioonikeskus

³⁶ LYA, f. V-135 – Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras, ap. 2 – Veiklos bylų apyrašas; LYA, f. V-135 – Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras, ap. 7 – Veiklos bylų apyrašas.

³⁷ LYA, f. K-41 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 2-oji valdyba, ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas Nr. 1.; LYA, f. K-51 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) Sekretoriatas, ap. 3 – TSRS KGB įsakymų veiklos klausimais bylų apyrašas.

³⁸ LYA, f. K-6 – Lietuvos TSR prokuratūros Tardymo valstybės saugumo organuose priežiūros skyrius, ap. 2 – Slaptos raštvedybos bylų apyrašas.

³⁹ ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, Allarhiiv: Eriosakond; ERAF.17SM – ENSV Siseministeerium, Allarhiiv: ENSV Siseministeeriumi Informatsioonikeskus; LVA, PA-101. f. – Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja, 26. apr. – Kongresa, plēnumu un biroja sēžu protokoli, stenogrammas, sarakste, atskaites u.c. 1963; LYA, f. V-135 – Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras, ap. 7 – Veiklos bylų apyrašas.

⁴⁰ ERAF.2-M/O – 1941. ja 1945. a küüditamistega seotud dokumentide kollektsoon, Sari: 1. 14. juunil 1941 küüditamisele kuulunute arvestustoimikud; ERAF.3-N – 1940.–1950. aastatel väljasaadetud natsionalistide toimikute kollektsoon, Sari: 1. Väljasaadetute (natsionalistide) toimikud, ERAF.5-J – 1951. aastal väljasaadetud jehhovistide arvestustoimikute kollektsoon, Sari: 1. Väljasaadetute (jehhovistide) toimikud; ERAF.8SM – kollektsoon eriasumisele saadetute isikutoimikutest, Sari: 1. Eriasumisele saadetute isikutoimikud.

Mälu Instituudis, samal ajal kui Lätis ja Leedus oleks olnud vaja taotleda eraldi juurdepääsuluba. See protsess on alati aeganõudev ja oleks üksnes lükanud selle töö valmimistähtaaja tulevikku. Kui doktoritöö kirjutamine algas veebruaris 2020, siis 2020.–2021. a edenes see vaevaliselt COVID-19 pandeemia tõttu, kui raamatukogud ja arhiivid olid osaliselt või täielikult suletud.

Käesoleva töö raames uuritud arvestustoimikutes olevaid isikuandmeid esitan ulatuses, milles on need kõigile avalikult kättesaadavad Eesti kommunismiohvrite memoriaali e-andmebaasis.⁴¹ Kasutatud arvestustoimikud on enamasti seotud inimestega, kellega on juba tehtud intervjuud, mis on kättesaadavad Eesti Mälu Instituudi suulise ajaloo portaalis Kogu Me Lugu.⁴² Alates 2016. a olen võtnud osa ligi saja Kogu Me Lugu intervjuu salvestamisest intervjuueerijana. Väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute ja nende järeltulijatega tehtud intervjuud, milles oleme puudutanud kodumaale tagasipöördumisega seotud läbielamisi, on ajendanud mind käesolevat tööd kirjutama.

Venemaa Föderatsiooni riikliku arhiivi dokumente,⁴³ mis on otseselt seotud 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorraga, ei ole käesolevas töös kasutatud.

Uurimistöö seitsmendas peatükis analüüsin vabastamiskorda Nõukogude ametliku ajalookäsitluse ja „nõukogude õiguse“ arengu teooria valguses. Lisaks sellele vaatlen külma sõja ajal läänes väljasaatmisoperatsioonide kohta kättesaadavat informatsiooni, Nõukogude repressioonide alast uurimistööd ja Stalini surma järel „nõukogude õiguses“ toimunud arengute käsitlusi. Allikateks on Tartu ülikooli raamatukogust, Euroopa Inimõiguste Kohtu raamatukogust, rahvus- ja ülikooliraamatukogust Strasbourgis ja Šveitsi Ida-Euroopa raamatukogust pärit raamatud ja muud materjalid. Palju külma sõja ajal läänes ilmunud teadusartikleid on HeinOnline elektroonilises andmebaasis.⁴⁴

Meetod ja teema piiritlemine

Uurimistöö meetodiks on võrdlev allikakriitika. Väitekirja lähtepunktiks on üleliidulise ja liiduvabariikide tasandi võimuasutuste aktid (primaarsed allikad), mis löid vabastamiskorra raamistikku. Kõiki ülejäänud mõlema tasandi (võimu)asutuste dokumente (samuti primaarsed allikad) ja seniseid vabastamiskorda puudutavaid teaduskäsitlusi (sekundaarsed allikad) analüüsitakse selles raamistikus.

⁴¹ Eesti kommunismiohvrite memoriaali e-andmebaas, <https://www.memoriaal.ee/>.

⁴² Kogu Me Lugu, <https://kogumelugu.ee/>.

⁴³ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Nimistud: ГАРФ Ф. Р-8131. Оп. 32 – Описание секретных архивных материалов, подлежащих сдаче на постоянное хранение в Центральный Государственный Архив Октябрьской Революции, Высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР за 1951–1963 гг.; ГАРФ Ф. Р-9474. Оп. 16 – Документальные материалы постоянного хранения за 1924–1970 годы; ГАРФ Ф. Р-9479. Оп. 1 – Дела постоянного хранения. 1930–1959 гг.; ГАРФ Ф. Р-9401. Оп. 12 – Тематические сборники приказов НКВД СССР.

⁴⁴ HeinOnline, <https://home.heinonline.org/>.

Töö käigus on ette sattunud ka selliseid primaarseid ja sekundaarseid allikaid, mis esitasid vabastamiskorda moonutatud kujul. Raamistikku teadmata võis nendele tuginedes jõuda ekslike järeldusteni.

Meetodi võrdlusaspekt tähendab seda, et 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorra uurimisel tuleb arvesse võtta primaarsete ja sekundaarsete allikate ebaühtlust. Tänapäeval Eestis, Lätis ja Leedus arhiivides olevad dokumendid ei kajasta tervet vabastamiskorda isegi ühes konkreetsetes Balti liiduvabariigis, rääkimata üleliidulise tasandi dokumentidest. Vabastamiskorrast täiuslikuma pildi saamiseks tuleb võrrelda omavahel kolmest Balti riigist pärit dokumente ja vajadusel teha üldistusi ühest või kahest riigist pärit allikate põhjal kõigi kolme kohta, sest vastasel juhul jäävad alles mitmed lüngad.

Enamik tänapäeval avaldatud vabastamiskorra teaduskäsitlusi ja dokumendikogumikke ei sea eesmärgiks vabastamiskorrast tervikpildi loomist, piirdudes valikuliselt mõne selle aspektiga, peatudes ühel konkreetsetel perioodil, või keskendudes üksikisikute läbielamistele. Sel juhul on paratamatu, et uurimistöö käigus satub ette ka selliseid allikaid, mis, teades Nõukogude valitsemiskorra omandusi, kannavad endas informatsiooni moonutatud kujul. Raamistikku teadmata mõjutavad sellised allikad teadustöö tulemusi. Need tulemused hakkavad siis omakorda ühest uurimistööst teise üle kanduma.

Egodokumentide või intervjuude kasutamisel tuleb meeles pidada, et isiklike lugusid võib kasutada nt vabastamiskorra mõne aspekti näitlikustamiseks või uute uurimisküsimuste tarbeks vihjete saamiseks, kuid mitte vabastamiskorra kohta üldistavate järelduste tegemiseks. Tuleb meeles pidada, et vabastamiskord oli salajane kuni 1988.–1989. a (enamik üleliidulisi ja liiduvabariiklike akte ei kuulunud avaldamisele⁴⁵). Väljasaadetud võisid tugineda vaid oma kogemusele asutustega asjaajamisel ja mitteametlikule infole. Pidades silmas, kui võrd traumeeriv oli väljasaatmise kogemus, oleks liigne eeldada, et inimesed käsitleksid läbielatud erapooletult või teaksid kõikvõimalikke detaile.

Meetodi allikakriitiline aspekt väljendub järgmistes punktides. Esiteks tuleb kontrollida, kui hästi olid aktid omavahel kooskõlas. Teiseks tuleb vaadata, millises ulatuses järgisid teised dokumendid aktides sõnastatud norme. Kolmandaks tuleb kindlaks teha, kui palju erines tegelik vabastamiskord asjakohastes aktides ja dokumentides sõnastatust. Lähtuvalt primaarsetest allikatest kontrollin sekundaarseid allikaid ehk teaduskäsitlusi ja dokumendikogumikke. Alles siis, kui primaarseid allikaid ei ole võimalik leida, toetun teaduskäsitlustes ja dokumendikogumikes olevale informatsioonile. Lõpuks tehtud analüüs annab võimaluse seniste uurimistulemuste täiendamiseks ja parandamiseks.

Töös keskendun üksnes vabastamiskorrale, heites kõrvale igasugused püüud vaadelda seda NSV Liidus toimunud poliitiliste arengute kontekstis. Vabastamiskorra käsitlemine nende arengute otsese peegeldusena oleks varju jätnud selle nii mõnegi aspekti. „Ideoloogiliste“ ja „poliitiliste“ seletuste juurde jäämine ei võimalda läheneda uuritavale teemale süsteemselt, laiema geograafia ja pikema

⁴⁵ Lisa 6.

ajalise horisondiga.⁴⁶ Vabastamiskorra areng näitas kõige selgemal kujul Stalini surmale järgnenud perioodil aset leidnud muutuste tegelikku ulatust.

Käesoleva töö ajaraamistik on periood alates 1945. a, kui 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaatmisoperatsioonide käigus väljasaadetutelt hakkasid laekuma esimesed avaldused, kuni juunini 1989, kui Läti NSV ÜNP võttis viimasena vastu seadluse kõikide väljasaadetute gruppide väljasaatmisotsuste tühistamise kohta. Käesoleva uurimusest jäävad välja väljaspool väljasaatmisoperatsioone välja saadetud üksikpered⁴⁷ ja nende vabastamiskord.

Geograafiliselt on vaatluse all Eesti, Läti ja Leedu NSV samades piirides, milles Eesti, Läti ja Leedu taasiseseisvusid 1990.–1991. a. Juunis 1941 läbi viidud väljasaatmisoperatsioon puudutas ka neid Eesti ja Läti NSV alasid, mis pärast Teist maailmasõda üleliidulise tasandi otsustega lülitati VNFSV koosseisu (vastavalt Narva jõe tagused alad, osa Petseri ja Abrene maakonnast). Eraldi infot selle kohta ei ole, kuhu need inimesed pärast vabanemist tagasi pöördusid. Mais 1950 VNFSV koosseisu lülitatud Petseri ja Abrene maakonna piirkondades viidi läbi väljasaatmisoperatsioon, mille käigus represseeriti 1563 inimest.⁴⁸ Nende vabastamiskord jääb käesolevast käsitlusest välja, sest nende saatust on võimalik uurida vaid Venemaa Föderatsiooni arhiivides olevate dokumentide põhjal. Lisaks sellele tänaseks päevaks ei ole sel teemal käsitlusi ilmunud.

Lisaks tuleb mõõnda, et väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamisega käis kaasas hulk teisi tähtsaid ja elulisi küsimusi, nagu konfiskeeritud vara tagastamine, kompensatsioonid ja pensionid. Need küsimused jäävad käesolevast uurimistööst välja. Selles käsitluses analüüsin nimetatud küsimuste tekke eelduseks olnud vabastamisotsuste kaht liiki: vabastamine väljasaatmisotsuse tühistamisel või vabastamine väljasaatmisotsust tühistamata.

Uurimisseis ja käesoleva töö uudsus

Senist 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskorra uurimise seis võib iseloomustada järgmiselt. Esiteks on see olnud riigikeskne, st et senised uurimistööd on käsitlenud ühest konkreetsest Balti liiduvabariigist väljasaadetute vabastamise erinevaid

⁴⁶ Samale ohule viitas Lauri Mälksoo, täheldades rahvusvahelise õiguse ja politoloogia vahekorra, milles viimane mõnikord kehtestab mängureegleid: „... mis üldse on rahvusvahelise õiguse ülesanne, kui see jäi „poliitika“ sfääri fiktsiooniks.“ Lauri Mälksoo, *Venemaa käsitletud rahvusvahelisest õigusest* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016), 54.

⁴⁷ Nt Karl Õiger (sünd. 1933) koos emaga olid välja saadetud novembris 1946 kui süüdi mõistetud „kodumaa reeturi“ perekonnaliikmed. Karl Õigeri viide 0000167694 Eesti kommunismiohvrite memoriaali e-andmebaasis (memoriaal.ee). Intervjuu Karl Õigeriga Kogu Me Lugu portaalis. <https://www.kogumelugu.ee/et/videoteek/karl-oiger-0> (vaadatud 12.12.2024).

⁴⁸ Aigi Rahi-Tamm and Andres Kahar, „Deportation operation Priboj in 1949“, *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009), 451.

aspekte⁴⁹ (v.a mõned käsitlused, mis on vaadeldud mõningaid Leedu NSV-st väljasaadetute vabastamiskorra aspekte võrdluses nt Ukraina NSV-st väljasaadetute olukorraga⁵⁰). Teiseks on seniste uurimistööde raamistik olnud ajaliselt piiratud. Teemakohased käsitlused on järginud juba mainitud rahvusvaheliselt tunnustatud periodiseerimist, mille järgi kõigi represseeritute gruppide vabastamine algas alles Stalini surma järel. Lisaks sellele on senistes uurimistöödes vaadeldud vabastamiskorda ainult teatud perioodidel: nt alates 1953. a kuni 1960. aastate lõpuni⁵¹ ja 1980. aastate lõpus.⁵² Ajaperiood enne 1953. a, ajalõik 1970-ndate algusest kuni 1980-ndate teise pooleni on seega tähelepanuta jäänud.

Kolmandaks on teemade ja neile lähenemise viiside valik olnud kirju. Nt on mõned käsitlused keskendunud ainult ühe konkreetse väljasaatmisoperatsiooni

⁴⁹ Ramunė Briedienė, „Lietuvių vaikai tremtyje: vaikų gelbėjimo ekspedicijos“, *Genocidas ir rezistencija* 14, nr 2 (2003), 103–118; Jānis Riekstiņš, „The Deportation of March 25, 1949 in Latvia“, *1949. gada 25. marts. I daļa*, sagat. Andra Āboliņa, Aija Kalnciema, Zigmunds Kārklīņš et al. (Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007), 33–58; Aivar Niglas, „Release ahead of time of Estonian citizens and residents repressed for political reasons by the Soviet authorities and their rehabilitation from 1953 to the 1960’s“, *Estonia since 1944*, 461–492; Эмилия Кустова, „Просить, убеждать, изворачиваться: литовские спецпереселенцы ходатайствуют о возвращении на родину“, *Миграционные последствия Второй мировой войны*, 31–54; Irēna Saleniece, „Latvian deportees of the 1940s: their release and rehabilitation“, *De-Stalinising Eastern Europe: The Rehabilitation of Stalin’s Victims after 1953*, ed. Kevin McDermott and Matthew Stibbe (London: Palgrave Macmillan UK, 2015), 204–220; Alain Blum and Emilia Koustova, „Negotiating lives, redefining repressive policies. Managing the legacies of Stalinist deportations“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 19, nr 3 (2018), 537–571; Aigi Rahi-Tamm, „Doubly marginalized people: the hidden stories of Estonian society (1940–1960)“, *War, revolution, and governance. The Baltic countries in the twentieth century*, ed. Lazar Fleishman and Amir Weiner (Boston: Academic Studies Press, 2018), 239–265; Aivar Niglas, „Küüditatute vabastamine ja nende asumisele saatmise otsuste tühistamine Jossif Stalini surma järel“, *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*. *Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest*, toim. Meelis Saueaok ja Meelis Maripuu (Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2019), 135–171; Aivar Niglas ja Meelis Maripuu, „NSV Liidu valitsuse määruseid ei väljastata isegi NSV Liidu Ülemkohtule“. 1941. aasta küüditamisoperatsiooni alusakti võltsimisest Jossif Stalini aegsete repressiooniotsuste revideerimise käigus 1960. aastatel“, *Juridica* 27, nr 1 (2019), 69–75; Lucie Lamy, „Negotiating freedom of movement through ethnic recategorizations: strategies of „German“ special settlers in Riga, 1945–1972“, *Zeitschrift für Migrationsforschung – Journal of Migration Studies*, 2022, 123–148.

⁵⁰ Alain Blum and Emilia Koustova, „A Soviet story: mass deportation, isolation, return“, *Narratives of exile and identity in Soviet deportation memoirs from the Baltic states*, ed. Violeta Davoliūtė and Tomas Balkelis (Budapest: Central European University Press, 2018), 19–40; Blum et Koustova, *Déportés pour l'éternité*.

⁵¹ Niglas, „Release ahead of time“; Кустова, „Просить, убеждать, изворачиваться“; Blum and Koustova, „A Soviet story: mass deportation, isolation, return“; Blum and Koustova, „Negotiating lives“; Lamy, „Negotiating freedom of movement“.

⁵² Riekstiņš, „The Deportation of March 25, 1949 in Latvia“; Saleniece, „Latvian deportees of the 1940s“; Rahi-Tamm, „Doubly marginalized people“; Niglas, „Küüditatute vabastamine“.

käigus represseeritute vabastamiskorrale⁵³ või ühe konkreetse väljasaadetute grupi vabastamiskorra ühele konkreetsele aspektile (nt vara tagastamine).⁵⁴ Samal ajal kui teised on vaadelnud kõikide ühest konkreetsest Balti liiduvabariigist väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskorda.⁵⁵ Uurimistööde eraldiseisvaks grupiks võib pidada neid, mis on samal ajal analüüsinud nii väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute kui ka individuaalkorras erisundasumisele või eriasumisele saadetute vabastamiskorda,⁵⁶ põimides analüüsi mõnikord ka Gulagi vangilaagreist vabastatute olukorda.⁵⁷ Selline lähenemine on aga raskendanud väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskorrale iseloomulikke joonte esiletõstmist. Represseeritute ja nende lähedaste rolli vabastamiskorras ning vabastamise järel tekkinud raskusi igapäevaelus on uuritud represseeritute toimikutes olevate avalduste, hiljem kirja pandud mälestuste ja jutustatud isiklike lugude põhjal.⁵⁸

Käesoleva töö seisukohast on erilise tähtsusega need käsitlused, mis lisaks vabastamiskorra raamistiku loomisele (Balti liiduvabariikide MN-i ja ÜNP komisjonid, teiste liiduvabariikliku tasandi asutuste tegevus, üleliidulise tasandi (võimu)asutuste tegevus) on üritanud näidata liiduvabariiklike võimuasutuste nägemust vabastamiskorrast, nende rolli selles ja vahekorda üleliidulise tasandi asutustega – seda kõike samal ajal NSV Liidus toimunud poliitiliste arengute kontekstis.⁵⁹

Käesoleva uurimistöö uudsus väljendub järgmistes aspektides. Esiteks on see esimene töö, mis koondab kõigis kolmes Balti liiduvabariigis läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute arvud. Teiseks esitatakse selles uurimuses ülevaadet vabastamiskorra ulatusest Eesti, Läti ja Leedu NSV-s, analüüsides Balti liiduvabariikide asutuste arvandmeid. Kolmandaks analüüsib see vabastamiskorda kõigis kolmes Balti liiduvabariigis, mis loob võrdlusmomendi ja võimaldab täita lüngad senises käsitluses. Neljandaks on vaatluse all periood 1945.–1989. a, mis katab terve 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorra. Selline lähenemine aitab leida sarnasused-erinevused Stalini valitsemisajal ja tema surma järel. Viieandaks võrreldakse 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ ja Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorda.

⁵³ Briedienē, „Lietuvių vaikiai tremtyje“; Niglas, „Küüditatute vabastamine“; Lamy, „Negotiating freedom of movement“.

⁵⁴ Jānis Riekstiņš, „Deportēto Latvijas pilsoņu centieni atgūt zaudēto īpašumu (1953–1959)“, *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti* 13 (2004), 510–536.

⁵⁵ Saleniece, „Latvian deportees of the 1940s“; Blum and Koustova, „A Soviet story: mass deportation, isolation, return“; Blum and Koustova, „Negotiating lives“.

⁵⁶ Riekstiņš, „The Deportation of March 25, 1949 in Latvia“; Niglas, „Release ahead of time“.

⁵⁷ Rahi-Tamm, „Doubly marginalized people“.

⁵⁸ Кустова, „Просить, убеждать, изворачиваться“; Saleniece, „Latvian deportees of the 1940s“; Rahi-Tamm, „Doubly marginalized people“.

⁵⁹ Blum and Koustova, „Negotiating lives“; Niglas, „Küüditatute vabastamine“.

Töö ülesehitus

Töö põhiosa koosneb seitsmest peatükist. Esimese peatüki esimeses alapeatükis annan ülevaate kõigist 1941. ja 1945.–1952. a Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonidest, pöörates tähelepanu nende alusaktidele ja rakendusdokumentidele, väljasaatmisotsuste vormistamisviisile, esialgsetele repressioonimääradele ja väljasaatmisele kuulunud inimeste gruppidele ning sellele, kuidas nende inimeste nimekirjad olid ette valmistatud. Need andmed on kokkuvõtvalt esitatud Lisas 1. Teine alapeatükk on pühendatud üleliidulisel tasandil aset leidnud põhilistele muutustele asumissüsteemis, millel oli otsene mõju Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaadetutele. Kolmandas alapeatükis selgitan „kulaklike“ majapidamiste nimekirjade koostamist Balti liiduvabariikides 1947.–1948. a, eesmärgiga näidata, et see protsess oli Nõukogude Liidus 1920. aastate lõpus alanud maaelu vägivaldse ümberkorraldamise (nn „kollektiviseerimine“) jätk. Lisaks sellele näitan, kuidas neid nimekirju hiljem kasutati väljasaatmisoperatsioonide läbi viimisel ja milline oli nendest väljaarvamise protsess vabastamiskorra raames Eesti, Läti ja Leedu NSV-s.

Teises peatükis keskendun kõikide 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikides väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskorrale 1945.–1954. a. Ühelt poolt seda perioodi iseloomustas segadus Balti liiduvabariikide tasandil, sest ei olnud teada, mida võis ja mida ei tohtinud nende inimestega teha. Teiselt poolt oli aga selge, et üleliidulise tasandi asutustel oli selles protsessis otsustav roll ja selleks ajaks NSV Liidus välja kujunenud vabastamiskord ei võimaldanud mitme Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaadetute grupi avalduste läbi vaadata.

Kolmanda peatüki keskmes on 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamine üleliidulise tasandi aktidega Stalini surma järel.⁶⁰ Näitan, kuidas need otsused avaldusid praktikas, ja pööran tähelepanu nende täideviimisel tekkinud vastuoludele, mis olid iseloomulikud nii vabastamiskorrale kui ka Nõukogude valitsemiskorrale üldisemalt. Vaatluse all olevate aktide tähtsus seisnes selles, et need löid vabastamiskorra raamistikku, millele tuginesid liiduvabariikide tasandi (võimu)asutused otsused.

Neljäs peatükk on pühendatud välja saadetud „kulakute“ vabastamiskorrale Stalini surma järel, milles keskendun Balti liiduvabariikide tasandi tegevusele. Annan ülevaate liiduvabariikide MN-ide ja teiste asutuste tööst, pöörates tähelepanu aja jooksul toimunud muutustele, millel oli mõju ka teistele väljasaadetute gruppide vabastamiskorrale.

Viienda peatüki keskmes on teiste väljasaadetute gruppide (v.a „kulakud“) vabastamiskord Stalini surma järel ja sellel on kolm alapeatükki. Esimeses alapeatükis keskendun 1941. a väljasaadetute vabastamiskorrale, mis sai võimalikuks (mõne varasema erandiga) alles 1954. a. Lisaks sellele pööran tähelepanu 1957. a loodud Balti liiduvabariikide ÜNP komisjonidele, mille tegevus laienes ka teistele väljasaadetute gruppidele (v.a „kulakud“). Teises alapeatükis selgitan,

⁶⁰ Peatükis käsitletud akte leiab ajaliselt reastatuna uurimistööst Lisast 6.

milline oli 1945.–1946. väljasaadetute vabastamiskord, sest nende avalduste sisuline läbivaatamine algas alles 1954. a. Kolmas alapeatükk on pühendatud 1947.–1952. a väljasaadetute vabastamiskorrale, kelle väljasaatmisotsused olid vormistatud NSVL MGB Erinõupidamise otsustega.

Kuuendas peatükis võrdlen 1930. aastate esimesel poolel „kulakute“ väljasaatmisoperatsioonide ja 1941., 1945–1952. a Balti liiduvabariikides väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskorda. See peatükk jaguneb nelja alapeatükki. Esimeses alapeatükis toon välja 1930. aastate esimesel poolel „kulakute“ väljasaatmisoperatsioonide ja 1941., 1945–1952. a Balti liiduvabariikides läbi viidud operatsioonide sarnasused-erinevused. Teises alapeatükis keskendun 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ vabastamiskorra väljakujunemisele ja sellele, kuidas see oli edasi arendatud Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaadetute puhul. Tähelepanu keskmes on üleliidulise ja liiduvabariikide (1930. aastate puhul VNFSV haldusüksuste) tasandi vahekord. Kolmandas alapeatükis vaatlen vabastamisotsuste ühe liigi (vabastamise väljasaatmisotsust tühistamata) väljakujunemist 1930.–1940. aastatel. Sellest sai peamine vabastamisotsuste liik 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ ja 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute puhul. Neljandas alapeatükis näitan, et nii 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ kui 1941., 1945.–1952. a Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeriti ka 16-aastased lapsed. Vabastamiskord ainult kinnistas selle.

Seitsmendas peatükis näitan, kuidas 1950-ndate lõpu ja 1960-ndate alguses Nõukogude Liidus toimunud muutused „karistusõiguse“ valdkonnas olid pelgalt fiktsioon, sest erinevalt kirjapandust ei tohtinud uued põhimõtted laieneda väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritutele. Kuni 1990. aastate alguseni ei olnud Nõukogude Liidu ametlikus käsitluses nende repressioonide õigsust kunagi kahtluse alla seatud. Kui aga Gorbatsõvi välja kuulutatud avalikustamise raames toimus Balti liiduvabariikide tasandil pööre väljasaatmisoperatsioonide ühemõttelise hukkamõistu ja sellest tulenevalt kõikide väljasaatmisotsuste tingimusteta tühistamise suunas, siis üleliidulisel tasandil jäi see protsess toppama ning ühemõttelise hinnangu ja sellest tulenevate otsusteni ei jõutud kunagi. Otsustamatuse viis mitte ainult poliitilise tahte puudumine vaid ka asjaolu, et ametlik „nõukogude õiguse“ arengu teooria järgi oldi vahepeal väljasaatmisoperatsioonide tagajärgedega juba just kui tegeletud. Sama tõdemuseni olid vahepeal jõudnud läänes töötanud „nõukogude õiguse“ uurijad. Kumbki tõdemus ei vastanud tõe.

Käesolevas töös käsitletava teema mõistes on oluline roll lisadel. Lisa 1 annab ülevaate Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide üleliidulise ja liiduvabariikide tasandi alusaktidest ja rakendusdokumentidest, repressioonimääradest, operatsioonide läbiviimise ajast, väljasaatmisele kuulunud gruppide kirjeldusest ja represseeritute arvudest. Lisa 2 annab võimaluse paremini mõista Nõukogude Liidu võimuhierariat ja seda, millised olid erinevad aktiiliigid ja nende nimetused vene, eesti, läti, leedu ja inglise keeles. See aitab töös nii primaarsete kui sekundaarsete allikatega (eriti ingliskeelsed käsitlused). Lisad 3–5 annavad ülevaate vabastamiskorrast Eesti, Läti ja Leedu NSV-s kuni 1988.–1989. a, mil Balti liiduvabariikide tasandil tühistati kõik väljasaatmisotsused.

Lisades on välja toodud igast Balti liiduvabariigist väljasaadetute arvud, vabastavate ja tühistavate otsuste arvud liiduvabariikide MN-ide, ÜNP-de, prokuratuuride ja ülemkohtute tegevuse lõikes ja üleliidulisel tasandil langetatud vabastavate ja tühistavate otsuste arvud. Tänu nendele andmetele on võimalik kindlaks teha väljasaatmisotsuste tühistamise osakaalu kõikide vabastavate otsuste arvus. Lisa 6 on ajajoon, millel on esile toodud tähtsamad üleliidulise ja liiduvabariikide tasandi dokumendid, mis puudutasid Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorda 1953.–1989. a.

Terminoloogia

Väitekirjas kasutan uurimistöö käigus loodud ja juba käibel olevaid termineid. Lisaks nende määratlemisele näitan, miks nii üldiselt NSV Liidus läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide kui ka konkreetselt 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorra näitel tuleb hoiduda nägemast Nõukogude Liidus mingit õigusüsteemi. Selle asemel pakun välja ühe alternatiivi.

Üleliiduline tasand tähendab kõrgemat võimutasandit ehk Nõukogude Liidu keskasutusi Moskvast. Liiduvabariikide tasand tähendab vastavalt astme võrra madalamat võimutasandit, mis allus Moskvale. Võimuasutusteks olid vastavalt üleliidulise tasandi või liiduvabariikide tasandi valitsus- (rahvakomissaride nõukogu (RKN), 15. märtsist 1946 MN⁶¹) ja seadusandlikud asutused (ülemnõukogu, ÜNP). Üleliidulise tasandi võimuasutustest kõrgemal asus (seejärel NLKP KK).⁶² Liiduvabariikide tasandil olid selleks vastavalt liiduvabariikide kommunistlike parteide keskkomiteed. Kuigi kõik peamised otsused, mis puudutasid väljasaatmisoperatsioonide läbi viimist ja vabastamiskorda, olid ÜK(b)P KK tasandil kokku lepitud, seejärel üleliidulise tasandi võimuasutuste aktidena kehtestatud ja alles siis liiduvabariikide võimuasutuste poolt üle võetud, ei olnud ei üleliidulise ega liiduvabariikide tasandi kommunistliku partei otsustel olulist rolli vahetult väljasaatmisoperatsioonide läbiviimisel või vabastamiskorras. St et nt väljasaatmisotsuste tühistamisel lähtuti võimuasutuste aktidest, mitte neile eelnenud kommunistliku partei otsustest. Sel põhjusel jäävad üleliidulise ja liiduvabariikide tasandi kommunistliku partei otsused käesolevast käsitlusest välja.

Lisaks võimuasutustele olid muud üleliidulisel ja liiduvabariikide tasandil asutused: julgeolekuasutused (siseasjade rahvakomissariaat (NKVD), 15. märtsist 1946 MVD, 1962.–1968. a ühiskondliku korra kaitse ministeerium (MOOP), seejärel uuesti MVD; riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB), 15. märtsist 1946 MGB; KGB), prokuratuurid ja ülemkohtud. Kahe poole – Eesti, Läti ja Leedu NSV ühelt ning üleliiduline tasand teiselt poolt – vahel toimus kuni

⁶¹ Закон СССР „О преобразовании Совета Народных Комиссаров СССР в Совет Министров СССР и Советов Народных Комиссаров союзных и автономных республик – в Советы Министров союзных и автономных республик“, 15.03.1946. *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.)* (Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956), 77.

⁶² Keskkomitees koondus võim Poliitbüroo (1955.–1966. a Presiidiumi) kätte.

sügiseni 1988 Nõukogude valitsemiskord vastavalt hierarhiale. Peamisi otsuseid langetasid üleliidulise tasandi (võimu)asutused ja liiduvabariikide tasandi (võimu)asutustel tuli teha tööd vastavalt neile. Samal ajal oli liiduvabariikidel võimalik ettepanekuid teha, võttes aluseks juba kehtinud norme.

Väljasaatmisoperatsiooni aluseks olnud üleliidulise tasandi võimuasutuse dokumenti nimetan alusaktiks, sest see lõi aluse edasiseks tegevuseks. Selles sätestatu elluviimiseks oli rakendusdokument, milleks oli tavaliselt üleliidulise tasandi julgeolekuasutuse dokument, aga ka nt märtsis 1949 kõigis kolmes Balti liiduvabariigis läbi viidud väljasaatmisoperatsioonis „Priboi“ (eesti k „Murdlane“) oli selleks ka vastava liiduvabariigi MN-i määrus. Käesoleva käsitluse kontekstis olid aktid mõlema tasandi võimuasutuste dokumentid, millega loodi mingi norm. Seega võimuasutustel oli nii akte kui dokumente, samal ajal kui kõigil ülejäänud asutustel olid ainult (rakendus)dokumentid.⁶³

Väljasaatmisoperatsiooni käigus viidi inimesi Nõukogude asumissüsteemi ja neile hakkasid kehtima selle piirangud. Asumissüsteemi katuse all on käesoleva töö kontekstis olulised kaks asumisliiki: erisundasumine (vene k *ссылка на поселение*) ja eriasumine (vene k *спецпоселение*). Balti liiduvabariikidest välja- saadetuist määrati erisundasumisele ainult suvel 1941 väljasaatmisoperatsiooni käigus represseeritud (Gulagi vangilaagrisse suunatud perekonnapeade perekonnaliikmed ehk peamiselt naised ja lapsed). Repressioonimäär oli esialgu täht- ajaline (20 aastat), kuid 1940. aastate lõpus said nendest välja- saadetutest igaveseks ajaks eriasumisele määratud inimesed. Kui tegemist oli üheaegse grupi- põhise repressiooniga, siis 1941. a välja- saadetuid ei tohi segi ajada 21. veebruari 1948 NSVL ÜNP seadluse alusel juba individuaalkorras määratud karistuse ära kandnud inimestega, keda hakati individuaalkorras erisundasumisele saatma.⁶⁴ Igaveseks ajaks eriasumisele olid määratud aga kõik 1945.–1952. a Balti liidu- vabariikidest väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritud.

Tänapäeval väljasaatmisoperatsioonist rääkides võib eestikeelsetes teadus- töödes täheldada suundumust loobuda terminist „väljasaatmine“, kasutades selle asemel terminit „asumisele saatmine“. Esmapilgul võib see olla parem, sest tähistab repressiooni tegelikku olemust, st et inimesi paigutati sunniviisiliselt ühest kohast teise eesmärgiga neid selles uues kohas kinni hoida. Siiski võib selline käsitlus segadust tekitada, sest seda vene keelde tõlkides on tulemuseks sama mis „erisundasumine“ (vene k *ссылка на поселение*), mis oli aga konk- reetne asumisliik. Lisaks sellele jään väljasaatmisoperatsiooni juurde ka sel põh- jusel, et vabastamiskorra puhul oli esmatähtis inimese välja- saatmisotsus, mitte asumisliik, eriti olukorras, kui 1940. aastate lõpus ja 1950. aastate alguses viidi kõik väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritud NSVL MGB vastutusalasse eriasumisele. Statistikas aga säilis isikutele välja- saatmisel antud grupipõhine tunnus

⁶³ Lisa 2.

⁶⁴ Указ Президиума Верховного Совета СССР „О направлении особо опасных госу- дарственных преступников по отбытии наказания в ссылку на поселение в отдаленные местности СССР“, 21.02.1948. Ärakiri. *Сборник законодательных и нормативных актов*, 46.

(nt „erisundasunikud“, „sakslased“, „natsionalistid“, „Jehoova tunnistajad“ jne) ja viis, kuidas väljasaatmisotsused vormistati (nt NSVL MGB Erinõupidamise otsustega).

Väljasaatmisotsus tähistab konkreetse inimese, perekonna või leibkonna kohta väljasaatmisoperatsiooni ette valmistamisel tehtud otsust. Uurimistöö keskmes on vabastamiskord ehk protsess, mille alguses väljasaadetud ja/või nende sugulased saatsid kas üleliidulise või liiduvabariikliku tasandi asutusse avalduse väljasaatmisotsuse läbivaatamiseks. Sellele võis järgneda vabastamisotsus või avaldus võidi jätta rahuldamata. Vabastamisotsuseid oli kaht liiki. Esimene oli väljasaatmisotsuse tühistamine, millega ei seatud elukohapiiranguid ja mis andis võimaluse taotleda konfiskeeritud vara tagastamist (juhul kui see oli väljasaatmisel ära võetud) ja muid hüvitisi (kompensatsioon, tööstaaži taastamine, pension jms). Teine oli vabastamine väljasaatmisotsust tühistamata, millega võis kaasneda elukohapiiranguid ja muid kitsendusi. Kui selline vabastamisotsus tulenes üleliidulise tasandi võimuasutuse aktist, mis hõlmas üht või mitu gruppi korraga, siis inimeste avalduste läbivaatamisel ei olnud tähtsust.

Kuigi nii Nõukogude Liidu asjaajamises kui ka tänapäevalgi repressiooni tühistava otsuse puhul kasutatakse terminit „rehabiliteerimine“, siis käesoleva töö raames hoidun seda kasutamast, jäädes „väljasaatmisotsuste tühistamise“ juurde. Repressioonide puhul pidi „rehabiliteerimine“ just kui tähistama „õigusetuse“ tagasipööramist, „õiguse“ jalule seadmist, mis aga ei vastanud selle termini esialgsele rahvusvaheliselt tunnustatud tähendusele.⁶⁵ Tuleb meeles pidada, et üheski Nõukogude Liidu kriminaalkoodeksis ega seaduses ei olnud termin „rehabiliteerimine“ kunagi määratletud.⁶⁶

Siinses tekstis kasutan nõukogude termineid (nt „kulak“, „natsionalist“ jne) jutumärkides. (Võimu)asutuste nimetuste puhul kasutan eestipäraseid nimetusi ja lühendeid (nt RKN). Erandiks on julgeolekuasutused, mille lühendina kasutan eesti keelde mugandatud venekeelsest nimest tulenevaid vorme (ühendatud riiklik poliitvalitsus (OGPU), NKVD jne).

⁶⁵ Aivar Niglas, „Release ahead of time“, 481–485. Üheks näiteks sellest segadusest oli Madalmaades inglise keelde tõlgitud 25.12.1958 vastu võetud NSV Liidu ja liiduvabariikide kriminaalseadusandluse alused. § 47 „Karistatuse kustutamine“ (*Погаиение судимости*) tõlgiti inglise keelde kui „rehabiliteerimine“ (*Rehabilitation*). Karistatus kuulus kustutamisele nt pärast karistuse ära kandmist, katseaja lõppemisel tingimisi süüdimõistmise korral jne Süüdimõistmise õigsust ei seatud seega kahtluse alla. See sobis paremini kokku maailmas üldlevinud „rehabiliteerimise“ tähendusega kui Nõukogude Liidus levinuga. F. J. M. Feldbrugge (translator), *The federal criminal law of the Soviet Union* (Leyden: A. W. Sythoff, 1959), 68–71.

⁶⁶ Н. Я. Шило, *Проблема реабилитации на предварительном следствии* (Ашхабад: Ылым, 1981), 12; Турсун Таджиев, *Реабилитация в советском уголовном процессе* (Ташкент: Фан, 1986), 23–24; В. Н. Кудрявцев и А. И. Трусов, *Политическая юстиция в СССР* (Санкт-Петербург: Наука, 2002), 356; Aivar Niglas, „Üks NSV Liidu repressioonide süstematiseerimise võimalusi“, *TUNA*, nr 4 (2011), 73.

Väljasaatmisoperatsiooni⁶⁷ all mõeldakse mittenormatiivset kohtuvälist grupipõhist repressiooni, mille läbiviimine igal eraldiseisval juhul sanktsioneeriti üleliidulisel tasandil, selle valmistas ette ja viis läbi konkreetset ajaperioodil üleliidulise tasandi julgeolekuasutus (või julgeolekuasutused), kaasates kohaliku liiduvabariigi harusid. Operatsiooni käigus viidi inimesed (üksikisikute, perekondade või leibkondade kaupa) sunni viisil ühest Nõukogude Liidu haldusüksusest (liiduvabariik, oblast või krai) teise Nõukogude Liidu haldusüksusesse, kus need inimesed pandi elama ühes konkreetsetes piirkonnas julgeolekuasutuse valve alla, piirates nende liikumisvabadust väljasaatmise ajal kindlaks määratud perioodiks või kehtestades alalise liikumispääsrahu, mis laienes ka nende inimeste tulevastele järglastele. Isegi kui konkreetse väljasaatmisoperatsiooni puhul ei olnud üleliidulise tasandi sanktsiooni (vastavasisulist akti), siis sellist operatsiooni oli võimalik läbi viia ikkagi ainult üleliidulise tasandi teadmisel ja heakskiidul, sest inimesed paigutati ümber ühest Nõukogude Liidu haldusüksusest teise üleliidulise julgeolekuasutuse osavõtul. Sellist operatsiooni poleks saanud iseseisvalt läbi viia ükski haldusüksus.

MITTENORMATIIVSUS tähendab, et ükski väljasaatmisoperatsioon ei mahtunud kunagi Nõukogude Liidu kehtestatud „õiguslikesse“ normidesse,⁶⁸ st et sellist repressiooni ei näinud kunagi ette ükski seadus (nt NSVL või liiduvabariigi põhiseadus), koodeks (nt 1926. a VNFSV kriminaalkoodeks) ega akt (nt NSVL Kesktäitevkomitee (KTK) ja RKN-i määrus NSVL NKVD Erinõupidamise loomisest 5. novembril 1934⁶⁹). Ometi oli see tavaline praktika, mis sai alguse 1930. aastate esimesel poolel „kulakute“ väljasaatmisega ja lõppes üksnes Stalini surmaga.

Väljasaatmisoperatsiooni grupipõhisus tähendas, et iga operatsiooni eesmärgiks oli represseerida konkreetne arv inimesi kindlaks määratud kriteeriumide alusel, milleks olid nt rahvuskuuluvus, „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadesse kuulumine, varem represseeritud sugulaste olemasolu jne. Väljasaatmisoperatsiooni ettevalmistamisel kontrolliti olemasolevaid ja koguti uusi andmeid eesmärgiga teha kindlaks, et inimesed vastaksid väljasaatmisele kuulunud grupi kriteeriumidele.

⁶⁷ Terminina „deporteerimisoperatsioon“ (vene k *депортационная операция*) mainitud juba 2005. a. *Сталинские депортации. 1928–1953*, 11.

⁶⁸ Niglas, „Üks NSV Liidu repressioonide süstematiseerimise võimalusi“, 70.

⁶⁹ Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР „Об Особом Совещании при Народном Комиссаре Внутренних Дел Союза ССР“, 05.11.1934. Собрание законов и распоряжений № 11 07.03.1935, 139–140. Erinõupidamine kui kohtuväline repressiooni kohaldamise asutus oli olnud mitme NSVL julgeolekuasutuse koosseisus alates augustist 1922, kui loodi VNFSV NKVD Erikomisjon kohtuväliste väljasaatmistele läbiviimiseks. Märtsis 1924 võttis muuhulgas selle ülesande üle juba OGPU Erinõupidamine. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета „Об административной высылке“, 10.08.1922. Собрание узаконений и распоряжений № 51 05.09.1922, 813–814; Положение о правах Объединенного Государственного Политического Управления в части административных высылки, ссылки и заключения в концентрационный лагерь, 28.03.1924. Ärakiri. *Лубянка: органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991*, 468–470.

Eelpool kirjeldatud repressiooni tuntakse eesti keeles küüditamisena (läti k *deportācija*, leedu k *trėmimas*, vene k *депортация*). Käesoleva töö kontekstis oleks see termin siiski liiga üldine, hõlmates nii kohtuvälist grupipõhist kui ka individuaalkorras represseerimist. Selle läti- ja venekeelsed vasted on halvemadki, sest nende aluseks on ladinakeelne sõna *deportatio*, mis on ajalooliselt tähendanud sellist liiki repressiooni (või karistust), mille puhul inimene saadeti senisest elukohast välja ilma võimaluseta sinna tagasi pöörduda, samal ajal reguleerimata tema elu muus elukohas. Nõukogude väljasaatmisoperatsiooni puhul oli aga inimese liikumisvabadus alati piiratud ja kontrolli all.

Lisaks sellele ei saa siinse töö kontekstis rääkida lihtsalt väljasaatmisest, vaid tuleb rõhutada, et tegemist oli väljasaatmisoperatsiooniga, eristamaks seda väljasaatmisest kui omaette individuaalkorras rakendatavast kohtuvälisest repressioonist või kohtulikust karistusest, mille ärakandmise aeg oli kindlaks määratud. Nt juba mainitud 5. novembri 1934 määrus NSVL NKVD Erinõupidamise loomisest nägi ette sellise repressiooni viieks aastaks. Ka 1926. a VNFSV kriminaalkodeksis, 1960. a VNFSV kriminaalkodeksis ja 1961. a kehtestatud Balti liiduvabariikide kriminaalkodeksites oli väljasaatmine kui karistus ette nähtud.

Väljasaatmisoperatsioon oli repressioon, mitte karistus. Nõukogude Liidu puhul tuleb karistuseks pidada ainult „kriminaalõigusnormides karistusena määratletud meetmeid ja karistamiseks nende meetmete kohaldamist“.⁷⁰ Ükski Nõukogude Liidu seadus, koodeks ega akt ei sõnastanud ühtki kuritegu, mille sooritamise eest oleks olnud ette nähtud grupipõhine karistus. Väljasaatmisoperatsioonide aluseks olnud aktideski ei püütud tugineda ühelegi kehtinud normile ehk vormistada väljasaatmist seaduslikult. Sellise repressiooni läbi kannatanute puhul oli seega tegemist represseeritutega.

Grupipõhisus võib ajendada käsitlema väljasaatmisoperatsiooni kui massirepressiooni, tähistamaks asjaolu, et korraga puudutas see rohkem kui üht inimest. Selline lähenemine ei ole aga asjakohane kahel põhjusel. Esiteks üleüldse on keeruline kindlaks teha, kust jookseb piir „massilise“ ja „mittemassilise“ vahel.⁷¹ Kõne all olevate väljasaatmisoperatsioonide hulgas oli neid, kui ühe korraga represseeriti kümneid tuhandeid inimesi, ja selliseid, mis hõlmasid paarsada inimest. Suurem arv represseerituid ei tähendanud automaatselt seda, et nendele inimestele osaks langenud katsumused oleksid olnud raskemad väiksemasse gruppi kuulunute omast. Igal juhul oli tegemist Nõukogude Liidu toime pandud inimsusevastase kuriteoga. Teiseks „massilisust“ Nõukogude repressioonide kontekstis 1980. aastate lõpus üleliidulise tasandi aktides, hiljem Venemaa Föderatsiooni aktides ja ka uurimistöodes laiemalt on omistatud ka individuaalkorras kohtuvälistele repressioonidele, mis aga viidi läbi ühe ja sama operatsiooni käigus (nn „suur terror“ 1937.–1938. a).

Väljasaatmisoperatsioon tähendas alati sellist repressiooni, mis ei vastanud ühelegi tolle aja Nõukogude Liidu üldnormile. Sel põhjusel võib just kui järeldada, et tegemist oli alusetu (õigustamatu) tegevusega, mis sõltus üksnes üle-

⁷⁰ Niglas, „Üks NSV Liidu repressioonide süstematiseerimise võimalusi“, 63.

⁷¹ *Ibid.*, 70.

liidulise tasandi võimulolijate äranägemisest, soovist oma võimu kindlustada – seega poliitilisest tahtest. Just selliselt alates 1980. aastate lõpust NSV Liidu ja hiljem Venemaa Föderatsiooni aktides ning uurimistöös rahvusvahelisel tasandil on hakatud käsitlema väljasaatmisoperatsioone, rääkides neist kui repressioonidest, mis olid „õigustamatud“ ja „poliitilised“. Selline liigendamine ei sobi ei väljasaatmisoperatsioonidega konkreetsemalt ega Nõukogude valitsemiskorraga laiemalt kokku kahel põhjusel. Esiteks mingi tegevuse käsitlemine „õigustamatuna“ või „poliitiliselt“ motiveerituna eeldab automaatselt, et mingi muu tegevus oli järelikult „õigustatud“ ja „poliitikast“ vaba. Selline vahetegemine on ülimalt keeruline ja viib lõputute aruteludeni, mille üheks tulemuseks on Nõukogude režiimi puhtaks pesemine: juhul kui miski oli vaid „kõrvalekalle“, siis ülejäänud aspektides oli tegemist täiesti tavapärase riigi ja süsteemiga. Siiski väljasaatmisoperatsioonidel ja teistel repressioonidel oli kindel koht Nõukogude süsteemis, st need ei olnud „kõrvalekalded“. Tegelikuses ei maksnud seadused mitte midagi, mis oli täiesti kooskõlas Nõukogude ideoloogia nägemusega õigusest kui sellisest.

Marksistliku ideoloogia ja selle nõukogude edasiarenduse kohaselt ei olnud õigus mitte midagi muud kui poliitiliste eesmärkide saavutamise tööriist võimul oleva klassi käes. Nii oli „nõukogude õigus“ suunatud „töölisklassi klassieesmärkide“ saavutamisele⁷² ja „kodanlikes“ riikides valitsenud õigusriigi teooria olevat olnud vaid suitsukate, sest sealgi olevat õigust muudetud iga kord, kui seda olevat nõudnud „kapitali poliitilised ja majanduslikud huvid“.⁷³ Sel põhjusel tuleb hoiduda Nõukogude repressioone tähistamast kui „õigustamatuid“ või „poliitilisi“, sest mingit poliitikast eraldiseisvat õigussüsteemi ei olnud olemas.⁷⁴

⁷² В.А. Туманов. „Право“. *Большая советская энциклопедия. Третье издание. Том 20* (Советская энциклопедия, 1975), 478.

⁷³ Теория правового государства. *Большая советская энциклопедия. Третье издание. Том 20*, 481.

⁷⁴ Tõenäoliselt avaldamisele mittekuulunud 24.03.1956 NSVL ÜNP seadlus, millega loodi NSVL ÜNP komisjonid muuhulgas „poliitiliste kuritegude“ eest individuaalkorras süüdimõistetute asjade läbivaatamiseks. Указ Президиума Верховного Совета СССР „О рассмотрении дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления“, 24.03.1956. Ärakiri. *Сборник законодательных и нормативных актов*, 80–81. Tõenäoliselt avaldamisele mittekuulunud 17.07.1959 NSVL MN-i määrus, milles muuhulgas räägiti „poliitilistel motiividel“ individuaalkorras kohtuväliselt asumisele saadetutest ja väljasaadetutest. Постановление Совета Министров СССР № 830–370 „О гражданах, необоснованно сосланных или высланных в административном порядке“, 17.07.1959. Коопia. LYA, f. V-135, ар. 7, б. 549, л. 1. Lisaks 13.08.1990 NSVL presidendi seadlus 1920.–1950. aastate „poliitiliste repressioonide ohvritest“. Указ Президента СССР № 556 „О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20–50-х годов“, 13.08.1990. Коопia. Законы СССР 1990. Rahvusarhiivi raamatukogu kohaviit TM-146, 144–146. Nende ja sarnaste sõnaühendite kasutamine aktides tekitas segadust niigi segases olukorras, kus oli kohtulikke ja kohtuväliseid, individuaalkorras ja grupipõhiseid repressioone. Olulisemgi oli aga asjaolu, et mitte üheski ükskõik millise repressiooni aluseks olnud dokumendis ei olnud neid sõnaühendeid kunagi kasutatud. Ei 1926. VNFSV kriminaalkoodeks ega selle asendanud 1960 a VNFSV kriminaalkoodeks ja 1961. a Balti liiduvabariikide kriminaalkoodeksid ei sõnastanud „poliitilisi“ kuriteokoosseise. Lisaks sellele Balti liiduvabariike puudutanud väljasaatmisoperatsioonide alusaktides ei kasutatud sõna

Õigussüsteem järgib mingisuguseid kindlaid põhimõtteid. Nõukogude süsteem ja selle asjaajamine oli kaootiline ja täis vasturääkivusi. See ei püüelnud kunagi selguse ja ühemõttelisuse saavutamise suunas. Nõukogude Liidu puhul saab „õigusest“ rääkida üksnes jutumärkides. Käesolevas töös kasutan selle asemel terminit „Nõukogude valitsemiskord“, tähistamaks, et tegemist oli teistel alustel toimiva süsteemiga, mis ilmnis ka vabastamiskorras.⁷⁵

Nõukogude valitsemiskord avaldus Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaadetute vabastamiskorras järgmiselt:

- aktides kehtestatud normidel oli tagasiulatuv jõud, mis raskendas esialgset repressiooni;
- aktides kehtestatud normid laienesid praktikas ka neile, keda normides üldse ei mainitud või kelle puhul eraldi rõhutati, et kehtestatud norm neile ei laienunud;
- samaaegselt võis kehtida kaks teineteist välistavat normi;
- dokumentides eirati Nõukogude Liidu haldusjaotust;
- andmete korrektsele esitamisele ei omistatud suurt tähtsust;
- hooletus enda kehtestatud normide suhtes (nt nende eiramine, valikuline täitmine);
- uute normide kehtestamisel ei peetud vajalikuks vanade normide kehtetuks tunnistamist;
- tagantjärele seadustamine. Kui kehtestatud normid olid vastuolus tegelikkusega ehk reaalsus näitas, et neid norme ei olnud võimalik tegelikult kehtestada, siis normide muutmise või nende kehtetuks tunnistamise asemel eelistati tegelikku olukorda nendega tagantjärele vastavusse viia;
- dokumentide ähmane sõnastus ja segased terminid.⁷⁶

„poliitiline“, põhjendamaks inimeste represseerimist. Nende sõnaühendite aktiivne kasutamine NSV Liidu ametlikus asjaajamises hoogustus 1980. aastate lõpus, mil ühtlasi võeti need sõnaühendid aktiivselt kasutusele ajakirjanduses. Sel perioodil hakati neid sõnaühendeid kasutama ajaloolases (teadus)kirjanduses, mis on kestnud tänase päevani. Sellel keelekasutusel on olnud laastavad tagajärjed. NSV Liidu tegevuse puhul on alust väita, et nende sõnaühendite kasutus aitas ülal hoida ametlikku repressioonide käsitlemist, mis ei olnud kunagi seadnud repressioonide vajalikkust kahtluse alla. See oli alati võimaldanud repressioonide tegelikku ulatust varjata ja vältida „nõukogude õiguse“ raameski ebaseaduslike repressioonide eest vastutuse võtmist ja nende ohvritele tekitatud kahju võimalikult täies ulatuses hüvitamist. 1980. aastate lõpus Nõukogude režiimi suhtes väidetavalt kriitiliselt meelestatud inimesed ja asutused nii riigi sees kui ka välismaal võtsid sellise keelekasutuse omaks kriitikavabalt. Selle üheks tulemuseks on nt 18.10.1991 vastu võetud ja hetkel kehtiv Venemaa Föderatsiooni seadus „Poliitiliste repressioonide ohvrite rehabiliteerimisest“, mille eesmärgiks on iga repressiooni üksikjuhtumi puhul selle „poliitiliste motiivide“ kindlakstegemine, samal ajal seadustades NSV Liidu aegset vabastamiskorda. Vt lähemalt. Niglas, „Üks NSV Liidu repressioonide süstematiseerimise võimalusi“, 64–67.

⁷⁵ Teistel eeldustel samale järeldusele jõudmine, et „õigustamatus“ ja „poliitilisus“ ei tähenda Nõukogude Liidu puhul eriti midagi. *Ibid.*, 65–67.

⁷⁶ Seda punkti võib sõnastada järgmiselt: „...aktide kehv normitehnika ehk terminoloogiline ebatäpsus ja halb sõnastus.“ *Ibid.*, 72.

1. VÄLJASAATMISOPERATSIOONID, MUUTUSED ASUMISSÜSTEEMIS

1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeriti ligikaudu 202 148 inimest (Eesti NSV-s 28 439, Läti NSV-s 53 361 ja Leedu NSV-s 120 348 – siin ja edaspidi kogu peatüki ulatuses on arvud samas järjekorras).⁷⁷ Nende inimeste 1945.–1989. a aset leidnud vabastamiskorra selgitamiseks on tähtis teha kindlaks, kuidas mainitud väljasaatmisoperatsioonid olid ette valmistatud ja läbi viidud. Lisaks sellele tuleb pöörata tähelepanu perioodil 1948–1950 üleliidulisel tasandil toimunud asumissüsteemi korra karmistamisele ja julgeolekuasutustes aset leidnud muutustele.

Väljasaatmisoperatsioonide ettevalmistamise ja läbiviimise kindlakstegemine jaguneb kaheks. Esiteks tuleb välja selgitada, millised olid kõikide 1941., 1945.–1952. a väljasaatmisoperatsioonide alusaktid ja rakendusdokumendid üleliidulisel ning liiduvabariikide tasandil, väljasaatmisotsuste vormistamisviisid (nt Eri nõupidamise otsuste või liiduvabariikide MN-ide määrustega), repressioonimäärad ja väljasaatmisele kuulunud grupid. Kõik need aspektid (eriti väljasaatmisotsuste vormistamisviisid) mängisid olulist rolli vabastamiskorras. Nendest sõltus, kas väljasaadetute ja/või nende sugulaste avaldusi sai konkreetsel aja-perioodil kehtinud korra raames sisuliselt läbi vaadata, kas lõplike otsuste langetamine toimus üleliidulisel või liiduvabariikide tasandil, millised üleliidulise ja liiduvabariikide võimu(asutused) võtsid vabastamiskorrast osa. Teiseks tuleb pikemalt peatuda „kulaklike“ majapidamiste nimekirjade koostamisel Balti liiduvabariikides 1947.–1948. a. Ehkki nende koostamise ajal ei olnud need nimekirjad otseselt osa „kulakute“ väljasaatmise ettevalmistamisest, võeti need siiski kasutusele hetkel, kui üleliidulisel tasandil otsustati „kulakuid“ kui gruppi Eesti, Läti ja Leedu NSV-st välja saata. Sellised väljasaatmisotsused vormistati vastava liiduvabariigi MN-i määrustega, mis mõjutas sel moel represseeritud „kulakute“ vabastamiskorda, tehes neist teistest väljasaadetutest eraldiseisvat gruppi.

1948.–1950. a toimunud asumissüsteemi korra karmistamine mõjus otseselt Balti liiduvabariikidest väljasaadetutele muuhulgas repressioonimäärade muutmisega. Samal perioodil järk-järgult viidi asumissüsteem NSVL MVD alt NSVL MGB alla, millel oli otsene mõju vabastamiskorrale ehk sellele, mis tasandi ja mis asutuse pädevusse kuulusid vastavad otsused.

⁷⁷ Lisa 1.

1.1. Väljasaatmisoperatsioonid

Esimene väljasaatmisoperatsioon viidi läbi **14. juunil 1941** kõigis kolmes Balti liiduvabariigis (lisaks Eesti NSV-s veel 1.–3. juulil 1941). On teada, et see algatati üleliidulisel tasandil sel moel, et lõplikku ametlikku alusakti ei olnudki. Siiski on säilinud arvatava ühise ÜK(b)P KK ja NSVL RKN-i määruse projekt.⁷⁸ Operatsiooni vahetu rakendusdokument on samuti teadmata, kuid säilinud on ajavahemikul 14.–16. maini 1941 koostatud NSVL NKGB juhend.⁷⁹ Repressiooni-määraks oli esialgu 20 aastat eriasundasumist koos vara konfiskeerimisega, mis 1940. aastate lõpus muudeti ja väljasaadetutest tehti igaveseks ajaks eriasumisele määratud inimesed. Väljasaatmisele kuulunud grupid olid Nõukogude režiimi mõistes „sotsiaalselt ohtlikud elemendid“,⁸⁰ kelle hulgas oli nii iseseisva Eesti, Läti ja Leedu poliitiline, ühiskondlik ja ärieliit koos perekonnaliikmetega, aga ka nt prostituudid ja 1939.–1940. a Leetu jäänud Poola kodanikud.⁸¹ Nt Eesti NSV puhul on teada, et väljasaadetavate nimekirjade koostamisel kasutas Eesti NSV NKVD ja NKGB arhiiviallikaid, informaatoreid, valla täidesaatvatest komiteedest pärit andmeid inimeste kohta, kellel oli seoseid Eesti Vabariigi poliitiliste, ühiskondlike ja sõjaliste organisatsioonidega, ja samuti Eesti NSV Rahanduse Rahvakomissariaadi andmeid inimeste vara, käibe ja tulu kohta 1939. a seisuga.⁸² Eriasundasumine määrati ligikaudu 29 885 inimesele (7049,⁸³ 10 004⁸⁴ ja 12 832⁸⁵), kes on käesoleva käsitluse keskmes. Veel üks osa inimesi (perekonna-

⁷⁸ Проект постановления ЦК ВКП(Б) и СНК СССР о мероприятиях по очистке Литовской, Латвийской и Эстонской ССР от антисоветского, уголовного и социально опасного элемента, 16.05.1941. *История сталинского ГУлага. Том 1*, 394–395.

⁷⁹ Инструкция НКГБ СССР о порядке проведения операции по выселению антисоветского элемента из Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, 16.05.1941. Ärakiri. *Ibid.*, 395–400.

⁸⁰ Справка о состоянии работы по рассмотрению заявлений спецпоселенцев и их родственников, 25.01.1955. RA, ERAF.17SM.5.35, 7; Справка о выселенных из Латвийской ССР членов семей кулаков, националистов, социально-опасного элемента и о поступивших от них заявлениях с ходатайством об освобождении со спецпоселения – по состоянию на 20.12.1954. LVA, PA-101. f., 18. arg., 40a. l., 54. lp.

⁸¹ Справка о выселенных из Литовской ССР на спецпоселение в северные и восточные районы страны за период с 1941 по 1952. Dateerimata. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 61; 16.05.1941 ÜKP(b) ja NSVL RKN-i määruse projektis esitatud kategooriate loetelu tõlge eesti keelde: *Sõja ja rahu vahel II. Esimene punane aasta. Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, toim. Enn Tarvel ja Meelis Maripuu (Tallinn: MTÜ S-Keskus, 2010), 445–446.

⁸² Meelis Maripuu and Peeter Kaasik, „Deportations of 14 June 1941“, *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 367.

⁸³ 2240 meest (k.a alla 16-aastased lapsed), 4787 naist (k.a alla 16-aastased lapsed) ja 22 määratlemata andmetega isikut. *Sõja ja rahu vahel II*, 448.

⁸⁴ *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, sagat. Ainārs Bambals, Aija Kalnciema, Daina Kļaviņa et al. (Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2001), 687.

⁸⁵ Arvydas Anušauskas, „1941 m. birželio 14–18 d. trėmimai“, *Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti*, 2003, 9,

pead) saadeti Gulagi vangilaagresse, kus neile osaks langenud repressioon vormistati individuaalkorras kohtuväliselt Erinõupidamise otsustega. Seega jäävad nad käesolevast käsitlusest välja.

Ajaliselt järgmised väljasaatmisoperatsioonid viidi läbi **1945. a.**, represseerituteks olid sakslased koos perekonnaliikmetega (Läti NSV-s ka kodakondsuseta isikud). **5.–6. veebruaril** Läti NSV-st saadeti inimesed välja ainult nimekirjade alusel, ilma üleliidulise või liiduvabariigi tasandi alusakti ega rakendusdokumendita.⁸⁶ Ajavahemikul **20. aprillist kuni 3. maini** saadeti inimesed välja Leedu NSV-st⁸⁷ ilma ühegi alusaktita, kuid Leedu NSV NKGB ja NKVD ühise käskkirja⁸⁸ ja veel ühe eraldiseisva Leedu NSV NKVD käskkirja alusel.⁸⁹ **15. augustil** saadeti sakslased koos perekonnaliikmetega välja Eesti NSV-st.⁹⁰ Ei ole teada, mis oli esialgne repressioonimäär, kuid 1940. aastate lõpus said väljasaadetutest igaveseks ajaks eriasumisele määratud inimesed. Eesti NSV puhul on teada, et väljasaadetavate nimekirjade koostamisel kasutati nii Eesti Vabariigi isikutunnistusi ja passe kui ka Nõukogude Liidu dokumente, milles pidi olema märgitud rahvuslik kuuluvus. Lisaks sellele kasutati majaraamatuid ja vesteldi vahetult inimestega.⁹¹ Kokku saadeti välja 1625 sakslast koos perekonnaliikmetega (407,⁹² 406⁹³ (teistel andmetel 675⁹⁴) ja 812⁹⁵).

Juulis–augustis 1945 ja veebruaris 1946⁹⁶ ainult Leedu NSV-s korraldatud väljasaatmisoperatsioonil ei olnud ühtegi üleliidulise ega liiduvabariigi tasandi

<https://www.komisija.lt/tyrimai/ii-pirmoji-sovietine-okupacija-1940-1941-m/1-sovietinio-rezimo-nusikaltimai/1-3-masiniai-gyventoju-tremimai/> (vaadatud 12.12.2024).

⁸⁶ Par „vāciešu operāciju“ Latvijā. Latvijas Vēstnesis, <https://www.vestnesis.lv/ta/id/70959> (vaadatud 12.12.2024).

⁸⁷ Arvydas Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, *Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti*, 2005, 13, <https://www.komisija.lt/tyrimai/iv-antrosios-sovietines-okupacijos-pirmasis-etapas-1944-1953-m/1-nusikaltimai/1-4-gyventoju-tremimai/> (vaadatud 12.12.2024).

⁸⁸ Nastazija Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“, *Lietuvos istorijos metraštis* 1993 (1994), 94.

⁸⁹ Leedu NSV NKVD käskkiri nr 4/0174, 18.04.1945. Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 13.

⁹⁰ Aigi Rahi-Tamm, „Deportation of individuals of German nationality from Estonia in 1945“, *Estonia since 1944*, 415.

⁹¹ Olev Liivik, „Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal: keda, kust ja mis alusel välja saadeti“, *TUNA*, nr 3 (2024), 73–76.

⁹² Rahi-Tamm, „Deportation of individuals of German nationality“, 415. 261 neist olid sakslased ja ülejäänud nende perekonnaliikmed. Nende seas olid ka alla 16-aastased lapsed rahvuslikust kuuluvusest sõltumata. Liivik, „Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal“, 90.

⁹³ Par „vāciešu operāciju“ Latvijā.

⁹⁴ Справка о массовых операциях по выселению из Латвийской ССР контрреволюционного, националистического, социально-опасного и кулацкого элемента, 21.01.1955. LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 59. lp; Sama arv viitega Läti riigiarhiivile (LVA). Saleniece, „Latvian deportees of the 1940s“, 205.

⁹⁵ Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“, 102.

⁹⁶ Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 13.

alusakti, kuid operatsioon viidi läbi NSVL NKVD korraldusel.⁹⁷ Väljasaatmisel konfiskeeriti vara.⁹⁸ Ei ole teada, mis oli esialgne repressioonimäär, kuid 1940. aastate lõpus said väljasaadetutest igaveseks ajaks eriasumisele määratud inimesed. Väljasaatmisele kuulusid inimesed ja nende perekonnaliikmed, kes osutasid relvastatud vastupanu Nõukogude režiimile.

Detsembris 1947 ja jaanuaris 1948⁹⁹ ainult Leedu NSV-s korraldatud väljasaatmisoperatsiooni aluseks oli NSVL MN-i määrus¹⁰⁰ ja rakendusdokumendiks NSVL MGB korraldus.¹⁰¹ Väljasaatmisotsused vormistati NSVL MGB otsustega, vara kuulus konfiskeerimisele. Ei ole teada, mis oli esialgne repressioonimäär, kuid 1940. aastate lõpus said väljasaadetutest igaveseks ajaks eriasumisele määratud inimesed. Väljasaatmisele kuulusid inimesed ja nende perekonnaliikmed (k.a „kulakute“ seast), kes kas päriselt või väidetavalt toetasid relvastatud vastupanu Nõukogude režiimile.

Kokku juulist 1945 kuni jaanuarini 1948 Leedu NSV-st saadeti välja 11 492 inimest.¹⁰²

22.–23. mail 1948¹⁰³ ainult Leedu NSV-s korraldatud väljasaatmisoperatsiooni „Vesna“ (eesti k „Kevad“) aluseks oli NSVL MN-i määrus¹⁰⁴ ja rakendusdokumendiks NSVL MGB käskkirj¹⁰⁵. Vara kuulus konfiskeerimisele. See oli esimene väljasaatmisoperatsioon Balti liiduvabariikides, mille alusaktis märgiti, et inimesed saadeti välja eriasumisele ehk tõenäoliselt tähendas see alalist repressioonimäära (igaveseks ajaks). Väljasaatmisele kuulusid Nõukogude režiimile relvastatud vastupanu osutanud ja võitluse käigus tapetud või kinni võetud ja süüdi mõistetud inimeste perekonnaliikmed, samuti „kulakud“ koos perekonnaliikmetega. Kokku represseriti 40 002 inimest.¹⁰⁶

⁹⁷ NSVL NKVD korraldus nr 326 või 328 või 323, 16.06.1945. *Ibid.*, 6; *История сталинского Гуллага. Том 5.*, 667; *По решению Правительства Союза ССР*, 662.

⁹⁸ Ainult Leedu NSV-s läbi viidud väljasaatmiste puhul, kui vara konfiskeerimise kord ei olnud sätestatud alusaktidega, sätestati see eraldiseisvate Leedu NSV MN-i ja Leedu K(b)P KK määrustega. Nt 16.07.1945 määruse nr 139-s koos lisaga tõlge leedu keelde. *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, 253–257.

⁹⁹ Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 13.

¹⁰⁰ Постановление Совета Министров СССР № 3387-1107сс „О мероприятиях по борьбе с бандитизмом на территории Литовской ССР“, 29.09.1947. Ärakiri. *По решению Правительства Союза ССР*, 673–674.

¹⁰¹ Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 6.

¹⁰² Kuni operatsiooni „Vesna“ läbiviimiseni kokku 12304 inimest – 812 sakslast = 11492. *Ibid.*, 7.

¹⁰³ *Ibid.*, 9.

¹⁰⁴ Постановление Совета Министров СССР № 417-160сс „О выселении с территории Литовской ССР на спецпоселение 12 тыс. семей бандитов и националистов, находящихся на нелегальном положении, убитых при вооруженных столкновениях и осужденных, а также пособников бандитов – кулаков с семьями“, 21.02.1948. Pildikoopia. *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, 307–308.

¹⁰⁵ Tekstis mainitakse NSVL MGB käskkirja nr 00118, 16.03.1948. Бугай, Л. Берия – II. *Сталину*, 226.

¹⁰⁶ Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 9.

25.–29. märtsil 1949 ja hiljem¹⁰⁷ kõigis kolmes Balti liiduvabariigis korraldati operatsioon „Priboi“ (eesti k „Murdlaine“), mille aluseks oli NSVL MN-i määrus.¹⁰⁸ Üleliidulise tasandi rakendusdokumendiks oli nii NSVL MGB,¹⁰⁹ mis sätestas täpsema operatsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise korra, kui ka NSVL MVD käskkiri,¹¹⁰ millega tehti kindlaks inimeste äraviimise kord (ešelonid, valve) ja eriasumisel viibimine. Vara kuulus konfiskeerimisele. Esimest korda rõhutati, et inimesed olid igaveseks ajaks välja saadetud (ehk eriasumisele viidud). Väljasaatmisotsused vormistati kahel erineval viisil sõltuvalt grupist. Üheks grupiks olid jällegi vastupanuliikumisega seotud (kas tapetud või juba represseeritud) inimeste perekonnaliikmed, kelle väljasaatmine vormistati NSVL MGB otsustega. Nende nimekirjade koostamisel tugines nt Eesti NSV MGB enda käsutuses olevatele dokumentidele (sõjatribunalide otsused, arreteerimismäärused, ülekuulamisprotokollid, agentuurimaterjalide põhjal koostatud memorandumid jne).¹¹¹ Teiseks grupiks olid „kulakud“ koos perekonnaliikmetega, kelle väljasaatmine vormistati Balti liiduvabariikide MN-ide määrustega,¹¹² millega kinnitati väljasaatmisele kuulunud inimeste nimekirjad, mis omakorda võisid tugineda 1947.–1948. a koostatud „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadele (nende koostamisest lähemalt allpool). Välja saadetud „kulakute“ vara kuulus konfiskeerimisele

¹⁰⁷ LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

¹⁰⁸ Постановление Совета Министров СССР № 390-138сс „О выселении с территории Литвы, Латвии и Эстонии кулаков с семьями, семей бандитов и националистов, находящихся на нелегальном положении, убитых при вооруженных столкновениях и осужденных, легализовавшихся бандитов, продолжающих вести вражескую деятельность, и их семей, а также семей репрессированных пособников бандитов“, 29.01.1949. Pildikoopia. *Lietuvos gyventojų tremimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, 480–483.

¹⁰⁹ NSVL MGB käskkiri nr 0068, 28.02.1949. Tõlge eesti keelde. *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*, 239–242.

¹¹⁰ NSVL MVD käskkiri nr 00225, 12.03.1949. Ärakiri. *Сталинские депортации. 1928–1953*, 645–648.

¹¹¹ Andres Kahar, „Kuidas märtsiküüditamist ette valmistati“, *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*, 42–43.

¹¹² Постановление Совета Министров Эстонской ССР № 014 „О выселении кулаков и их семей из Эстонской ССР“, 14.03.1949. Originaal. RA, ERA.R-1.5.184, 28–29; Постановление Совета Министров Эстонской ССР № 015 „О выселении кулацких семей из пределов Эстонской ССР“, 22.03.1949. Originaal. RA, ERA.R-1.5.184, 30; Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 282сс „О выселении из пределов Латвийской ССР кулацких семей“, 17.03.1949. Pildikoopia. LVA, 270. f., 1-s. apr., 406. l., 188. lp.; Постановление Совета Министров Литовской ССР № 176сс „О выселении кулаков с территории Литовской ССР“, 19.03.1949. Pildikoopia. LCVA, f. R-754, ap. 11, b. 56, l. 153.

samuti liiduvabariikide valitsuste otsuste põhjal.¹¹³ Operatsiooni „Pirboi“ raames represseeriti 95 257 inimest (20 702,¹¹⁴ 42 638,¹¹⁵ 31 917¹¹⁶).

31. märtsist kuni 1. aprillini 1951 korraldati operatsioon „Sever“ (eesti k „Põhi“), mis lisaks Balti liiduvabariikidele hõlmas teisi Nõukogude Liidu poolt annekteeritud alasid, mida tunti kui Ukraina ja Valgevene NSV lääneoblasteid ning Moldaavia NSV-d. Operatsioon viidi läbi NSVL MN-i määruse¹¹⁷ alusel ja selle rakendusdokumendiks oli NSVL MGB käskkiri.¹¹⁸ Väljasaatmisotsused vormistati NSVL MGB otsustega. Inimesed, kelleks olid Jehoova tunnistajad koos perekonnaliikmetega, saadeti välja igaveseks ajaks (ehk eriasumisele) koos vara konfiskeerimisega. Kokku operatsiooni „Sever“ käigus saadeti välja 475 inimest (281,¹¹⁹ 44,¹²⁰ 150¹²¹).

Samal ajal sama rakendusdokumendiga kuid erineva NSVL MN-i määruse¹²² alusel Leedu NSV-st saadeti välja nn „Andersi armee“ liikmed koos perekonda-

¹¹³ Постановление Совета Министров Эстонской ССР № 016 „О порядке реализации и передачи колхозам конфискованных кулацких хозяйств в Эстонской ССР“, 22.03.1949. Originaal. RA, ERA.R-1.5.184, 31–32; Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 297сс, 24.03.1949. Pildikoopia. LVA, 270. f., 1-s. apr., 406. l., 189. lp.; Постановление Совета Министров и ЦК КП(б) Литвы № 17сс „О порядке приемки и реализации построек, скота, сельхозинвентаря, сельхозпродуктов, посевов и домашнего имущества в хозяйствах кулаков и семей бандитов, выселяемых за пределы республики“, 22.03.1949. Koopia. LYA, f. 1771, ар. 190, б. 7, л. 17–20.

¹¹⁴ Peeter Kaasik, „Operatsioon „Priboi“ – kas poliitilis-tšekistlik õnnestumine või ebaõnnestumine?“ *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*, 100.

¹¹⁵ 25.–29.05.1949 saadeti välja 42125 inimest, kellele hiljem lisandusid esialgu välja saatmata jäänud 513 inimest. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, 180.

¹¹⁶ Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 11.

¹¹⁷ Постановление Совета Министров СССР № 667-339сс „О выселении активных участников антисоветской нелегальной секты иеговистов и членов их семей, проживающих в западных областях Украинской и Белорусской ССР, Молдавской, Латвийской, Литовской и Эстонской ССР“, 03.03.1951. Ärakiri. *По решению Правительства Союза ССР*, 646–647.

¹¹⁸ NSVL MGB käskkiri nr 00193, 05.03.1951. Наталья Аблажей и Лариса Салахова, „Репатрианты–андерсовцы в Иркутской ссылке“, *Wroclawskie Studia Wschodnie*, nr 22 (2018), 62.

¹¹⁹ Rahi-Tamm and Kahar, „Deportation operation Priboj in 1949“, 451.

¹²⁰ *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, 742.

¹²¹ Справка о количестве арестованных органами НКГБ, МГБ и КГБ при СМ Литовской ССР за антисоветские выступления, которые после отбытия срока наказания подлежали в ссылку на вечное поселение, а также семьи андерсовцев и иеговистов, направленные в ссылку на вечное поселение, 01.02.1956. LYA, f. K-6, ар. 2, б. 105, л. 8.

¹²² NSVL MN-i määrus nr 377-190ss, 13.02.1951. Аблажей и Салахова, „Репатрианты–андерсовцы в Иркутской ссылке“, 62.

dega.¹²³ Väljasaatmisotsuste vormistamine ja repressioonimäär oli sama nagu Jehoova tunnistajail. Kokku saadeti välja 283 inimest.¹²⁴

20. septembril 1951¹²⁵ ainult Leedu NSV-s korraldati operatsioon, mille ei olnud alusakti ja selle võimalike rakendusdokumentide kohta ei ole midagi teada. Siiski on teada, et väljasaatmisotsused vormistati NSVL MGB otsustega ja inimesed saadeti välja eriasumisele ehk igaveseks ajaks koos vara konfiskeerimisega. Väljasaadetavad olid taas vastupanuliikumisest osavõtjate perekonnaliikmed ja vastupanuliikumise toetajad koos perekondadega. Kokku represseriti 2987 inimest.¹²⁶

2.–3. oktoobrini 1951¹²⁷ ja **jaanuaris 1952**¹²⁸ ainult Leedu NSV-s viidi läbi operatsioon „Osen“ (eesti k „Sügis“), mille aluseks olid NSVL MN-i määrused 1951. a septembrist¹²⁹ ja detsembrist.¹³⁰ Rakendusdokumendiks oli Leedu NSV MN-i määrus,¹³¹ millega nagu operatsiooni „Priboi“ puhul kinnitati väljasaatmisele kuulunud „kulakute“ ja nende perekonnaliikmete nimekirjad. Inimesed saadeti välja eriasumisele ehk igaveseks ajaks koos vara konfiskeerimisega. Kokku represseriti 18 727 inimest.¹³²

31. oktoobril ja 30. novembrist kuni 1. detsembrini 1951¹³³ ainult Leedu NSV-s viidi taas läbi väljasaatmisoperatsioon, millel ei olnud üleliidulise tasandi alusakti. Samal ajal ei ole midagi teada selle rakendusdokumentide kohta. Siiski on teada, et väljasaatmisotsused vormistati NSVL MGB otsustega, inimesed saadeti

¹²³ Nn „Andersi armee“ liikmete all peeti silmas pärast juulis 1941 Nõukogude Liidu ja Poola eksiilvalitsuse vahel sõlmitud lepingut kindral Władysław Andersi (1892–1970) juhtimise all loodud väeüksust NSV Liidus olnud Poola sõjavangidest. Märtsis 1942 lubas Nõukogude Liit sellel väeüksusel ja selle juures olnud Poola kodanikel lahkuda Iraani. Seejärel võttis see üksus osa Teisest maailmasõjast lääneliitlaste poolel. Pärast sõda pöördusid mõned väeüksusesse kuulunud inimesed oma endisesse kodukohta Leedu NSV territooriumil.

¹²⁴ LYA, f. K-6, ap. 2, b. 105, l. 8.

¹²⁵ LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

¹²⁶ Antud juhul on alust arvata, et Anušauskase tabelis esineb ebatäpsusi. Operatsiooni „Osen“ ei saanud läbi viia enne Leedu NSV määrusega „kulaklike“ perekondade nimekirjade kinnitamist. Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 14. Arv pärineb siit: *Ibid.*, l. 63.

¹²⁷ Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 11.

¹²⁸ LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

¹²⁹ Постановление Совета Министров СССР № 3309-1568сс „О выселении с территории Литвы кулаков с семьями“, 05.09.1951. Ärakiri. *По решению Правительства Союза ССР*, 687–688.

¹³⁰ Постановление Совета Министров СССР № 5077-2205сс „О выселении из пределов Литовской ССР кулаков с семьями“, 12.12.1951. Ärakiri. *Ibid.*, 689.

¹³¹ Постановление Совета Министров Литовской ССР № 865сс „О выселении с территории Литвы кулаков с семьями“, 29.09.1951. Tõlge leedu keelde. NB! lk 578 pildikoopia ei ole õige. *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, 577–578.

¹³² Antud juhul on alust arvata, et Anušauskase tabelis esineb ebatäpsusi. Ei ole teada, kust pärineb hilisemates MGB, MVD ja KGB dokumentides arv 1844. Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 14. Sel põhjusel võtan andmeid 1988. a õiendist, kus 1951. ja 1952. a välja saadetud „kulakute“ arvud olid järgmised: 16150, 778 ja 1799. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

¹³³ *Ibid.*, l. 63.

välja eriasumisele ehk igaveseks ajaks koos vara konfiskeerimisega. Taas väljasaatmisele kuulusid vastupanuliikumisest osavõtjate perekonnaliikmed ja vastupanuliikumise toetajad koos perekondadega. Kokku repressseeriti 787 inimest.¹³⁴

6. augustil 1952¹³⁵ taaskord Leedu NSV-s viidi läbi Balti liiduvabariikides viimane väljasaatmisoperatsioon, millel ei olnud üleliidulise tasandi alusakti. Samal ajal ei ole midagi teada selle rakendusdokumentide kohta. Siiski on teada, et väljasaatmisotsused vormistati NSVL MGB otsustega, inimesed saadeti välja eriasumisele ehk igaveseks ajaks koos vara konfiskeerimisega. Nagu oktoobris–detsembris 1951 nüüdki väljasaatmisele kuulusid vastupanuliikumisest osavõtjate perekonnaliikmed ja vastupanuliikumise toetajad koos perekondadega. Kokku repressseeriti 359 inimest.¹³⁶

1.2. „Kulaklike“ majapidamiste nimekirjade koostamine 1947.–1948. a

Teises maailmasõjas okupeeritud ja annekteeritud aladel hävitas Nõukogude Liit 1940. aastate teisel poolel täielikult senise talumajandusele tugineva maaelu korralduse, kehtestades seal juba 1920-ndate lõpus ja 1930-ndate esimesel poolel mujal NSV Liidus vägivaldselt loodud kolhoosikorra. Selle protsessi lahutamatuks osaks oli alati „kulaklike“ majapidamiste nimekirjade loomine, millel olid laastavad tagajärjed nimekirjadesse sattunud inimestele ja nende varale. Siiski ei olnud mitte kõik Balti liiduvabariikides nendesse nimekirjadesse kantud inimesed hiljem vastava liiduvabariigi MN-i määruste alusel välja saadetud.¹³⁷

1940. aastate teisel poolel Balti liiduvabariikides kolhoosikorra kehtestamise raames „kulaklike“ majapidamiste nimekirjade koostamine toimus mujal Nõukogude Liidus sõdadevahelisel ajal rakendatud praktika järgi. Esimeseks dokumendiks, milles loetleti „kulaklike“ majapidamiste tunnused, oli 1929.–1930. a maksuperioodi põllumajandusmaksu määrustik. Selle paragrahvid 28 ja 29 sätestasid neli tunnust, millest igaüks eraldiseisvalt iseloomustas „rikkaimaid kulaklike majapidamisi“, mis kuulusid individuaalkorras maksustamisele ehk neile

¹³⁴ Antud juhul on alust arvata, et Anušauskase tabelis esineb ebatäpsusi. Arvud 334 ja 452 pärinevad vist 1988. a õiendist, kus räägiti väljasaatmisest MGB Erinõupidamise otsuste alusel. Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 14. Tabelis esitatud arv on 1988. a õiendis esitatud arvude (335 ja 452) summa. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

¹³⁵ *Ibid.*, l. 64.

¹³⁶ Antud juhul on alust arvata, et Anušauskase tabelis esineb ebatäpsusi. Ei ole teada, miks arv 359 pärineb varasematest MVD ja MGB dokumentidest, mitte aga hilisematest MGB, MVD ja KGB dokumentidest, milleks 1988. a õiendit võib pidada. Anušauskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 14. Sel põhjusel kasutan 1988. a õiendit, kus on kirjas arv 359. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 64.

¹³⁷ Nt Eesti NSV-s Viljandi maakonnas ei olnud sattunud Eesti NSV MN-i väljasaatmis-määrustesse 52% selleks ajaks „kulaklikeks“ majapidamisteks tunnustatud leibkondadest. Anu Mai Kõll, *The village and the class war: anti-kulak campaign in Estonia* (Budapest: Central European University Press, 2013), 104.

kehtisid kõrgemad maksumäärad.¹³⁸ Tunnuste loetelu täiendas 22. mai 1929 NSVL RKN-i määrus. Selle paragrahv 1 loetles viis „kulaklike“ majapidamiste tunnust. Antud juhul ei räägitud enam ainult „rikkaimatest“ neist, vaid see laienes kõigile „kulakutele“.¹³⁹ Lõplik tunnuste loetelu kehtestati 1930.–1931. a maksuperioodi põllumajandusmaksu määrustikuga, mille rakendusdokumendis eraldi rõhutati, et eesmärgiks oli „kulakluse kui klassi likvideerimine“ ja „kollektiiviseerimise“ (kolhoosikorra loomise) soodustamine.¹⁴⁰ Määrustiku paragrahv 29 loetletud tunnused olid sisuliselt järgmised:

- 1) süstemaatiline põllumajandustöodes või töönduses palgalise tööjõu kasutamine;
- 2) veskite ja ettevõtete olemasolu;
- 3) keeruliste põllumajandusmasinate rendile andmine või teiste majapidamiste tellimisel tasu eest nendega töötamine;
- 4) elamiseks või ettevõtluseks ruumide rendile andmine;
- 5) maarent maaomanikele võlaorjuslikel tingimustel;
- 6) maarent kaubanduslikul või tööstuslikul eesmärgil;
- 7) kauplemine, ostu- ja müügiteenuste vahendamine, muu mittetöine tulu.

Määrustiku paragrahv 32 sätestas, et sellistel majapidamistel ei olnud õigust maksusoodustustele. Paragrahv 33 järgi pidid nende majapidamiste nimekirju koostama külanõukogud ja kinnitama rajooni maksukomisjonid.¹⁴¹ Lisaks kõrgetele maksumääradele kehtis „kulakutele“ rangem karistus maksude õigeaegse mittetasumise eest. Kui tavaliselt nägi VNFSV kriminaalkoodeksi paragrahv 60 ette esimesel maksude mittetasumise korral rahatrahvi, teisel korral aga kuus kuud paranduslikke töid või rahatrahvi, milleks oli tasumata maksude kahekordne summa, siis „kulakutele“ rakendati kohe esimesel korral vabadusekaotus või paranduslikud tööd kuni ühe aastani või rahatrahvi, mis võis küündida tasumata maksude kümnekordse summani. „Kulakute“ suhtes karmima karistuse nägi ette ka VNFSV kriminaalkoodeksi paragrahv 61: koormiste, üleriiklike ülesannete või üleriikliku tähtsuse tööde tegemisest keeldumine tõi juba esimesel korral kaasa kuni kaheaastase vabadusekaotuse koos täieliku või osalise vara konfiskeerimisega, millele võis lisanduda asumisele saatmine.¹⁴²

¹³⁸ Положение о едином сельскохозяйственном налоге. 20.02.1929. Собрание законов и распоряжений № 12 01.03.1929, 230–254.

¹³⁹ Постановление Совета Народных Комиссаров СССР „О признаках кулацких хозяйств, в которых должен применяться кодекс законов о труде“, 22.05.1929. Собрание законов и распоряжений № 34 13.06.1929, 641–642.

¹⁴⁰ Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР „О введении в действие положения о едином сельскохозяйственном налоге“, 23.02.1930. Собрание законов и распоряжений № 13 13.03.1930, 249–250.

¹⁴¹ Положение о едином сельскохозяйственном налоге, 23.02.1930. Собрание законов и распоряжений № 13 13.03.1930, 250–270.

¹⁴² „Kulakuks“ olemine kui nõ raskendav asjaolu lisati § 60 ja § 61 sõnastusse vastavalt 30.03.1930 ja 15.02.1931. *Уголовный кодекс РСФСР. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложением постановительно-систематизированных материалов* (Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950), 52–55. Antud juhul ei saa nõustuda Žanna Popova väitega, et § 61 muudeti juba 1929. a nii, et see oli

Juba 1940. a Balti liiduvabariikide loomise järel hakati maaelu korraldust muutma vastavalt varasemale praktikale. Siiski ei toimunud need muutused üleöö ja Natsionaalsotsialistliku Saksamaa kallaletung Nõukogude Liidule ja sellele järgnenud Eesti, Läti ja Leedu Saksa okupatsioon pani selle protsessi pausile. Esiteks kuulutati 1940. a maa riigi omandiks, seades ühe talumajapidamise maksimummaalseks suuruseks 30 hektarit,¹⁴³ teiseks kõrgendati maksumäärasid.¹⁴⁴ Ümberkorraldused jätkusid vahetult pärast sõjategevuse lõppu.¹⁴⁵

17. augusti 1947 NSVL MN-i määrus pani alguse „kulakluse kui klassi likvideerimisele“ Balti liiduvabariikides.¹⁴⁶ Kooskõlas sellega võttis Läti NSV MN vastu kaks asjakohast määrust 27. augustil,¹⁴⁷ Leedu NSV MN ühe vastava

„talupoegade vastu suunatud“. See väide toetub Sergei Papkovi viitele § 61 redaktsioonile 28.06.1929, mida ta kinnitab vastava redaktsiooni tsitaadiga joonealuses viites. Siiski tsiteerib Papkov mitte 28.06.1929, vaid 15.02.1931 redaktsiooni teksti, milles eraldi toodi välja „kulakud“. 28.06.1929 redaktsioonis ei mainitud „kulakuid“, rääkimata talupoegadest. Zhanna Popova, *Coerced Labour, Forced Displacement, and the Soviet Gulag, 1880s-1930s* (Amsterdam University Press, 2024), 169; Сергей Папков, *Обыкновенный террор. Политика сталинизма в Сибири* (Москва: РОССПЭН, 2012), 45; Постановление Всесоюзного центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров РСФСР „Об изменении статьи 61 Уголовного кодекса РСФСР“, 28.06.1929. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства РСФСР № 60 06.09.1929, 847. Kriminaalkoodeksi karistuste rakendamise „kulakutele“ Läti NSV-s. Daina Bleiere, „Repressions against farmers in Latvia in 1944–1953“, *The hidden and forbidden history of Latvia under Soviet and Nazi occupations 1940-1991. Selected research of the commission of the historians of Latvia*, ed. Valters Nollendorfs and Erwin Oberländer (Rīga, 2005), 251–254.

¹⁴³ *Ibid.*, 243.

¹⁴⁴ Nt lisaks maa riigi omandiks kuulutamisele kõrgendati nende Balti liiduvabariikide majapidamiste 1940. a maamaksu määra 50–200%, kellele enne maa natsionaliseerimist kuulus 10 ja rohkem hektarit. Постановление Народных Комиссаров СССР № 2688 „О налогах и сборах с крестьянских хозяйств в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР“, 28.12.1940. Ärakiri. RA, ERA.R-1.1.11, 47.

¹⁴⁵ Sõja järel jätkunud protsessi ülevaade. David Feest, „The collectivization in the Baltic Soviet Republics, 1944–1953“, *The collectivization of agriculture in communist Eastern Europe: comparison and entanglements*, ed. by Constantin Iordachi and Arnd Bauerkämper (Budapest: Central European University Press, 2014), 79–109.

¹⁴⁶ 17.08.1947 NSVL MN-i määrus nr 2874 „Läti NSV, Leedu NSV ja Eesti NSV talumajapidamiste maksustamise kohta“, mida ei õnnestunud leida. Siiski selle pealkiri ja number on Läti NSV MN-i asjakohase määruse tekstis. Latvijas PSR Ministru Padomes lēmums nr 760 „Par nodokļa uzlikšanu Latvijas PSR zemnieku saimniecībām“, 27.08.1947. Originaal. LVA, 270. f., 2. apr., 396. l., 112.–114. lp.; Määrus vene keeles: „О налоговом обложении крестьянских хозяйств Латвийской ССР“. *Ibid.*, 116.–118. lp

¹⁴⁷ *Ibid.*, 112.–114. lp.; Latvijas PSR Ministru Padomes lēmums nr 761 „Par budžu saimniecību pazīmēm un kādā kārtībā tām uzliekami nodokļi“, 27.08.1947. Originaal. *Ibid.*, 126.–128. lp.; Määrus vene keeles: „О признаках кулацких хозяйств и порядке их налогового обложения“. *Ibid.*, 134.–136. lp.

akti 29. augustil¹⁴⁸ ja teise 3. septembril¹⁴⁹ ning Eesti NSV MN ühe vastava määruse 30. augustil.¹⁵⁰

Nende dokumentidega kehtestatud kord järgis 1930. a põllumajandusmaksu määrustikku. „Kulaklike“ majapidamiste tunnuste loetelud olid üldjoontes samad, millele nüüd lisandus viide Saksa okupatsioonile kui raskendavale asjaolule („kulakliku“ majapidamise omamine okupatsiooni ajal, 1940.–1941. a maa-reformi käigus äravõetud maa tagasisaamine ja aktiivne koostöö okupatsioonivõimudega).¹⁵¹ Kõrgendatud maksumäärad, maksusoodustuste puudumine ja maksude tasumata jätmise eest vara konfiskeerimise rangem kord olid oma kohal. „Kulaklike“ majapidamiste nimekirju pidid koostama valla- ja linnatäitevkomiteed. Maakonna täitevkomiteed pidid neid kinnitama ja samuti nimekirjadesse lisatud inimeste kaebusi läbi vaatama.

Liiduvabariigi MN-i sekkumist vajasisid need juhtumid, kui ühes „kulaklikuks“ tunnistatud majapidamises oli ordenitega autasustatud liikmeid, Nõukogude armee ohvitseri, „Suure Isamaasõja“ invaliide (pensionärid, endised partisanid), või majapidamine kuulus sõja ajal hukkunule või orbudele. Sellisel juhul pidi maakonna täitevkomitee selliste majapidamiste nimekirja saatma edasi liiduvabariigi MN-i, mis pidi langetama eraldi otsuse sellistele majapidamistele laienenud maksumäärade kohta.¹⁵²

„Kulaklike“ majapidamiste nimekirjadesse kuulumine tähendas üsna kiiret laostumist. Inimesed soovisid oma maast loobuda ja astuda mõnda selleks ajaks moodustatud kolhoosi, mille liikmeks aga „kulakuid“ ei tohtinud võtta.¹⁵³ Nt

¹⁴⁸ Постановление Совета Министров Литовской ССР № 616 „О налоговом обложении крестьянских хозяйств Литовской ССР“, 29.08.1947. Pildikoopia. LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 95, l. 48–51.

¹⁴⁹ Постановление Совета Министров Литовской ССР № 628-с „О составлении списков кулацких хозяйств для привлечения их к обложению сельскохозяйственным налогом с надбавкой“, 03.09.1947. Pildikoopia. LCVA, f. R-754, ap. 11, b. 36, l. 51–52. Antud dokumendi puhul oli tegemist määruse lõpliku versiooniga (selle mustand ja lisamaterjalid asuvad siin: LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 35, l. 106–111). Siiski selle määruse tekstis viidati ekslikult 17.08.1949 NSVL MN-i määrusele nr 2674, mitte 2874 ja alles lehekülje lõpus lisati tindiga märke, et see number oli vale, jättes dokument korrektselt vormistamata.

¹⁵⁰ Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 654 „Talumajapidamiste maksustamise kohta Eesti NSV-s“, 30.08.1947. Eesti NSV Teataja, nr 25, 411–415.

¹⁵¹ Antud juhul ei saa nõustuda väitega, et Saksa okupatsiooniga seotud asjaolude väljaselgitamine oleval olnud „salajane kriteerium“, mis oleval olnud tähtsam kui avalikult teatavaks tehtud tunnused. Kõik mainitud Balti liiduvabariikide määrused sisaldasid viite Saksa okupatsioonile ja need aktid olid avalikud. Kõll, *The village and the class war*, 120.

¹⁵² 27.08.1947 Läti NSV MN-i määruse nr 761 § 8 ja määruse lisas olnud Läti NSV Rahandusministeeriumi ringkirja. Ringkiri läti keeles. LVA, 270. f., 2. apr., 396. l., 129.–133. lp.; Ringkiri vene keeles. *Ibid.*, 137.–142. lp. 30.08.1947 Eesti NSV MN-i määruse tekstis ei mainitud seda erisust, kuid see oli sätestatud eraldi määruse protokollilises osas. Протокольная часть постановления. RA, ERA.R-1.3.140, 301. 03.09.1947 Leedu NSV MN-i määruse 628-s § 3. LCVA, f. R-754, ap. 11, b. 36, l. 52.

¹⁵³ Bleiere, „Repressions against farmers in Latvia in 1944–1953“, 245.

Eesti NSV-s sai soov astuda kolhoosi uue hoo pärast 1949. a väljasaatmisoperatsiooni, sest inimesed kartsid võimalikku järjekordset väljasaatmist.¹⁵⁴

Samal ajal oleks aga ekslik arvata, et maakondade täitevkomiteede kinnitatud „kulaklike“ majapidamiste nimekirjad olid operatsioonide „Priboi“ (märts 1949) ja „Osen“ (oktoober 1951) otseseks ajendiks ehk kohaliku tasandi otsustajad olid otseselt süüdi oma piirkonna inimeste väljasaatmises. Tegelikult ei saanud nende nimekirjade koostajad ette näha, kuidas neid nimekirju mõne aasta pärast kasutatakse.

Esiteks „kulaklike“ majapidamiste nimekirjad koostati kooskõlas 1947. a augusti-septembri Balti liiduvabariikide MN-ide määrustega, mis omakorda olid kooskõlas varasema NSVL MN-i määrusega. Üleliidulisel tasandil ei olnud sel ajal veel langetatud otsuseid viia läbi operatsioonid „Priboi“ ja „Osen“. Teiseks tuleb meeles pidada, et kaugelt mitte kõik 1947.–1948. a „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadesse sattunud inimesed ei kuulunud hiljem väljasaatmisele. Kolmandaks väljasaatmisele kuulunud „kulakute“ nimekirjade koostamisel kasutati seniseid „kulaklike“ majapidamiste nimekirju ühe allikaliigina teiste seas. Näiteks Läti NSV-s võttis NSVL MGB lisaks kasutusele isegi 1939. a Läti Vabariigi rahvaloenduse andmeid.¹⁵⁵ Eesti NSV-ski nõuti „kulaklike“ majapidamiste nimekirjade täpsustamist valdade tasandil ja täpsustatud andmete kinnitamist maakondade täitevkomiteede tasandil,¹⁵⁶ selgitamata nende täpsustuste järele tekkinud vajaduse põhjust.¹⁵⁷

1.3. Muutused asumissüsteemis ja repressioonimäärades 1948.–1950. a

1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses üleliidulisel tasandil toimunud muutused asumissüsteemis laienesid ka 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetutele. Kui 8. jaanuari 1945 NSVL RKN-i määrusega kehtestati karistus asumiselt (st ka eriasumiselt)¹⁵⁸ põgenemise või omavolilise tagasi-pöördumise eest vastavalt VNFSV kriminaalkoodeksi paragrahvile 82,¹⁵⁹ siis

¹⁵⁴ Kõll, *The village and the class war*, 210–215.

¹⁵⁵ LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 60. lp; Teiste Läti riigiarhiivi (LVA) allikate põhjal. *Aizvestie. 1949. gada 25. märts*, 21.

¹⁵⁶ David Feest, *Zwangskollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des Estnischen Dorfes 1944–1953* (Köln/Wien: Böhlau Verlag, 2007), 416–417.

¹⁵⁷ Kahar, „Kuidas märtsiküüditamist ette valmistati“, 44.

¹⁵⁸ Määruse § 3. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР № 35 „О правовом положении спецпереселенцев“, 08.01.1945. Ärakiri. *Сталинские депортации. 1928–1953*, 563.

¹⁵⁹ Asumiselt põgenemise eest karistati vabadusekaotusega samaks perioodiks, milleks inimene oli välja saadetud. Kui inimene pöördus omavoliliselt endisesse elukohta tagasi, siis teda võidi karistada kas vabadusekaotusega või asumisele saatmisega samaks perioodiks, juhul kui esialgne inimesele määratud väljasaatmisperiood oli pikem kui kolm aastat (VNFSV kriminaalkoodeksi § 82). *Уголовный кодекс РСФСР*, 67. 21.02.1948 NSVL MN-i määru

26. novembri 1948 NSVL ÜNP seadlus nägi ette karistusena sama teo eest juba 20 aastat sunnitööd, lisades, et mitmed „Suure Isamaasõja“ ajal ilma esialgse tähtajata välja saadetud grupid olid igaveseks ajaks välja saadetud.¹⁶⁰ Ilmselgelt oli see akt hea näide Nõukogude valitsemiskorrast kahel põhjusel. Esiteks kehtestas see karistuse (sunnitöö), mida ei olnud üheski teises dokumendis (k.a VNFSV kriminaalkoodeks) sõnastatud. Võib öelda, et sellega „leiutati“ uus karistus Gulagi süsteemis, täitmata seda õigusliku sisuga.¹⁶¹ Teiseks hakkas selle aktiga kehtestatud üks teine norm (igaveseks ajaks eriasumisele määramine) tagantjärele praktikas laienema ka neile, keda selles aktis üldse ei mainitud.

„Suure Isamaasõja“ ajal viidi läbi mitmed terveid rahvusgrupe (sakslased, kalmõkid, tšetšeenid, krimmitatarlased jt) hõlmanud väljasaatmisoperatsioonid. Balti liiduvabariikides mahtusid samasse perioodi ainult sakslaste väljasaatmisoperatsioonid Läti NSV-s veebruaris ja Leedu NSV-s aprillis–mais 1945. Järelikult pidi dokument hõlmama üksnes neid repressioone. Tegelikult aga laienes see ka juunis 1941 väljasaadetutele, kes Nõukogude käsitluse järgi ei olnud represseritud „Suure Isamaasõja“ ajal ja nende väljasaatmisel oli repressioonimäär juba kehtestatud (20 aastat erisundasumist). Nende inimeste uude staatusesse üle viimise protsess algas tõenäoliselt 1950. a juulis ja ei lõppenud enne 1952. a lõppu.¹⁶²

(väljasaatmisoperatsiooni „Vesna“ alusaktis) viidati sellele §-le. *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, 307–308.

¹⁶⁰ Указ Президиума Верховного Совета СССР № 133/12 „Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны“, 26.11.1948. Кооріа. Указы Президиума Верховного Совета СССР 1944–1955. Rahvusarhiivi raamatukogu kohaviit TM-153, 138. See seadlus põhines kaks päeva kehtestatud NSVL MN-i määrusel. Постановление Совета Министров СССР № 4367-1726сс „О высленцах“, 24.11.1948. Ärakiri. *Репрессированные народы России: чеченцы и ингуши: документы, факты, комментарии*, сост. Николай Бугай (Москва: Капъ, 1994), 163–165.

¹⁶¹ Sunnitööst Gulagi süsteemis lähemalt: Alan Barenberg, „Soviet „hard labour“, population management, and social control in the post-war Gulag“. *Social Control Under Stalin and Khrushchev: the phantom of a well-ordered state*, ed. Immo Rebitschek and Aaron B. Retish (Toronto: University of Toronto Press, 2023), 135–160.

¹⁶² Õiend selle kohta, et 1941. a välja saadetud Ārija Rezevskale (sünd 1934) tehti teatavaks 26.11.1948 NSVL ÜNP seadluse sisu: ta oli olnud igaveseks ajaks välja saadetud ja tal oli keelatud oma endisesse elukohta tagasi pöörduda. Keelu rikkumise korral oli ette nähtud karistus 20 aastat sunnitööd, 20.01.1951. Läti riigiarhiivis (LVA) oleva dokumendi pildikoopia. *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, 101; Veel novembris 1952 ühes NSVL MGB aruandes tõdeti, et 1941. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetutele ei laienenud veel ei 08.01.1945 NSVL RKN-i määrus ega 26.11.1948 NSVL ÜNP seadlus, mis aga ei olnud päriselt nii. Esiteks laienes VNFSV kriminaalkoodeksi § 82 kõigile väljasaadetutele ja 08.01.1945 NSVL RKN-i määrus rääkiski kriminaalkorras vastutusele võtmisest. Teiseks näitas Rezevska juhtum, et novembriks 1952 oli vähemalt osale 1941. a väljasaadetutest 26.11.1948 NSVL ÜNP seadluse sisu ja sellest tulenenud piirangud selgitatud. Antud olukord võis tekkida sellest, et kõigi välja saadetud gruppide NSVL MGB alluvusse viimine oli aeglane protsess. Справка о количестве лиц, выселенных в 1940–1941 гг. из Прибалтики, Молдавии, западных областей Украины и Белоруссии, 06.11.1952. Ärakiri. *История сталинского Гулага. Том 5*, 688–689.

Ühtlasi muutus ka teiste Balti liiduvabariikidest kuni 1948. maini väljasaadetute staatus: nemad kõik olid samuti määratud igaveseks ajaks eriasumisele. Operatsiooni „Vesna“ (mai 1948) alusakt oli Eesti, Läti ja Leedu NSV-s läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide seas esimene, mille tekstis mainiti, et inimesed saadeti eriasumisele.¹⁶³ Selle ja sellele järgnenud väljasaatmisoperatsioonide käigus eriasumisele saadetud inimesed pidid oma allkirjaga kinnitama, et neile kui eriasunikele laienes samaaegselt 8. jaanuari 1945 NSVL RKN-i määrus, millega oli ette nähtud kriminaalkorras karistus põgenemise eest, ja 26. novembri 1948 NSVL ÜNP seadlusega sätestatud karistus (20 aastat sunnitööd).¹⁶⁴ Ilmselgelt oli see üks näide Nõukogude valitsemiskorrast, milles samaaegselt võis kehtida kaks teineteist välistavat normi, kuigi karmim neist oli eelisseisundis.

Üleliidulisel tasandil toimunud muutused julgeolekuasutuste struktuuris mõjutasid otseselt väljasaadetute staatus. Kui aprillis 1943 NSVL NKVD koosseisust eraldati taas NSVL NKGB,¹⁶⁵ siis kuni Stalini surmani 5. märtsil 1953 anti sellele julgeolekuasutusele järk-järgult aina rohkem volitusi. 21 veebruaril 1948 viidi NSVL MVD alluvusest üle NSVL MGB alluvusse kogu töö väljasaadetutega, jättes MVD vastutusalasse ainult eriasumine.¹⁶⁶ 14. juulil 1950 viidi seegi üle NSVL MGB koosseisu ja ühtlasi likvideeriti NSVL MVD Erinõupidamine. Selle tulemusena jäi NSVL MVD vastutusalasse üksnes väljasaadetute eriasumise kohtadesse toimetamine.¹⁶⁷

Kõigi nende muutuste tõttu polnud sugugi imelik, et Balti liiduvabariikide tasandil valitses segadus. Esiteks umbes kuni „Vesna“ (mai 1948) operatsiooni läbiviimiseni ei olnud selgust, kas nt 1941. a juunis oli toimunud väljasaatmisoperatsioon või inimeste „evakueerimine“ Nõukogude Liidu tagalasse. Segadus valitses mitte ainult väljasaadetute ja nende sugulaste avaldustes, vaid ka ametlikus kirjavahetuses liiduvabariiklike ja üleliiduliste asutuste vahel.¹⁶⁸ Ka 1946. a toimunud 1941. a välja saadetud laste tagasitoomist kirjeldati kui „reevakueerimist“.¹⁶⁹

¹⁶³ *Lietuvos gyventojų trėmimui sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, 307–308.

¹⁶⁴ 25.03.1949 Eesti NSV-st Novosibirski oblastisse eriasumisele välja saadetud Paul Kuusemäe (1936–2020) andis allkirja kahele dokumendile. Ühega tehti temale teatavaks 26.11.1948 NSVL ÜNP seadluse ja teisega 08.01.1945 NSVL RKN-i määruse sisu. Расписка, 22.04.1952. RA, ERAF.8SM.1.9855, 3; Подписка, 22.04.1952. *Ibid.*, 4. Paul Kuusemäe (1936–2021, viide 0000182275 memoriaal.ee) intervjuu Kogu Me Lugu portaalis. <https://kogumelugu.ee/et/videoteek/paul-kuusemae> (vaadatud 12.12.2024).

¹⁶⁵ Enne seda oli NKGB olnud eraldiseisev julgeolekuasutus veebruarist juulini 1941. Christopher Andrew and Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin archive. The KGB in Europe and the West* (Harmondsworth: Penguin books, 2000), xi.

¹⁶⁶ Постановление Совета Министров СССР № 418-161сс „О ссылке, высылке и спецпоселениях“, 21.02.1948. Ärakiri. *История сталинского ГУлага. Том 1*, 583–585.

¹⁶⁷ Постановление Совета Министров СССР № 3077-1286сс „О передаче спецпоселений из Министерства внутренних дел СССР в Министерство государственной безопасности СССР“, 14.07.1950. Ärakiri. *НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом*, 477–479.

¹⁶⁸ 30.12.1945 Tšeljabinskis Eesti NSV RKN-i Omski oblasti volinik Tambergi poolt koostatud toimik. ENSV-st 1941. a. sundkorras väljasaadetute avaldused ja kirjavahetus seoses nende sooviga Eestisse uuesti elama asuda. RA, ERA.R-1.2.888.

¹⁶⁹ *Aizvestie*. 1941. gada 14. jūnijs, 92–94.

2. VABASTAMISKORD 1945.–1954. A

Teise maailmasõja lõpust kuni sügiseni 1955 oli avalduste läbivaatamisprotsessi käigus võimalik tühistada ainult NSVL MGB Erinõupidamise otsuste või Balti liiduvabariikide MN-ide määrustega vormistatud väljasaatmisotsuseid. NSVL MGB Erinõupidamise otsuste läbivaatamiskord oli kehtestatud novembris 1934, mille kohaselt Erinõupidamise koosseisu kuulunud NSVL peaprokuröri oli õigus otsus NSVL ÜNP edasi kaevata.¹⁷⁰ Balti liiduvabariikide MN-ide määruste lisadesse kuulumise vaidlustamiseks tuli saata avaldus vastava liiduvabariigi MN-i. See kõik tähendas, et sel perioodil ei olnud võimalik tühistada 1941. ja 1945.–1946. a väljasaatmisotsuseid.¹⁷¹ Nt 1947. a aprilli keskpaigaks oli Leedu NSV ÜNP saanud 285 avaldust 1941. ja 1945.–1946. a väljasaadetute kohta. Ükski nendest ei jõudnud menetlusse.¹⁷² Läti NSV-ski ei nähtud ühtegi põhjust 1941. a represseeritute tagasipöördumise lubamiseks.¹⁷³ Samasugune lähenemine laienes ka omavalitselise tagasi pöördunud inimestele.¹⁷⁴

Teise maailmasõja lõpust kuni 1954. a keskpaigani reeglina ei toimunud erandkorras vabastamist. Siiski nt 1946.–1947. a vabastati 1941. a välja saadetud ja siis orbudeks jäänud alaealised isikud nende sugulaste avalduse laekumisel. Selline vabastamine tähendas järgmist: lastele anti õigus oma liiduvabariiki tagasi pöörduda, kuid vastavad väljasaatmisotsused jäeti tühistamata, mis ei seadnud väljasaatmise alust kahtluse alla.¹⁷⁵

Ei ole teada, millise üleliidulise akti põhjal said Balti liiduvabariigid võimaluse 1941. a välja saadetud laste tagasi toomiseks ega seda, milline vastava liiduvabariigi asutus pidi selle läbi viima. Nt viitas Läti NSV ÜNP antud küsimuses NSVL MVD ministri Sergei Kruglovi mingisugustele juhistele, mille järgi olevat

¹⁷⁰ 1934. a oli siiski veel tegemist NSVL NKVD Erinõupidamisega ja NSVL prokuröri, mitte reaprokuröri. Собрание законов и распоряжений № 11 07.03.1935, 139–140.

¹⁷¹ 1960. aastate teisest poolest pärit Eesti NSV MOOP-i andmeil 1950.–1952. a olid siiski tühistatud kolme perekonna kohta käinud väljasaatmisotsused. Üks käis 1941. a ja kaks 1945. a sakslastena väljasaadetute kohta. Kui see oli tõesti nii, siis ei ole teada, mille alusel võidi seda teha. Справка на членов семей, высланных из Эстонской ССР на спецпоселения, дела в отношении которых пересмотрены и приняты решения о их реабилитации. Dateerimata, tõenäoliselt 1966.–1967. a. RA, ERAF.17SM.5.15, 32

¹⁷² Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“, 101.

¹⁷³ Läti NSV MGB kokkuvõtte ühe Krasnojarski kraisisse välja saadetud perekonna kohta, 24.09.1947. Läti riigiarhiivis (LVA) oleva dokumendi tõlge läti keelde. *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, 95.

¹⁷⁴ Läti NSV MGB ministri Alfons Noviks'i kirja seoses ühe 1941. a välja saadetud ja iseisvalt tagasi pöördunud inimese kohta. Председателю Совета Министров Латвийской ССР товарищу Лацис, 06.01.1949. LVA, 270. f., 1-s. apr., 438. l., 22. lp. Sellele eelnenud kirjavahetus. *Ibid.*, 19.–21. lp.

¹⁷⁵ Eesti NSV MGB otsus Tiio (1928–2011) ja Lehte Koppeli (neiupõlves Tallo, sünd. 1931, viide 0000181009 memoriaal.ee) kohta, 06.12.1946. RA, ERAF.2-M/O.1.1779, 17. Intervjuu Lehte Koppeliga Kogu Me Lugu portaalis <https://kogumelugu.ee/et/videoteek/lehte-koppel-tallo> (vaadatud 05.06.2023).

laste tagasi toomise eest vastutanud Läti NSV MVD.¹⁷⁶ Samuti oli ka vihjeid sellele, et „laste evakuatsiooni“ korraldas hoopis Läti NSV Haridusministeerium.¹⁷⁷ 1946. a korraldati viis ekspeditsiooni eesmärgiga tuua Leedu NSV-sse tagasi 1941. a välja saadetud lapsed, mida korraldas Leedu NSV Haridusministeerium Leedu NSV ÜNP esimehe käsul. Asumiskohtade võimud lasid tagasi viia ainult alaealised orvud. Kokku naasis Leedu NSV-sse umbes 240 last.¹⁷⁸ Sarnane protsess toimus ka Eesti NSV-s.

Juba varem augustis 1945 NSVL NKGB-st Läti NSV NKGB-sse saadeti kiri, milles muuhulgas märgiti, et vastavalt 12. aprilli 1945 NSVL NKGB käskkirjale nr 00189 administratiivkorras (kohtuvälise otsuse alusel) väljasaadetute või nende laste tagasipöördumise üle võis otsustada ainult NSVL NKGB.¹⁷⁹ See tähendas, et kõiki väljasaatmisotsuste läbivaatamise protsessiga seotud küsimusi, kaasa arvatud Balti liiduvabariikide MN-ide määruste lisadest väljaarvamine, tuli esmalt kooskõlastada vastava liiduvabariigi NKGB-ga ja seejärel lõpliku heakskiidu saamiseks saata NSVL NKGB-sse. Antud selgitus võis tähendada, et juba enne 21. veebruari 1948 hakkas NSVL NKGB mõjuvõim laienema tervele asumissüsteemile, mis oli ilmselgelt näide Nõukogude valitsemiskorrast, kus praktika võis erineda dokumentides sõnastatust.

Samal ajal teadsid Balti liiduvabariikide asutused vähe või üldse mitte midagi selle kohta, mis asutuse vastutusalasasse kuulusid väljasaadetutega seotud küsimused. Nt juunis 1945 kirjutab toonane Läti NSV NKGB rahvakomissari asetäitja Jānis Vēvers NSVL NKGB-sse kirja, milles muuhulgas väljendas rahulolematust Läti NSV ÜNP tööga. Nimelt kurtis ta, et Läti NSV NKGB-ga nõu pidamata oli Läti NSV ÜNP lubanud mitmel 1941. a välja saadetud lapsel Läti NSV-sse tagasi pöörduda ja alles siis saatis need otsused täitmiseks Läti NSV NKGB-sse.¹⁸⁰ Lisaks sellele saatis novembris 1946 Läti NSV ÜNP esimees Augusts Kirhenšteins inimeste avalduste nimekirja edasi NSVL MGB ministrile Viktor Abakumovile, sest varem oli Läti NSV MVD jätnud tema kirjad vastuseta.¹⁸¹

Siiski aja jooksul kujunes välja väljasaadetute ja nende sugulaste avalduste läbivaatamiskord. Kirja laekumisel algatas liiduvabariigi MN selle läbivaatamise, kokkuvõtte koostas vastava liiduvabariigi MGB. Reeglina leiti, et inimestele seatud piirangute tühistamiseks ei olnud alust. Nt pärast operatsiooni „Vesna“

¹⁷⁶ Министру Внутренних Дел Союза ССР Генерал-полковнику тов. Круглову, 07.08.1946. LVA, 290. f, 1-s. apr., 52. l., 1. lp.

¹⁷⁷ Brigadir Anna Luss'i Kārlise tütre aruanne laste reevakueerimise kohta Krasnojarski kraist ja Tomski oblasti Läti NSV-sse, aprill 1947. Läti riigiarhiivis (LVA) oleva dokumendi tõlge läti keelde. *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, 92–94.

¹⁷⁸ Briedienē, „Lietuvių vaikai tremtyje“, 114–115.

¹⁷⁹ Latvijas PSR valsts drošības tautas komisāra vietniekam pulkvedim biedram Vēverm, 17.08.1945. Läti riigiarhiivis (LVA) oleva dokumendi tõlge läti keelde. *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, 86.

¹⁸⁰ PSRS Valsts drošības tautas komisariāta „A“ daļas priekšniekam valsts drošības komisāram biedram Gercovskim, 10.06.1945. Läti riigiarhiivis (LVA) oleva dokumendi tõlge läti keelde. *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, 85.

¹⁸¹ Министру Государственной Безопасности Союза ССР товарищу Абакумову. 14.11.1946. *Ibid.*, LVA, 290. f, 1-s. apr., 57. l., 14. lp.

(mai 1948), mis oli ühtlasi selleks ajaks suurim Balti liiduvabariikides läbi viidud operatsioon, kasvas loomulikult ka avalduste hulk. Tõenäoliselt augustis 1948¹⁸² hakkas Leedu NSV MN neid avaldusi läbi vaatama kaebuste ja avalduste läbi-vaatamise komisjoni töö raames. Selle komisjoni esimeheks oli Leedu NSV MN-i esimehe asetäitja, selle koosseisu kuulusid Leedu NSV MGB ministri asetäitja¹⁸³ ja Leedu NSV prokuröri asetäitja. Menetlusse võeti operatsiooni „Vesna“ käigus välja saadetud „kulakute“ avaldused seoses väljasaatmisotsuse tühistamise ja konfiskeeritud vara tagastamisega sugulastele. Seoses avaldustega väljasaatmisotsuste tühistamise kohta tegi komisjon ainult eitavaid otsuseid või suunas mõned avaldused seisukoha võtmiseks edasi Leedu NSV MGB-sse.¹⁸⁴ Kui välja saadetud või välja saatmata jäänud „kulakute“ konfiskeeritud vara tagastamise osas võis Leedu NSV MN küll mingit otsust langetada, sest vara oli ära võetud mitte operatsiooni „Vesna“ alusakti alusel, vaid hilisema Leedu NSV MN-i ja Leedu K(b)P KK ühise määruse alusel,¹⁸⁵ siis selle võimuses ei olnud 1948. a mai välja-
saatmisotsuste tühistamine.

NSVL MGB Erinõupidamise otsustega vormistatud väljasaatmisotsuseid oli võimalik tühistada ehk tunnistada väljasaatmine alusetuks kahel põhjusel. Esiteks siis, kui isik (või inimesed – otsused käisid ka tervete perekondade ja leibkondade kohta) ei kuulunud väljasaatmisele. See võis juhtuda siis, kui inimene kandis sama nime kui tegelikult väljasaatmisele määratud isik. Lisaks sellele võis tegelik seos väljasaatmisele määratud perekonnaga olla kaudne (nt „ühe leibkonnana ühes majapidamises mitteelamine ja sugulussideme puudumine“¹⁸⁶), või varasem kuulumine sellesse perekonda oli vahepeal muutunud (nt abielu lahutamine). Teiseks siis, kui inimene küll kuulus väljasaatmisele määratud gruppi, kuid välja-
saatmist välistanud asjaoludega (nt tema või tema perekonnaliikme teenistus Nõukogude armees).¹⁸⁷

Igal juhul võttis väljasaatmisotsuste tühistamine aega, sest NSVL MGB Erinõupidamise otsuseid tühistas üksnes NSVL ÜNP. Nt 1. jaanuari 1952. a seisuga oli Eesti NSV-st 1949. a väljasaadetutest vabastatud 28 ja 1951. a väljasaadetutest 6 inimest.¹⁸⁸ Tõenäoliselt nendel juhtudel tähendas vabastamine väljasaatmis-

¹⁸² Viide 25. Blum and Koustova, „Negotiating lives“, 545.

¹⁸³ Leedu NSV MGB ministri asetäitja asemel mainisid artikli autorid „siseministeeriumi esindajat“, mis on aga ebatäpne. *Ibid.*, 545.

¹⁸⁴ Протокол № 4-с. Заседание комиссии Совета Министров Литовской ССР по рассмотрению жалоб и заявлений, 11.11.1948. LCVA, f. R-754, ар. 13, б. 182, л. 86–89.

¹⁸⁵ Kogumikus on välja toodud määruse projekti tõlge leedu keelde ja määruse projekti koopia vene keeles. Tegemist on projektiga, sest dokumendil ei ole numbrit, kuid leedukeelses tõlkes on märgitud, et projektist sai tegelik akt, sest hiljem oli see laiali saadetud. Постановление Совета Министров Литовской ССР и Центрального Комитета КП(б) Литвы „О мероприятиях в связи с выселением семей бандитов и бандпособников–кулаков“, 18.05.1948. *Lietuvos gyventojų tremimui sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, 343–347.

¹⁸⁶ Niglas, „Küüditatute vabastamine“, 146.

¹⁸⁷ Operatsiooni „Priboi“ NSVL MGB käskkirja instruksiooni tõlge eesti keelde. *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*, 243–246.

¹⁸⁸ Arvutuse aluseks on kaks Eesti NSV MVD õiendit. Tulemuse saamiseks lahutasin 1949.–1953. a kohta käiva õiendi arvudest 1951.–1953. a puudutava õiendi arvud. Справка на

otsuste tühistamist. Seevastu Läti NSV-st NSVL MGB Erinõupidamise otsustega väljasaadetutest vabastati ainult 16 inimest.¹⁸⁹ Tõenäoliselt oli siin samuti tege- mist väljasaatmisotsuste tühistamisega, kuid ei ole teada, kas see arv hõlmas nii 1949. a kui ka 1951. a väljasaadetuid või ainult üht kahest grupist. Sarnaseid and- meid Leedu NSV-st NSVL MGB Erinõupidamise otsusega väljasaadetute kohta ei ole, kuid võib oletada, et neid oli samuti väga vähe.

„Kulakute“ väljasaatmisel ja seega nende vabastamiskorral oli üks oluline eri- nevus võrreldes teiste väljasaadetute gruppidega. Absoluutselt kõikidest välja- saadetutest (üle Nõukogude Liidu, mitte ainult Balti liiduvabariikides) võis rääkida kui „marginaliseeritud“¹⁹⁰ inimestest. Ükskõik, kas vabastamine tähendas väljasaatmisotsuse tühistamist või vabastamist väljasaatmisotsust tühistamata, ei olnud tagasipöördumine kuigi lihtne ja inimesed seisid silmitsi mitmete prob- leemidega, sealhulgas sotsiaalsete suhete loomisel.¹⁹¹ Rääkides välja saadetud „kulakutest“, tuleb meeles pidada, et väljasaatmisele ajaliselt eelnenud „kulak- like“ majapidamiste nimekirjade koostamine ja sellele järgnenud majanduslik ja sotsiaalne surve kindlasti aitasid kaasa nende inimeste marginaliseerumisele. Nendesse nimekirjadesse kandmist võis pidada omaette repressiooniks.¹⁹²

Välja saadetud „kulakute“ väljasaatmisotsuste läbivaatamisprotsessi välja- saadetute ja/või nende sugulaste avalduse alusel algatas Balti liiduvabariigi MN, kokkuvõtte koostas vastava liiduvabariigi MGB.¹⁹³ Kui liiduvabariigi MN tühis- tas väljasaatmisotsuse, siis liiduvabariigi MGB algatas läbi NSVL MGB inimeste tagasitoomise protsessi.¹⁹⁴ Kui 1949. a Eesti ja Läti NSV-st vormistati „kulakute“ väljasaatmine vastava liiduvabariigi MN-i määrustega, siis Leedu NSV-s 1949.

освобожденных от высылки высланных в 1949 году как кулаков и членов семей националистов за период с 1949 года по 21.04.1953, 21.04.1953. RA, ERAF.17SM.5.15, 15; Справка на освобожденных от высылки высланных в 1949 году как кулаков и членов семей националистов за период с 01.01.1952 по 01.06.1953, 01.06.1953. *Ibid.*, 17.

¹⁸⁹ Справка. LVA, PA-101. f., 26. apr., 109. l., 131. lp.

¹⁹⁰ Rahi-Tamm, „Doubly marginalized people“.

¹⁹¹ Pärast Stalini surma Eesti NSV-sse tagasipöördunute probleemide kohta lähemalt. *Ibid.*, 245–253; Niglas, „Küüditatute vabastamine“, 156–159.

¹⁹² Nt seda kaudselt tunnustati 20.05.1957 Eesti NSV MN-i protokollilise otsusega kinnitatud varade tagastamise korras. Selle korra punkt 1.a sätestas, et „rehabiliteerimisest“ oli põhjust rääkida siis, kui Eesti NSV MN otsustas majandi „kulaklike“ majapidamiste nimekirjast välja arvata. Punkt 1.b täpsustas: „Kui kulak kustutatakse eriasumisele saadetute nimekirjast või võetakse arvelt maha teistel motiividel peale rehabiliteerimise, siis see ei anna talle õigust konfiskeeritud või ära võetud vara tagastamiseks.“ Eesti NSV Ministrite Nõukogu otsuste protokoll nr 26. Päevakorra punkt nr 19. Varade tagastamisest rehabiliteeritud, eriasumiselt tagasitulnud, amnesteeritud ja kulaklike majandite nimekirjast kustutatud isikutele, 20.05.1957. RA, ERA.R-1.5.432, 227. Mõnede küsimuste lahendamise korras, mis on seotud varade tagastamisega rehabiliteeritud, eriasumiselt tagasitulnud, amnesteeritud ja kulaklike majandite nimekirjast kustutatud isikutele. *Ibid.*, 230–232.

¹⁹³ Valik Läti MGB vastuseid Läti NSV MN-i päringutele „kulakute“ kohta. Piirdaatumid 25.08.1949–14.11.1949. LVA, 270. f., 1-s. apr., 438. l., 52.–70. lp.

¹⁹⁴ Секретарю ЦК КП(б) Эстонии тов. Кэбин, 21.04.1950. RA, ERAF.1.46a.2, 31; Секре- тарю ЦК КП(б) Эстонии тов. Кэбин И. Г. Справка о результатах проверки заявления члена ВКП(б) Козловой М. Т., 10.05.1950. *Ibid.*, 33–34.

ja 1951.–1952. a oli MN-i määrustega vormistatud ainult veidi üle poole kõigist ajavahemikul 1945–1952 „kulakute“ väljasaatmisotsustest.¹⁹⁵ Tuleb rõhutada, et Balti liiduvabariikide MN-ide võimuses oli ainult nende „kulakute“ väljasaatmisotsuste tühistamine, mis olid olnud vormistatud vastava MN-i määrustega.

Välja saadetud „kulakute“ avalduste läbivaatamisel oli võimalik teha kaht tüüpi vabastavaid otsuseid. Esimest tüüpi vabastamisotsus tähendas, et inimene arvati välja „kulaklike“ majapidamiste nimekirjast. Sellega tunnistati, et inimene ei olnud mitte ainult alusetult väljasaadetud, vaid ka tema esialgne varasem kuulumine „kulakute“ hulka oli olnud vale. Nt detsembris 1949 luges Eesti NSV MN varasema maakonna töörahvasaadikute nõukogu (TSN) täitevkomitee otsuse „kulaklike“ majapidamiste nimekirjasse kandmise valeks, tühistades sellega ka 1949. a Eesti NSV MN-i määruse lisa konkreetse inimese osas (kuulumine väljasaatmisele).¹⁹⁶ Konkreetse inimese osas tühistas Eesti NSV MN oma määruse ka sel juhul, kui ta leidis, et ta ise oli inimese „kulaklike“ majapidamiste nimekirjast kustutanud juba pärast väljasaatmisoperatsiooni läbi viimist.¹⁹⁷ Sama põhimõtte laienes ekslikult „kulaklike“ nimekirjadesse sattunutele ja seeläbi ka määruse lisasse jõudnutele.¹⁹⁸ On tähelepanuväärne, et nii Stalini valitsemisajal kui ka tema surma järel võttis Eesti NV MN vahetult osa „kulaklike“ majapidamiste nimekirjade muutmisest, samal ajal kui Läti ja Leedu NSV MN lähtusid ainult TSN-i täitevkomiteede poolt koostatud nimekirjadest ja hiljem nendes tehtud parandustest.

Teist tüüpi vabastamisotsus tähendas väljasaatmisotsuse tühistamist ehk väljasaatmise alusetuks tunnistamist, kuid ühe olulise mõõndusega. Inimene võis küll olla alusetult välja saadetud, olles aga jätkuvalt „kulak“ (v.a ekslikult määruste lisadesse sattunud isikud, kes ei olnud kunagi „kulakud“). Esiteks konkreetne inimene arvati välja määruse lisast siis, kui ta oli sattunud sellesse ekslikult ehk ta ei olnud tegelikult ühtegi „kulaklike“ majapidamiste nimekirja kuulunud. See juhtus siis, kui inimene oli nt tegeliku „kulaku“ nimekaim, seos „kulakliku“ majapidamisega oli tegelikult kaudne (nt inimese (lähi)sugulased olid „kulakud“, kuid inimene ise mitte), või varasem kuulumine „kulaklikku“ majapidamisse oli vahepeal muutunud (nt abielu lahutamine). Teiseks arvati inimene määruse lisast siis, kui ta oli tegelikult „kulak“, kuid väljasaatmist välistanud asjaoludega (nt tema või tema perekonnaliikme teenistus Nõukogude armees). Nt sellisel juhul tühistas Läti NSV MN oma määruse mõne „kulakliku“ perekonna osas sel põhjusel, et „nende lähisugulased teenivad Nõukogude armees, olid Isamaasõjast osavõtjad

¹⁹⁵ Lisa 5.

¹⁹⁶ Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo koosoleku nr 77 otsuste protokoll. Päevakorra punkt nr. 27.1 Avalduste läbivaatamine asumisele määramise asjas, 02.12.1949. RA, ERA.R-1.5.191, 334.

¹⁹⁷ Majapidamine oli nimekirjast kustutatud Eesti NSV MN-i büroo koosoleku otsusega. Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo koosoleku otsuste protokoll nr 82. Päevakorra punkt nr 18.c. Avalduste läbivaatamine väljasaadetute asjus. Lõige 1, 16.12.1949. RA, ERA.R-1.5.191, 341.

¹⁹⁸ Lõige 2. RA, ERA.R-1.5.191, 341.

või nendel [lähisugulastel] on riigi ees erilisi teeneid.“¹⁹⁹ Sellise otsusega tunnistas Läti NSV MN, et tegemist oli küll jätkuvalt „kulakutega“, kuid keda poleks tohtinud välja saata.²⁰⁰

Olemasolevate andmete põhjal vabastati Stalini valitsemisajal „kulakutena“ väljasaadetutest Eesti NSV-s 22,²⁰¹ Läti NSV-s vähemalt 65²⁰² ja Leedu NSV-s alles 1951.–1952. a 28 inimest.²⁰³ Tõenäoliselt olid kõigi nende kohta tehtud väljasaatmisotsused tühistatud üleval kirjeldatud moel. Siiski ei ole teada, kas ja kui palju neist kustutati „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest.

¹⁹⁹ Постановление № 945-сс „Об отмене высылки и возвращении в Латвийскую ССР отдельных кулацких семей“, 27.08.1949. Pildikoopia. LVA, 270. f., 1-s. apr., 406. l., 190.–192. lp.

²⁰⁰ Kahes teises sarnases määruses lisati ka viide inimestele, kes olid olnud „eksklikult väljasaadetud“. Kahjuks ei luba antud dokumentide sõnastus kindlaks määrata, kas tegemist oli inimestega, kelle lähisugulastel ei olnud riigi ees erilisi teeneid, kuid kes olid olnud ekslikult välja saadetud, või oli lihtsalt tegemist täpsustusega, et need olid ekslikult välja saadetud teenekate lähisugulastega „kulakud“. Постановление № 1112-сс „Об отмене высылки и возвращении в Латвийскую ССР некоторых кулацких семей и отдельных лиц“, 14.10.1949. Pildikoopia. *Ibid.*, 193.–194. lp.; Постановление № 1257-сс „Об отмене высылки и возвращении в Латвийскую ССР некоторых кулацких семей и отдельных лиц“, 26.11.1949. Pildikoopia. *Ibid.*, 195.–197. lp.

²⁰¹ Andmed 21.04.1953 seisuga. RA, ERAF.17SM.5.15, 15.

²⁰² 33 inimest. LVA, 270. f., 1-s. apr., 406. l., 190.–192. lp.; 14 inimest. *Ibid.*, 193.–194. lp.; 18 inimest. *Ibid.*, 195.–197. lp.; Ajavahemikul 1949–1953 kõikidest 1949. a Läti NSV-st väljasaadetutest vabastati 365 inimest. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, 190.

²⁰³ Blum and Koustova, „Negotiating lives“, 548.

3. VABASTAMISKORD ÜLELIIDULISTE AKTIDEGA 1954.–1965. A

Stalini surmale järgnenud perioodi iseloomustas vastuoluline suhtumine asumissüsteemi, mis avaldas mõju vabastamiskorradele. Ühest küljest valitses jätkuvalt arusaam, et väljasaatmiste korraldamine oli olnud õige ja vajalik. Teisest küljest samal ajal seati eesmärgiks asumissüsteemi järkjärgulise lammutamine.²⁰⁴ 1953.–1965. a NSVL ÜNP ja MN-i aktidega vabastati kõik Nõukogude Liidu eriasunikud, kaasa arvatud 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetud. Nendes dokumentides loetletud vabastamise aluseks olnud tunnused võisid hõlmata mitu väljasaadetute gruppi korraga.²⁰⁵ On tähelepanuväärne, et võrreldes Stalini valitsemisajal kehtinud vabastamiskorraga, kui vabastamisotsus tähendas väljasaatmisotsuse tühistamist, st inimese väljasaatmist alusetuks tunnistamist, siis tema surma järel tehtud otsuseid iseloomustas vabastamine väljasaatmisotsuseid tühistamata. Seega jätkuvalt oli tegemist põhjendatud repressioonidega, mis seadis vabastatuile elukohavaliku ja muid piiranguid.

Üks esimesi asumissüsteemi mõjutanud otsuseid üleliidulisel tasandil oli juba 15. märtsil 1953 NSVL Ülemnõukogu poolt vastu võetud seadus, mille alusel NSVL MVD ja MGB liideti taas üheks julgeolekuasutuseks, milleks sai NSVL MVD.²⁰⁶ Asumissüsteem liikus taas üleliidulise siseministeeriumi alla. NSVL KGB loodi üks aasta hiljem,²⁰⁷ kuid sellel julgeolekuasutusel ei olnud enam tegemist asumissüsteemi küsimustega.

Mõned muutused üleliidulisel tasandil mõjutasid ainult neid, kelle väljasaatmine oli olnud vormistatud NSVL MGB Erinõupidamise otsustega. 1. septembril 1953 võttis NSVL ÜNP vastu seadluse NSVL MVD Erinõupidamise likvideerimisest (NSVL MGB ja MVD liitmisel 15. märtsil 1953 tekkis taas NSVL MVD Erinõupidamine).²⁰⁸ See dokument sätestas korra, mille alusel individuaalkorras tuli läbi vaadata OGPU kolleegiumi, NKVD troikade ja Erinõupidamise otsuseid. See õigus anti NSVL ülemkohtule ja läbivaatamise protsessi pidi alustama NSVL peaprokuröri protest, millele tuli eelnevalt saada NSVL MVD heakskiit.²⁰⁹

²⁰⁴ Письмо министра внутренних дел СССР С. Н. Круглова председателю Совета Министров СССР Г. М. Маленкову с предложением рассмотреть вопрос об отмене спецпоселения навечно, сокращении спецпоселений и о мерах по упорядочению надзорной работы органов МВД в местах поселений. Dateerimata, tõenäoliselt juuli 1953. *История сталинского Гулага. Том 5*, 708–712.

²⁰⁵ Niglas, „Küüditatute vabastamine“, 147.

²⁰⁶ Закон СССР „О преобразовании министерств СССР“, 15.03.1953. *Сборник законов СССР*, 78–80.

²⁰⁷ Указ Президиума Верховного Совета СССР „Об образовании Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР“, 13.03.1954. *Ibid.*, 95.

²⁰⁸ Edaspidi mainitakse Erinõupidamist ilma ametkondliku kuuluvuseta, sest repressiooniotsuste langetamise asutusena kadus see NSV Liidu süsteemist lõplikult.

²⁰⁹ Указ Президиума Верховного Совета СССР № 129/83 „Об упразднении Особого Совещания при Министре внутренних дел Союза ССР“, 01.09.1953. Ärakiri. *Реабилитация: как это было. Том I*, 70.

19. augustil 1955 delegeeriti see õigus juba liiduvabariikide ülemkohtutele, kuhu pidi protesti esitama vastava liiduvabariigi prokurör. Liiduvabariikide ülemkohtute pädevusse jäi nende Erinõupidamise otsuste läbivaatamine, mis olid langetatud liiduvabariiklike julgeolekuasutuste juurdluse käigus kogutud dokumentide põhjal. Seadluse paragrahv 3 andis liiduvabariikide ülemkohtutele õiguse läbi vaadata Erinõupidamise otsuseid eriasumisele saatmise kohta.²¹⁰ 7. augustil 1957 laiendati liiduvabariikide ülemkohtute Erinõupidamise otsuste läbivaatamise õigus ka nendele juhtudele, kui otsuste aluseks olnud juurdluse olid läbi viinud üleliidulised julgeolekuasutused.²¹¹ Erilise tähendusega oli 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute puhul (v.a „kulakud“) just 19. augusti 1955 NSVL ÜNP seadlus.

Kõiki Balti liiduvabariikidest pärit eriasunikke puudutanud üleliidulised vabastamisaktid (vabastamine väljasaatmisotsuseid tühistamata) olid järgmised:

- 5. juuli 1954 NSVL MN-i määrus puudutas lapsi. Akti paragrahv 3 sätestas, et NSVL MVD-l tuli vabastada piirangutest eriasunike alla 16-aastased lapsed. Paragrahv 4 lisas, et eriasumiselt tuli vabastada ka vanemad kui 16-aastased lapsed, kui need olid vastu võetud mõnda õppeasutusse. Paragrahv 7 viitas määruse lisale, milles loetleti nende eriasunike grupid, kellele määrus ei laienenud. Nende hulgas olid kõik Balti liiduvabariikidest pärit eriasunikud, väljaarvatud 1941. a välja saadetud inimesed.²¹² Praktikas laienes see akt aga nt ka 1949. a Eesti NSV-st väljasaadetutele.²¹³ Selle põhjuseks oli selle määruse ja 13. juuli 1954 NSVL ÜNP seadluse ühiseks rakendusdokumendiks olnud 16. juuli 1954 NSVL MVD ministri käskkiri, mille järgi laste vabastamine (sündinud hiljem kui 31. detsembril 1937) laienes kõikidele eriasunike gruppidele.²¹⁴ Nt Läti NSV-st 1949. a välja saadetud lastest („kulakud“ ja „natsionalistid“) vabastati eriasumiselt 1617 inimest, kellest 357 jõudsid tagasi Läti NSV-sse ja ülejäänud jäid oma eriasunist vanematega.²¹⁵ Ilmselgelt oli see üks näide Nõukogude valitsemiskorrast, kui ühes dokumendis sõnastatud norm laienes praktikas ka neile, kelle see dokument oli selgelt välistanud. Ühtlasi praktikas tähendas 5. juuli 1954 määrus sedagi, et lõpetati

²¹⁰ Указ Президиума Верховного Совета СССР „О внесении изменений в статью 3 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 01.09.1953 „Об упразднении Особого Совещания при Министре внутренних дел СССР““, 19.08.1955. Ärakiri. *Сборник законодательных и нормативных актов*, 72.

²¹¹ Указ Президиума Верховного Совета СССР „Об изменении статьи 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.08.1955 „О внесении изменений в статью 3 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 01.09.1953 „Об упразднении Особого Совещания при Министре внутренних дел СССР““, 07.08.1957. Ärakiri. *Ibid.*, 73.

²¹² Постановление Совета Министров СССР № 1439-649с „О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев“, 05.07.1954. Koopia. RA, ERA.R-1.22s.86, 210–212.

²¹³ Niglas, „Küüditatute vabastamine“, 149.

²¹⁴ Приказ Министра внутренних дел СССР № 00597 „О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев“, 16.07.1954. Ärakiri. *Реабилитация: как это было. Том I*, 161–162.

²¹⁵ *Aizvestie*. 1949. gada 25. marts, 190.

- välja saadetud laste nende 16-aastaseks saamisel eriasumise arvele võtmine.²¹⁶ Samal põhjusel enam ei võetud eriasumise arvele ka eriasunikel 1950. aastatel sündinud lapsi.²¹⁷ Määrus tunnistati kehtetuks detsembris 1973.²¹⁸
- 13. juuli 1954 NSVL ÜNP seadlusega tunnistati kehtetuks 26. novembri 1948 NSVL ÜNP seadlus, mille järgi selle vastu võtmise ajaks ja hiljem välja saadetutest tehti igaveseks ajaks eriasunikud ja eriasumiselt põgenemise eest määrati karistuseks 20 aastat sunnitööd. Uue korra järgi määrati karistus vastavalt VNFSV kriminaalkoodeksi paragrahv 82 lõige 1 (vabadusekaotus kolmeks aastaks) või teiste liiduvabariikide samalaadsetele paragrahvidele.²¹⁹
 - 10. märtsi 1955 NSVL MN-i määrusega anti passid neile eriasunikele, kes elasid linnades, rajoonikeskustes, linnatüüpi asulates ja piirkondades, mille elanikel pidid olema passid. Lisaks sellele 5. juuli 1954 NSVL MN-i määruse alusel vabastatute passidesse tehti märge elukohapiirangu kohta.²²⁰ Sellega muudeti kehtinud Passimäärustik punkt 42, mille järgi eriasunikel ei tohtinud passe olla.²²¹ Määrus tunnistati kehtetuks detsembris 1973.²²²
 - 24. novembri 1955 NSVL MN-i määruse paragrahvis 1 olid kirjas vabastamisele kuuluvate eriasunike tunnused. Nende hulgas olid „Suurest Isamaasõjast“ osavõtjad; NSVL ordenite ja medalitega autasustatud isikud; „Suure Isamaasõja“ rinnetel hukkunute pereliikmed; õppejõud; naised, kes pärast eriasumisele saatmist abiellusid kohalikuga, kes ei olnud eriasunik; naised, kes saadeti välja koos sakslasest abikaasaga, kuid kes ei olnud enam abielus; üksikinvaliidid ja ravimatut haigust põdenud isikud, kes ei olnud suutelised

²¹⁶ Läti NSV ÜNP komisjoni 18.08.1962 istungi protokoll punkt 5. Tagasipöördumisloa taotlenud märtsis 1949 Läti NSV-st Amuuri oblastisse välja saadetud perekonna 1940. ja 1941. a sündinud lapsed ei olnud märgitud kui eriasumise arvel olnud inimesed. Протокол № 21 заседания Комиссии Президиума Верховного Совета Латвийской ССР от 18 августа 1962 года о рассмотрении заявлений на лиц, находящихся на спецпоселении по решениям бывшего Особого Совещания при НКГБ–МГБ СССР, ходатайствующих о снятии их с учета спецпоселения и разрешении проживать в Латвийской ССР, 18.08.1962. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1512. l., 35.–36. lp.

²¹⁷ Nt Vello Hindreusel (1930–2020, viide 0000124197 memoriaal.ee) sündis Hakassias kolmepoega. Intervjuu Kogu Me Lugu portaalis <https://www.kogumelugu.ee/et/videoteek/vello-hindreus> (vaadatud 10.10.2023)

²¹⁸ Постановление Совета Министров СССР № 894-300 „О признании утратившими силу некоторых решений Правительства СССР“, 13.12.1973. Коориа. RA, ERA.R-1.22.s.200, 126–128.

²¹⁹ Указ Президиума Верховного Совета СССР № 104/43 „Об отмене Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года „Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны““, 13.07.1954. Коориа. Указы Президиума Верховного Совета СССР 1944-1955. Rahvusarhiivi raamatukogu kohaviit TM-153, 287.

²²⁰ Постановление Совета Министров СССР № 449-272с „О выдаче спецпоселенцам паспортов“, 10.03.1955. Коориа. RA, ERA.R-1.22.s.93, 86.

²²¹ 21.10.1953 NSVL MN-i määrusega nr 2666-1124-s kinnitatud Passimäärustik. Положение о паспортах. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1253. l., 123.–136. lp.

²²² ERA.R-1.22.s.200, 126–128.

enda eest hoolt kandma. Paragrahv 2 sätestas, et vabastatud inimestel oli keelatud tagasi pöörduda oblastisse, kraisse või autonoomsesse vabariiki, kust nad olid välja saadetud. Majad ja eluhooned ei kuulunud tagastamisele. Paragrahv 3 ütles, et NSVL MVD sai õiguse edaspidi paragrahv 1 loetletud isikud iseseisvalt vabastada.²²³

- 13. detsembri 1955 NSVL ÜNP seadlusega eriasumiselt vabastati sakslased ja nende perekonnaliikmed ilma vara tagastamata. Ühtlasi keelas see akt neil tagasi pöörduda kohtadesse, kust nad olid välja saadetud.²²⁴ See keeld tühistati lausa kolm korda (esimest korda novembris 1972, seejärel jaanuaris 1974 ja siis märtsis 1991),²²⁵ mis oli ilmselgelt näide Nõukogude valitsemiskorrale omasest hooletusest kehtestatud normide suhtes.
- 12. märtsi 1956 NSVL MN-i määrus arendas edasi 24. novembri 1955 NSVL MN-i määruses sätestatu, vabastades „Suurest Isamaasõjast“ osavõtjate, NSVL ordenite ja medalitega autasustatud isikute ning õppejõudude pere­liikmed. Samuti lubas see invaliididel ja raskelt haigetel pöörduda sugulaste juurde tagasi oma endisesse elukohta.²²⁶ Mõlemad aktid päätsid valla esimese suurema tagasipöördumise laine. Läti NSV-st 1949. a väljasaadetutest sai vabaks 3672 inimest.²²⁷ Vilniuses 1956. a märtsis sai miilits üksnes olukorda

²²³ Постановление Совета Министров СССР № 1963-1052с „О снятии с учета некоторых категорий спецпоселенцев“, 24.11.1955. Pildikoopia. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1007. l., 128.–129. lp.

²²⁴ Указ Президиума Верховного Совета СССР № 129/23 „О снятии ограничений в правовом положении с немцев и членов их семей, находящихся на спецпоселении“, 13.12.1955. Ärakiri. *Реабилитация: как это было. Том I*, 289. Antud seadlus puudutas ka Balti liiduvabariike, millest räägib asjaolu, et seadluse rakendusdokument 16.12.1955 NSVL MVD käskkiri nr 0601 oli märgitud kui tähtis dokument Leedu NSV MVD kaustas, mis koondas lühikirjeldused väljasaadetud inimeste vabastamist ja tagasipöördumist reguleerinud NSVL ja Leedu NSV MVD dokumentidest. LYA, f. V-135, ap. 2, b. 3, l. 53atv. Sama käskkirja kokkuvõtte Eesti NSV MVD toimikus. RA, ERAF.17SM.5.15, 54–55.

²²⁵ Указ Президиума Верховного Совета СССР № 3521-VIII „О снятии ограничения в выборе места жительства, предусмотренного в прошлом для отдельных категорий граждан“, 03.11.1972. Коорיא. Законы СССР 1972–1973. *Rahvusarhiivi raamatukogu kohaviit TM-129, 58–59*; Указ Президиума Верховного Совета СССР № 5333-VIII „О признании утратившими силу законодательных актов СССР в связи с Указом Президиума Верховного Совета СССР „О снятии ограничений в выборе места жительства, предусмотренного в прошлом для отдельных категорий граждан“, 09.01.1974. Коорיא. Законы СССР 1974–1975. *Rahvusarhiivi raamatukogu kohaviit TM-131, 1–3*; Постановление Верховного Совета СССР „Об отмене законодательных актов в связи с декларацией Верховного Совета СССР от 14 ноября 1989 года „О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечения их прав““, 07.03.1991. Ärakiri. *Реабилитация: как это было. Том III*, 542–544.

²²⁶ Постановление Совета Министров СССР № 342-216сс „О дополнительном снятии с учета некоторых категорий спецпоселенцев“, 12.03.1956. Коорיא. RA, ERA.R-1.22s.98, 14.

²²⁷ *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, 190.

konstateerida.²²⁸ 15. oktoobriks 1956 jõudis Leedu NSV-sse takistamatult umbes 8000 inimest.²²⁹ Selle põhjuseks oli 24. novembri 1955 määruse ebatäpne sõnastus. Selles loetleti haldusüksused (oblast, krai või autonoomne vabariik), kuhu ei tohtinud tagasi pöörduda, kuid liiduvabariik kui haldusüksus jäi sellest loetelust välja (Eesti, Läti ega Leedu NSV koosseisus ei olnudki oblasti, kraiseid või autonoomseid vabariike). 12. märtsi 1956 määrus aga lihtsalt täiendas varasemat. Ilmselgelt oli see üks näide Nõukogude valitsemiskorrast, kus ametlikes dokumentides eirati Nõukogude Liidu haldusjaotust. Nende kahe NSVL MN-i määrusega kehtestatud tagasipöördumise keeld kaotati alles detsembris 1973.²³⁰

- 28. märtsi 1958 NSVL ÜNP seadlusega vabastati eriasumiselt „isikud, kes on valitud kohalike tööraha saadikute nõukogudesse, samuti ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioonide koosseisu, ning nende ülalpidamisel olevad perekonnaliikmed“.²³¹ Lisaks sätestas akt, et edaspidi sai neid inimesi vabastada vahetult MVD. Samuti vabastati eriasumiselt need inimesed, kes väljasaatmisel olid alla 16-aastased. Mõistagi ei kaasnenum vabastamisega konfiskeeritud vara tagastamist ja vabastatutel oli keelatud tagasi pöörduda sinna, kust nad olid välja saadetud.²³² Oluline erinevus 5. juuli 1954 NSVL MN-i määrusest seisnes selles, et vabastamisele kuulusid ka varem kui 31.12.1937 sündinud isikud ehk siis kõik, kes olid kunagi lastena (alla 16-aastasena) välja saadetud.
- 19. mai 1958 NSVL ÜNP seadlusega vabastati eriasumiselt järgmised grupid: „a) natsionalistlike põrandaaluste käsilased ja nende perekonnaliikmed; b) endised kulakud ja nende perekonnaliikmed; c) endiste mõisnike, vabrikantide, ärimeeste, kodanlike poliitiliste parteide ning nõukogudevastaste organisatsioonide juhtide ja neist osavõtjate, samuti endiste kodanlike valituste juhtivate tegelaste perekonnaliikmed.“²³³ Konfiskeeritud vara ei tagastatud. Akt puudutas nii 1941. a väljasaadetuid („endiste mõisnike, vabrikantide“ jt perekonnaliikmed) kui ka peaaegu kõiki teisi 1945.–1952. a väljasaadetute gruppe (v.a Jehoova tunnistajad, osa „natsionaliste“ ja Leedu NSV-st välja saadetud „Andersi armee“ liikmed koos perekondadega). Balti liiduvabariikidest väljasaadetute gruppidel oli keelatud oma liiduvabariiki tagasi pöörduda ilma vastava liiduvabariigi MN-i loata.²³⁴

²²⁸ Vitalija Stravinskienė, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)“, *Genocidas ir rezistencija* 35, nr 1 (2014), 31.

²²⁹ Секретарю ЦК КП Литвы товарищу Снечук А.Ю., 22.10.1956. LYA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 108.

²³⁰ ERA.R-1.22.s.200, 126–128.

²³¹ Seadluse tekst eesti keeles. RA, LVMA.753.1s.76a, 53.

²³² Указ Президиума Верховного Совета СССР № 169/30 „О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев“, 28.03.1958. Ärakiri. RA, ERAF.17SM.5.15, 55.

²³³ Seadluse tekst eesti keeles. RA, LVMA.753.1s.76a, 54.

²³⁴ Указ Президиума Верховного Совета СССР № 103/15 „О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев“, 19.05.1958. Seadluse heaks kiidetud teksti ärakiri. *Реабилитация: как это было. Том II*, 324–325.

- 2. augusti 1958 NSVL ÜNP seadlusega vabastati eriasumiselt muuhulgas Leedu NSV-st välja saadetud „Andersi armee“ liikmed koos perekondadega.²³⁵ Neile laienenud vabastamistingimused olid samad nagu 19. mai 1958 NSVL ÜNP seadluseski.
- 7. jaanuari 1960 NSVL ÜNP seadlus laiendas 19. mai 1958 NSVL ÜNP seadluse vabastamistingimused „natsionalistliku põrandaaluse ja relvastatud natsionalistlike bandede juhtide ja liikmete“ perekonnaliikmetele.²³⁶ Sellega vabastati kõik Balti liiduvabariikidest „natsionalistidena“ välja saadetud inimesed.
- 30. septembri 1965 NSVL ÜNP seadlusega vabastati selleks hetkeks veel eriasumisele jäänud Jehoova tunnistajad.²³⁷ Neile laienenud vabastamistingimused olid samad nagu 19. mai 1958 NSVL ÜNP seadluseski.

²³⁵ Указ Президиума Верховного Совета СССР № 109/6 „О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев“, 02.08.1958. Коорја. Указы и постановления Президиума Верховного Совета СССР 1955–1960. Rahvusarhiivi raamatukogu kohaviit TM-154, 190.

²³⁶ Указ Президиума Верховного Совета СССР № 132/2 „О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев“, 07.01.1960. Коорја. *Ibid.*, 252–253.

²³⁷ Указ Президиума Верховного Совета СССР № 4020-VI „О снятии ограничений по спецпоселению с участников сект „свидетели иеговы“, „истинно–православные христиане“, „иннокентьевцы“, „адвентисты–реформисты“ и членов их семей“, 30.09.1965. Коорја. Законы СССР 1964–1965. Rahvusarhiivi raamatukogu kohaviit TM-123, 143.

4. VÄLJA SAADETUD „KULAKUTE“ VABASTAMISKORD 1954.–1989. A

Kõikide väljasaadetute gruppide vabastamiskord Balti liiduvabariikide tasandil hakkas muutuma nagu üleliidulisel tasandilgi Stalini surma järel: seni kehtinud kord, kui vabastamisotsus tähendas väljasaatmisotsuse tühistamist ehk alusetuks tunnistamist,²³⁸ hakkas asenduma inimeste vabastamisega väljasaatmisotsust tühistamata. Sellist tüüpi vabastamist nimetati mõnikord erandkorras vabastamiseks.

„Kulakute“ puhul hakati selliseid erandkorras vabastamisotsuseid langetama Eesti ja Leedu NSV-s mais-juunis 1954 ning Läti NSV-s hiljem 1954. a jooksul. Sellisel moel sai vabastatu võimaluse oma liiduvabariiki tagasi pöörduda, kuid kaasneda võis elukohavaliku keeld. Erandkorras vabastamisotsuste hulga kasvuga kahanes nende otsuste arv, millega inimesi arvati välja „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest või tühistati nende väljasaatmisotsuseid. Kui 19. mai 1958 NSVL ÜNP seadlusega eriasumiselt vabastati kõik „kulakud“ ilma tagasipöördumisvõimaluseta, siis Balti liiduvabariikide MN-id hakkasid keskenduma nende vabastatute tagasipöördumislubade vormistamisele.

Tagasipöördumislubade vormistamise puhul on oluline märkida, et suur osa neid inimesi (kõik grupid, mitte ainult „kulakuid“), kes olid vabastatud 19. mai 1958 NSVL ÜNP seadluse või mõne muu hilisema üleliidulise akti alusel, jõudsid tagasi oma liiduvabariiki, vaatamata tagasipöördumise keelule.²³⁹ Seega vormistasid Balti liiduvabariikide MN-id suure osa neid lube tagantjärele. Pidades meeles 24. novembri 1955 ja 12. märtsi 1956 NSVL MN-i määruse tekitatud olukorda, mil suure hulga inimeste saabumist ei olnud võimalik peatada, oli tagantjärele tagasipöördumislubade vormistamine veel üks näide Nõukogude valitsemiskorrast, kus vaatamata igasugustele keeldudele oli raske korraga suure hulga inimeste liikumist kontrollida või hiljem kedagi karistada.²⁴⁰

Sellisel moel sügiseks 1988 vabastati küll kõik „kulakud“, kelle väljasaatmine oli vormistatud Eesti, Läti või Leedu NSV MN-i määrustega, kuid väljasaatmise alusetuks tunnistanud vabastamisotsuste osakaal oli väike, rääkimata eraldiseisvatest andmetest „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest väljaarvamise kohta. Tõenäoliselt käsitleti tänapäeval kättesaadavas Balti liiduvabariikide asutuste

²³⁸ Nt Eesti NSV MVD 1. eriosakonna õiendis võeti see põhimõte kokku nii: „... me peame parandama väljasaatmisel meie organite tehtud vigu ja taastama nende kodanike seaduslikud õigused, kelle suhtes olid need rikutud.“ Справка о состоянии работы 1 Спецотдела МВД Эстонской ССР на 15 мая 1955 года. RA, ERAF.17SM.5.35, 25.

²³⁹ Nt kõikide avalduste hulk (väljasaadetud ja karistuse ära kandnud inimesed), mis oli seotud Leedu NSV-ga, jaotus ajaliselt järgmiselt: kui 1958. a kõikide Leedu NSV riigiasutustesse saadetud avaldustest umbes 73% oli kirjutatud väljaspool liiduvabariiki, siis alates 1959. a ei ületanud see kunagi 50% piiri. See tähendas, et inimesed pöördusid ise tagasi ja hakkasid alles siis tagasipöördumisluba küsima. Joonis 3. Blum and Koustova, „Negotiating lives“, 554.

²⁴⁰ Kontrollimatu liikumise kohta lähemalt. Indrek Paavle, „Ebahütlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi rakendamine Eesti NSV-s. II Passisüsteemi kehtestamine“, *TUNA*, nr 2 (2011), 43–67.

statistikas väljasaatmisotsuste tühistamist ja nimekirjadest kustutamist koos. Seega sügiseks 1988 oli „kulakute“ väljasaatmisotsustest Eesti NSV-s tühistatud 4,28%,²⁴¹ Läti NSV-s 0,33%²⁴² ja Leedu NSV-s 14,44%.²⁴³

Alles 7. septembril 1988 Eesti NSV MN-i määrusega tunnistati kehtetuks nii 30. augusti 1947 Eesti NSV MN-i määruse see osa, mis nägi ette „kulaklike“ majapidamiste nimekirjade koostamist, kui ka 1949. a Eesti NSV MN-i määrused.²⁴⁴ See avaldas mõju ka neile „kulakutele“, kes ei olnud kuulunud väljasaatmisele. Kitsama fookusega olid 20. septembri Leedu NSV MN-i²⁴⁵ ja 2. novembri 1988 Läti NSV MN-i²⁴⁶ aktid. Nendega tunnistati kehtetuks „kulakute“ väljasaatmismäärused, kuid ei puudutatud 1947. a määrusi „kulaklike“ majapidamiste nimekirjade koostamise kohta.

Lisaks sellele, et nende aktidega tühistati kõik Balti liiduvabariikide MN-i määrustega vormistatud „kulakute“ väljasaatmisotsused, oli nendel ka laiem tähendus Nõukogude valitsemiskorras. Esiteks olid need esimesed Nõukogude Liidu kõrgemate võimuasutuste aktid, mis andsid ühemõttelise hinnangu väljasaatmisoperatsioonidele. Kuna Eesti NSV määrus puudutas mitte ainult „kulakute“ väljasaatmist, vaid „kollektiviseerimist“ laiemalt, siis selle protsessi käigus läbi viidud repressioonid nimetati põhjendamatuteks ning kodanike põhiseaduslike õiguste ja vabadustega vastuolus olevateks. Leedu ja Läti NSV vastavad MN-i määrused viitasid samuti väljasaatmisoperatsioonide põhjendamatusele, täpsustades, et need olid rikkunud „sotsialistliku seaduslikkuse“ põhimõtte.

Teiseks tähistasid need 1988. a sügise määrused senise hierarhia (üleliiduline tasand ja sellele allunud liiduvabariikide tasand) põhinenud valitsemiskorra lõpu. Balti liiduvabariigid poleks tohtinud 1949.–1951. a määrusi kehtetuks tunnistada, sest asjakohased üleliidulise tasandi alusaktid olid ikka veel jõus. Täna seisuga pole Nõukogude Liit ega selle õigusjärglane Venemaa Föderatsioon neid akte ikka veel kehtetuks tunnistanud. 1991. a üleliidulise tasandi kehtetuks tunnistatud väljasaatmisoperatsioonide alusaktide ja rakendusdokumentide seas ei olnud ühtegi, mis puudutasid annekteeritud aladel läbi viidud väljasaatmisoperatsioone.²⁴⁷

²⁴¹ Lisa 3.

²⁴² Lisa 4.

²⁴³ Lisa 5.

²⁴⁴ Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 450 „Eesti NSV valitsuse mõningate otsuste kehtetuks tunnistamise kohta“, 07.09.1988. Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 40, 30.09.1988, 941.

²⁴⁵ Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas nr 274 „Dėl Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1949 m. kovo 19 d. nutarimo nr 176 ir 1951 m. rugsėjo 29 d. nutarimo nr 865 panaikinimo“, 20.09.1988. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios nr 28, 10.10.1988, 653–654.

²⁴⁶ Latvijas PSR Ministru Padomes lēmums nr 350 „Par pilsoņu nepamatotu administratīvu uzstītišanu no Latvijas PSR 1949. gadā“, 02.11.1988. Originaal. LVA, 270. f., 7. apr., 1326. l., 274.–275. lp.; Määrus vene keeles: „О необоснованном выселении граждан за пределы Латвийской ССР в административном порядке в 1949 году“. *Ibid.*, 276.–277. lp.

²⁴⁷ Постановление Верховного Совета СССР „Об отмене законодательных актов в связи с Декларацией Верховного Совета СССР от 14 ноября 1989 года „О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся

Veelgi vähem oleksid need Balti liiduvabariikide MN-ide määrused tohtinud üleliidulise tasandi aktidele hävitavat hinnangut anda. Hilisemad teisi välja- saadetute grupe puudutanud Balti liiduvabariikide aktid hoidsid sama joont.²⁴⁸ 1988. a sügise Balti liiduvabariikide MN-ide määrused sisuliselt sisaldasid alles hiljem suveräänsusdeklaratsioonides sõnastatud põhimõtte: vastava Balti liidu- vabariigi seaduste ülimuslikkus NSVL seaduste ees.²⁴⁹

Asumissüsteem viidi taas NSVL MVD vastutusalasse märtsis 1953. 14. märtsil 1953 loodi NSVL MVD käskkirjaga „P“ osakond (eriasumiste osakond),²⁵⁰ mis 5. oktoobri 1954 NSVL MVD käskkirjaga nimetati ümber 4. eriosa- konnaks,²⁵¹ mis omakorda kaotati 27. märtsi 1959 NSVL MVD käskkirjaga ja selle ülesanded viidi NSVL MVD miilitsa peavalitsusse üle.²⁵² Balti liiduvaba-

насильственному переселению, и обеспечении их прав“““, 07.03.1991. Ärakiri. *Реабилитация: как это было. Том III*, 542–544; Постановление Кабинета Министров СССР № 336 „Об отмене постановлений бывшего Государственного комитета обороны СССР и решений Правительства СССР в отношении советских народов, подвергшихся репрессиям и насильственному переселению“, 06.06.1991 Ärakiri. *Ibid.*, 558–561.

²⁴⁸ Antud juhul ei saa nõustuda Eva-Clarita ja Vello Pettai kahe väitega. Esiteks viidates Kathleen Smith'i 1996. a raamatule (konkreetselt viidet leheküljele, peatükile ei ole) väidavad nad, et Balti liiduvabariikides toimunud muutused Stalini-aegsete kuritegude käsitluses said tegelikult alguse tänu üleliidulisel tasandil juba varem tekkinud rohujuure tasandi liikumisele. Teiseks väidavad nad, et esimeseks „rehabiliteerimise“ aktiks Balti liiduvabariikides oli 07.12.1988 Eesti NSV seadus, mis oma sõnastuses järgis 11.07.1988 NLKP KK Poliitbüroo otsust. Esimese väite kummutamiseks tuleb öelda, et Kathleen Smith'i raamat on peamiselt pühendatud Venemaa Memoriali tekkeloole, jättes kõrvale mujal NSV Liidus varem ja samaaegselt aset leidnud sündmused. Sel põhjusel on keeruline väita, et Moskvas asutatud Memorial oli just kui eeskujuks teistele liikumistele. Teise väite kummutamiseks piisab viitest juba varem kui detsember 1988 „kulakute“ väljasaatmisoperatsioonide osas kehtestatud Balti liiduvabariikide määrustele, millest kõige esimese, Eesti NSV oma, kuupäev oli 07.09.1988. Lisaks sellele ei järginud 07.12.1988 Eesti NSV seadus 11.07.1988 NLKP KK Poliitbüroo otsust, vaid läks sellega vastuollu, olles konkreetses. Eva-Clarita Pettai and Vello Pettai, *Transitional and retrospective justice in the Baltic states* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 171–172; Kathleen E. Smith, *Remembering Stalin's victims: popular memory and the end of the USSR* (Ithaca: Cornell University Press, 1996), 198–199; 11.07.1988 NLKP KK Poliitbüroo otsuse tekst. Постановление Политбюро ЦК КПСС "О дополнительных мерах по завершению реабилитации необоснованно репрессированных лиц, 11.07.1988. Ärakiri. *Реабилитация: как это было. Том III*, 97. Kodanikualgatusliku survest Eesti NSV-s alates 1987. a lähemalt. Niglas, „Küüditatute vabastamine“, 161–172.

²⁴⁹ Eesti NSV Ülemnõukogu deklaratsioon „Eesti NSV suveräänsuses“, 16.11.1988. Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 48, 25.11.1988, 1143; Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deklaracija „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“, 18.05.1989. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/001259a0699e11e5b316b7e07d98304b?positionInSearchResults=3&searchModelUUID=e3e5bdcf-be80-46e9-b2ed-775ff1399c9f> (vaadatud 10.01.2024); Latvijas PSR Augstākās Padomes deklaracija „Par Latvijas valsts suverenitāti“, 28.07.1989. Padomju Jaunatne nr 145, 29.07.1989.

²⁵⁰ „P“ („П“) oli tõenäoliselt tuletatud sõna „asumine“ (*поселение*) algustähest. *Лубянка: органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ*, 111–112.

²⁵¹ *Ibid.*, 121.

²⁵² *Ibid.*, 130.

riikide tasandil vastutas asjakohase töö eest MVD 1. eriosakond,²⁵³ mis avalduste laekumisel koostas kokkuvõtte, mis omakorda tuli saata liiduvabariigi MN-i lõpliku otsuse langetamiseks ja lõpuks vormistati määrusega.²⁵⁴ Esialgu jäi kehtima Stalini valitsemisajal kehtinud vabastamiskord: „kulakute“ väljasaatmisotsused tühistati ehk inimesed kustutati Balti liiduvabariikide MN-ide 1949.–1951. a määruste lisadest kas „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest väljaarvamisel või väljasaatmist välistanud asjaolude täpsustamisel. Mingit vabastamist väljasaatmisotsust tühistamata veel ei olnud. Erinevuseks oli see, et NSVL MGB asemel võtsid sellest protsessist osa NSVL MVD ja selle liiduvabariiklikud harud.

Praktikas ei paistnud väljasaatmisotsuse tühistamine liiduvabariigi MN-i vormistatud määruse sõnastusest igakord selgelt välja. Nt Leedu NSV MN-i kahe vastava määruse sõnastus ja ülesehitus oli üks ja sama.²⁵⁵ Alles nende dokumentide aluseks olnud kirjavahetusega tutvumisel võis teada saada, et üks neist oli seotud vahepeal maakonna täitevkomitee inimeste „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest väljaarvamise²⁵⁶ ja teine Leedu NSV MVD läbi viidud kontrolli käigus väljasaatmist välistanud asjaolude tuvastamisega.²⁵⁷ Samal ajal aga viitas mõne määruse sõnastus kohe sellele, et väljasaatmisotsuste tühistamise taga oli

²⁵³ Tähelepanuväärne on asjaolu, et kuigi märtsist 1953 kuni märtsini 1954 oli NSV Liidus ainult üks julgeolekuasutus (MVD), siis millegipärast 1954.–1955. a kirjutasid Läti KP KK administratiivosakonna töötajad oma avalduste läbivaatamise protsessi ülevaates, et kuni 21.01.1954 „kulakute“ avalduste puhul lõplikke otsuseid langetas „MGB aparaat“ ja alles pärast seda kuupäeva hakkas materjale ette valmistama Läti NSV MVD. Pmselgelt oli see ülevaade üks näide Nõukogude valitsemiskorrast, kus andmete korrektsele esitamisele ei omistatud tähtsust – NSVL MGB ja selle liiduvabariiklikke harusid ei olnud jaanuaris 1954 enam olemas. Справка о порядке рассмотрения жалоб административно-высланных за пределы республики лиц, Dateerimata, tõenäoliselt 1954.–1955. LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 52. lp.

²⁵⁴ RA, ERAF.17SM.5.35, 4–6; LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 54.–57. lp.; Справка л результатах проверки состояния работы в МВД Литовской ССР по рассмотрению жалоб и заявлений, поступающих от спецпоселенцев и их родственников, 22.12.1956. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 541, l. 4–7.

²⁵⁵ Vrd kaht määrust. Постановление Совета Министров Литовской ССР № 355сс „О частичном изменении Постановления Совета Министров Литовской ССР от 29 сентября 1951 г. об административной высылке отдельных граждан“, 18.05.1953. Koopia. LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 135, l. 17; Постановление Совета Министров Литовской ССР № 400сс „О частичном изменении Постановления Совета Министров Литовской ССР от 29 сентября 1951 г. об административной высылке отдельных граждан“, 05.06.1953. Koopia. *Ibid.*, l. 109–110.

²⁵⁶ Vastavalt 05.06.1953 Leedu NSV MN-i määrus ja selle juurde kuulunud kirjavahetus. Председателю Совета Министров Литовской ССР тов. Гедвилас М. А. (лично), 23.01.1953. *Ibid.*, l. 111–113; Заключение по жалобе Лукашевича Ивана Ивановича, жителя дер. Межаны, Пабарского с/с, Эйшишкского района, о неправильном включении его хозяйства в списки кулацких, Dateerimata. *Ibid.*, l. 114; Заключение по делу с/переселенца Окуловича Б. К., Dateerimata. *Ibid.*, l. 115.

²⁵⁷ Vastavalt 18.05.1953 Leedu NSV MN-i määrus ja selle juurde kuulunud kirjavahetus. Председателю Совета Министров Литовской ССР товарищу Гедвилас М. А., 13.–14.05.1953. *Ibid.*, l. 18; Председателю Совета Министров Литовской ССР товарищу Гедвилас М. А., 13.–14.05.1953. *Ibid.*, l. 19.

„kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest väljaarvamine, sest mainiti vara tagastamist.²⁵⁸

„Kulakute“ avalduste läbivaatamisel koostas Eesti NSV MVD asjakohased õiendid, mis lõpliku otsuse langetamiseks saadeti Eesti NSV MN-i.²⁵⁹ Need õiendid jõudsid arutusele Eesti NSV MN-i büroo istungitel, mille otsused vormistati protokollina. Suurem osa otsustest puudutas 1949. a Eesti NSV MN-i määruste lisadest kustutamist, sest väljasaatmist välistanud asjaolud olid täpsustatud²⁶⁰ ja see tähendas juba automaatselt luba tagasi pöörduda. Siiski alates 18. septembrist 1953 hakati otsustesse lisama vastavat märget, et vabastatud võisid tagasi pöörduda.²⁶¹ Vähemal määral tühistati väljasaatmisotsuseid, kui Eesti NSV MN ise või maakondade täitevkomiteed olid vahepeal inimesed „kulaklike“ majapidamiste nimekirjast kustutanud.²⁶² Tuleb meeles pidada, et Läti ja Leedu NSV MN-i avalduste läbivaatamise tööga võrreldes tähendasid Eesti NSV MN-i büroo koosolekutel arutlusele jõudnud „kulaklike majapidamiste küsimused“ mitte ainult väljasaadetuid, vaid ka neid, kes olid küll tunnistatud „kulakuteks“, kuid ei olnud kunagi „kulakutena“ väljasaatmisele kuulunud.²⁶³

²⁵⁸ Постановление Совета Министров Литовской ССР № 149с „Об отмене спецпоселения отдельным гражданам, высланным за пределы Литовской ССР“, 19.04.1958. Koopia. LCVA, f. R-754, ар. 11, b. 170, l. 119–121.

²⁵⁹ RA, ERAF.17SM.5.35, 6.

²⁶⁰ Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 39. Päevakorra punkt nr 27-IV. Avalduse läbivaatamine väljasaatmise asjus, 17.07.1953. RA, ERA.R-1.5.304, 70–71; Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 42. Päevakorra punkt nr 18-II. Avalduste läbivaatamine Eesti NSV-st väljasaatmise asjus, 31.07.1953. *Ibid.*, 110.

²⁶¹ Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 52. Päevakorra punkt nr 17-I. Kulaklike majapidamiste küsimused, 18.09.1953. *Ibid.*, 244–245; Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 56. Päevakorra punkt nr 22-III. Kod. Illar Alfredi p. Loorbergi tagasipöördumisest Eesti NSV-sse, 10.10.1953. RA, ERA.R-1.5.305, 1; Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 57. Päevakorra punkt nr 10-1. Eesti NSV-st välja saadetud kodanike avalduste läbivaatamise kohta, 16.10.1953. *Ibid.*, 13; Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 60. Päevakorra punkt nr 18-IV. Avalduse läbivaatamine välja saadetud kod. Linda Heinrichi t. Lippur'i (sünd Soolepp) tagasipöördumiseks Eesti NSV-sse, 06.11.1953. *Ibid.*, 52; Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 19. Päevakorra punkt nr 25-I. Kod. Alfred Hindriku p. Saks'i avalduse läbivaatamine tema ja ta naise Pauline Otto t. Saksi väljasaatmisest vabastamisest, 16.04.1954. RA, ERA.R-1.5.330, 182. Päevakorra punkt nr 25-II. Kod. Heldur Juhani p. Käärman'i avalduse läbivaatamine tema tagasipöördumiseks Eesti NSV-sse, 16.04.1954. RA, *Ibid.*, 182.

²⁶² Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 16. Päevakorra punkt nr 17-I. Kod. A. Hindrikson'i avalduse läbivaatamine tema naise Veera Hindrikson'i tagasipöördumiseks Eesti NSV-sse, 26.03.1954. *Ibid.*, 139; Протокол решений бюро Совета Министров Эстонской ССР № 61. Пункт повестки дня № 2. По вопросу заявления гр. Таммела Иоханнеса сын Лизы об освобождении его из спецпоселения, 22.12.1954. RA, ERA.R-1.5.331, 251–252; Пункт повестки дня № 3. По вопросу заявления спецпоселенки Бойцовой Марии Васильевны об освобождении ее из спецпоселения, 22.12.1954. *Ibid.*, 253.

²⁶³ Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 43. Päevakorra punkt nr 3-II. Kulaklike majapidamiste küsimused, 03.08.1953. RA, ERA.R-1.5.304, 136; Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 52. Päevakorra punkt nr 17-I, VI, 18.09.1953. *Ibid.*, 245.

Läti NSV-ski toimus avalduste läbi vaatamine esialgu sarnaselt: laekunud avalduse põhjal koostas Läti NSV MVD kokkuvõtte ja kui kogutud materjalide põhjal oli selge, et väljasaatmisotsus kuulus tühistamisele, saatis selle kokkuvõtte edasi Läti NSV MN-i.²⁶⁴ Läti NSV MN omakorda kinnitas ja vormistas vastavad otsused ühise määrusega, milles seisis: „tühistada eriasumine ja lubada Läti NSV-sse tagasi pöörduda.“²⁶⁵ Määruste lisades olid vabastatud inimeste nimekirjad,²⁶⁶ mis oli märk sellest, et pärast Stalini surma hakkas avalduste hulk märgatavalt kasvama.

1953. a esimest ja teist poolt võrreldes kasvas kõigi väljasaadetute (mitte ainult „kulakute“) ja/või nende sugulaste Leedu NSV MVD-sse saadetud avalduste hulk rohkem kui 12 korda. Omakorda juba 1954. a esimesel poolel oli laekunud avalduste hulk peaaegu kaks korda suurem kui 1953. a teisel poolel laekunud avalduste arv. Kõikidesse Leedu NSV asutustesse saabunud avalduste hulga järsk kasv algas 1953. a ja kulmineerus alles 1957. a.²⁶⁷ Samal ajal Eesti NSV MVD-sse laekus 1953. a 1967 avaldust ja 1954. a juba 5542 avaldust, kuid uute avalduste oli arv oli ligikaudu 20% kõikidest laekunud avaldustest. Suurem osa avaldustest olid kas korduvad või dubleeritud kirjad, mis näitas, et Eesti NSV MVD oli nende läbivaatamisega üle koormatud.²⁶⁸ Sama probleemiga seisis silmitsi Läti NSV MVD.²⁶⁹

Erandkorras vabastati mitmel põhjusel. Üheks kõige levinumaks põhjuseks oli asjaolu, et väljasaatmisele kuulunud leibkondadest olid tegelikult välja saadetud ainult üksikud inimesed, mõnikord koos väikeste lastega, samal ajal kui perekonnapea ja teised täiskasvanud perekonnaliikmed olid väljasaatmisest pääsenud. Teine põhjus oli väljasaadetute kõrge vanus. Nt oma „kulakutest“ vanade vanemate vabastamist taotlesid täisealised lapsed, kes ei kuulunud nendega ühte leibkonda. Kolmanda põhjusena toodi välja nt asjaolu, et väljasaadetud olid Teise

²⁶⁴ Läti NSV MVD kokkuvõtte ühe „kulakutena“ välja saadetud perekonna kohta. Заключение, 23.08.1954. LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 66. lp.

²⁶⁵ Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 1-5с „О возвращении в Латвийскую ССР спецпоселенцев“, 05.01.1955. Originaal. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1011. l., 1. lp.; Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 45-7с „О возвращении в Латвийскую ССР спецпоселенцев“, 29.01.1955. Originaal. *Ibid.*, 34. lp.; Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 56-10с „О возвращении в Латвийскую ССР спецпоселенцев“, 04.02.1955. Originaal. *Ibid.*, 57. lp.; Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 100-17с „О возвращении в Латвийскую ССР спецпоселенцев“, 23.02.1955. Originaal. *Ibid.*, 151. lp.; Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 129-20с „О возвращении в Латвийскую ССР спецпоселенцев“, 08.03.1955. Originaal. *Ibid.*, 142. lp.

²⁶⁶ 05.01.1955 Läti NSV MN-i määruse lisa, mis koosnes 34 punktist. Iga punkt käis kas üksikisiku või mitme inimese (nt terve perekonna) kohta. Список лиц, которым отменено спецпоселение и разрешено возвратиться в Латвийскую ССР. *Ibid.*, 2.–3. lp.; Seevastu nt 29.01.1955 Läti NSV määruse lisa koosnes juba 57 punktist. Список лиц, которым отменено спецпоселение и разрешено возвратиться в Латвийскую ССР. *Ibid.*, 35.–37. lp.

²⁶⁷ Tabel 3 ja Joonis 2. Blum and Koustova, „Negotiating lives“, 551.

²⁶⁸ Viited sellele probleemile Eesti NSV-s. RA, ERAF.17SM.5.35, 3.

²⁶⁹ LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 52. lp.

maailmasõja ajal aidanud Nõukogude partisane. Neljandaks põhjuseks peeti „kulakliku“ majapidamise suuruse vahepealset muutumist ja viisi, kuidas välja- saadetu oli tegelikult saanud sellise majapidamise omanikuks. Nt kui inimene oli olnud enne 1948. a sulane ja saanud „kulakliku“ majapidamise omanikuks alles pärast oma äia surma.²⁷⁰ Viies põhjus oli haigusega põhjustatud töövõimetus ja hooldekodus elamine.²⁷¹

Teadaolevalt esimese erandkorras vabastamisotsuse langetas Leedu NSV MN 26 mail 1954. Kui vastava määruse paragrahvis 1 loetleti need inimesed, kes vabastati seni kehtinud korras (väljasaatmisotsuse tühistamine), siis paragrahv 2 sisaldas nende inimeste nimesid, kes vabastati erandkorras. Kõigil määru- ses mainitud isikutel lubati Leedu NSV-sse tagasi pöörduda.²⁷² Eesti NSV MN-i büroo protokollide puhul võis pidada esimesteks erandkorras tehtud vabastamisotsus- teks, koos loaga Eesti NSV-sse tagasi pöörduda, 25. juuni 1954 istungi kaht päevakorra punkti. Vabastamise põhjusteks peeti inimeste kõrget vanust ja asja- olu, et eriasumise kohas ei olnud neil lähedasi ja nende ainsad sugulased elasid Eesti NSV-s.²⁷³ Esimese erandkorras vabastamisotsuse koos tagasipöördumise võimalusega kinnitas Läti NSV MN 13. aprillil 1955,²⁷⁴ kui ühe perekonnaliikme hoidmine eriasumisel, samal ajal kui ülejäänud perekond elas Läti NSV-s, oli piisavalt kaalukas põhjus inimese vabastamiseks.²⁷⁵ Lisaks erandkorras vabasta- misele andis liiduvabariigi MN loa (tavaliselt tagantjärele) neile, kes olid

²⁷⁰ Hea ülevaate kõigist nendest põhjustest andis 30.12.1954 Leedu NSV MN-i määrus ja selle juurde kuulunud protokoll. Постановление Совета Министров Литовской ССР № 854сс „О частичном изменении Постановлений Совета Министров Литовской ССР „Об административной высылке отдельных граждан“, Кооріа. 30.12.1954. LVA, f. V-135, ар. 7, б. 370, л. 179–181; Протокол заседания Комиссии по рассмотрению заявлений и ходатайств об отмене высылки отдельных граждан, высланных за пределы Литовской ССР, 23.12.1954. *Ibid.*, л. 182–190.

²⁷¹ LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 56. lp.; Läti NSV MN-i komisjoni protokoll nr 4 punktid 1–3. Протокол № 4 заседания Комиссии при Совете Министров Латвийской ССР по рассмотрению заявлений лиц, административно высланных в 1949 году с территории Латвийской ССР, 21.04.1955. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1011. l., 226.–227. lp.

²⁷² Постановление Совета Министров Литовской ССР № 342сс „О частичном изменении Постановлений Совета Министров Литовской ССР об административной высылке отдельных граждан“, 26.05.1954. Кооріа. LVA, f. V-135, ар. 7, б. 370, л. 55–56.

²⁷³ Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo otsuste protokoll nr 32. Päevakorra punkt nr 23-III. Kod. Rinald Johani p. Vaas'i taotluse läbivaatamine tema tagasipöördumiseks Eesti NSV-sse, 25.06.1954. RA, ERA.R-1.5.330, 287; Päevakorrapunkt nr 23-IX. Kod. Meeta Tamla avalduse läbivaatamine tema ema Anette Juhani t. Sillamaa tagasipöördumiseks Eesti NSV-sse, 25.06.1954. *Ibid.*, 289.

²⁷⁴ Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 231-28с „Об утверждении протокола комиссии по рассмотрению заявлений лиц административно высланных“, 13.04.1955. Originaal. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1011. l., 186. lp.

²⁷⁵ 13.04.1955 määrusega kinnitatud protokoll punkt 22. Antud juhul ei kasutatud sõna „erandkorras“, kuid see oli üks väheseid vabastavaid otsuseid ja selle kokkuvõttes ei olnud muid vabastamist soosivaid asjaolusid peale perekondlike põhjuste. Protokoll oli kinnitatud 13.04.1955 Läti NSV MN-i määrusega. Протокол № 2 заседания Комиссии от 31 марта 1955 года по рассмотрению заявлений и жалоб лиц административно высланных с территории Латвийской ССР, 31.03.1955. *Ibid.*, 193. lp.

vabastatud üleliiduliste aktide alusel ilma õigusega oma liiduvabariiki tagasi pöörduda.²⁷⁶

Võrreldes Stalini valitsemisajal välja kujunenud vabastamiskorraga, oli Balti liiduvabariigi MN-i juurde komisjoni loomine veel üheks muutuseks peale erandkorras vabastamise. Selle üheks põhjuseks oli suure hulga avalduste kiirem läbivaatamine. Vastava liiduvabariigi komisjon koosnes liiduvabariigi MN-i esimehe asetäitjast ja mitmest liiduvabariigi asutuse esindajast. Komisjonide töö oli avaldustele sisuliste vastuste andmine: väljasaatmisotsuste tühistamine, alates 1954. a ka erandkorras vabastamine või eitava otsuse langetamine. Komisjoni töö tulemused vormistati protokollina, mille liiduvabariigi MN määrusega kinnitas.

Esimene taoline komisjon loodi Leedu NSV-s 10. juunil 1953, mille koosseisu kuulusid: Leedu NSV MN-i esimehe asetäitja (ühtlasi komisjoni esimees), Leedu NSV MVD minister, Leedu NSV prokurör, Leedu NSV ülemkohtu esimees ja Leedu NSV ÜNP sekretär.²⁷⁷ Komisjoni esimene istung toimus 18. juunil 1953.²⁷⁸ Kuni juulini 1954 tegi komisjon otsuseid eelnevalt laekunud avalduste põhjal Leedu NSV MVD koostatud kokkuvõtete alusel.²⁷⁹ Hilisemad protokollid olid pikemad ja läbivaatamisele võeti vahetult laekunud avaldused ja ainult üksikud neist olid koos Leedu NSV MVD ja prokuratuuri kokkuvõtetega.²⁸⁰

19. mai 1958 NSVL ÜNP seadluse vastuvõtmise järel ei keskendunud komisjon enam ainult „kulakute“ avaldustele, vaid hakkas vastutama kõikide üleliiduliste aktidega vabastatud gruppidele tagasipöördumislubade andmise eest.²⁸¹

²⁷⁶ Eesti NSV MN-i töö selles vallas. Протокол решений № 3с Совета Министров Эстонской ССР, 24.01.1957. RA, ERA.R-1.5.432, 52–56.

²⁷⁷ Lietuvos PSR Ministrų Tarybos potvarkis nr 762-ps, 10.06.1953. Originaal. LCVA, f. R-754, ap. 11, b. 137, l. 183.

²⁷⁸ Протокол заседания Комиссии по рассмотрению заявлений граждан и ходатайств соответствующих органов об отмене административной высылки отдельным гражданам, высланным за пределы Литовской ССР, 18.06.1953. LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 135, l. 168–170. Protokollu kinnitanud Leedu NSV MN-i määrus. Постановление Совета Министров Литовской ССР № 456-сс „О частичном изменении Постановлений Совета Министров Литовской ССР об административной высылке отдельных граждан“, 27.06.1953. Коопia. *Ibid.*, l. 166–167.

²⁷⁹ 18.06.1953 protokoll. *Ibid.*, l. 168–170; Протокол заседания Комиссии по рассмотрению заявлений граждан и ходатайств соответствующих органов об отмене административной высылки отдельным гражданам, высланным за пределы Литовской ССР, 02.07.1953. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 370, l. 1–2.

²⁸⁰ Протокол заседания Комиссии по рассмотрению заявлений и ходатайств об отмене высылки отдельных граждан, высланных за пределы Литовской ССР, 12.07.1954. *Ibid.*, l. 62–69; Протокол заседания Комиссии по рассмотрению заявлений и ходатайств об отмене высылки отдельных граждан, высланных за пределы Литовской ССР, 10.11.1954. *Ibid.*, l. 134–157; *Ibid.*, l. 182–190.

²⁸¹ Постановление Совета Министров Литовской ССР № 311-с „О разрешении проживания в Литовской ССР отдельным гражданам, ранее высланным за ее пределы“, 18.07.1958. Originaal. LCVA, f. R-754, ap. 11, b. 170, l. 257; Справка о количестве рассмотренных Комиссией дел на бывших спецпоселенцев, освобожденных со спецпоселения на основании Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 мая 1958 года

Hiljem lisandusid väljasaadetute gruppidele ka karistuse ära kandnute (individaalkorras kohtulikul või kohtuväliselt teel karistatud ja pärast karistuse ära kandmist kas erisundasumisele või eriasumisele oma perekondade juurde saadetud isikute)²⁸² avaldused. Seega lükati väljasaatmisotsuste tühistamine tagaplaanile.

Juunis 1953 tööd alustanud Leedu NSV MN-i komisjon lõpetas oma tegevuse detsembris 1961, mil loodi uus komisjon, mis tõenäoliselt võttis läbivaatamisele ainult tagasipöördumisega seotud avaldusi.²⁸³ Siiski on kindalt teada, et 18. aprillil 1974 asendas selle omakorda järgmine komisjon, mis keskenduski nendele avaldustele ja mille otsuseid pidi kinnitama Leedu NSV MN. Selle koosseisu kuulusid: Leedu NSV ÜNP sekretär (ühtlasi komisjoni esimees), Leedu NSV justiitsminister, Leedu NSV MVD minister, Leedu NSV prokurör, Leedu NSV ülemkohtu esimees, Leedu NSV KGB esimees.²⁸⁴ See komisjon tegutses vähemalt kuni oktoobrini 1987.²⁸⁵ Samal ajal ei ole teada, kas sama komisjon võttis ikkagi läbivaatamisele „kulakute“ avaldusi väljasaatmisotsuste tühistamise kohta või oli tegemist veel ühe samal ajal tegutseva Leedu NSV MN-i komisjoniga.²⁸⁶

Ajaliselt teine komisjon loodi Eesti NSV-s 22. detsembril 1954 „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest ja 1949. a määruste lisadest väljaarvamise kohta saabunud avalduste läbi vaatamiseks. Komisjoni koosseisu määrati Eesti NSV MN-i esimehe asetäitja (ühtlasi komisjoni esimees), Eesti NSV MVD ministri asetäitja ja Eesti NSV MN-i asjadevalitseja. Komisjoni otsused tuli kinnitada Eesti NSV MN-i bürool. Komisjon pidi kokku saama vähemalt ühe korra nädalas.²⁸⁷ Koosseisu muudeti mitu korda. Nt augustis 1958 seati komisjoni esimeheks hoopis Eesti NSV MN-i asjadevalitseja ja talle anti ülesandeks uue koosseisu moodustamine.²⁸⁸ Komisjon vormistas otsused eriprotokollidena, lähtudes erinevatest allikatest pärit infost (nt inimesed ise, täitevkomiteed jne). Seejärel kinnitati need eriprotokollid büroo istungitel.²⁸⁹ Komisjoni töö lõpetati

и Постановлениям Совета Министров СССР без права возвращения к прежнему месту жительства, 09.09.1959. LYA, f. K-41, ap. 1, b. 568, l. 85.

²⁸² Need inimesed jäävad käesolevast uurimistööst välja.

²⁸³ Asjakohast 21.12.1961 Leedu NSV MN-i määrust nr 757-s ei õnnestunud arhiivist (LCVA) leida. Siiski on teada, et see dokument tunnistati kehtetuks aprillis 1974. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas nr 149–10 „Dėl ištremtų iš Lietuvos TSR asmenų pareiškimų svarstymo komisijos sudarymo“, 18.04.1974. Originaal. LCVA, f. R-754, ap. 11, b. 268, l. 45.

²⁸⁴ *Ibid.*, l. 45.

²⁸⁵ Постановление Совета Министров Литовской ССР № 271–20 „Об изменении состава Комиссии по рассмотрению заявлений лиц, высланных из Литовской ССР“, 09.10.1987. Коопia. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 55.

²⁸⁶ Vihje veel ühe komisjoni kohta Leedu NSV MVD kirjas Leedu NSV MN-i. Совет Министров Литовской ССР гор. Вильнюс. 30.09.1982. LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1435, l. 5.

²⁸⁷ Протокол решений бюро Совета Министров Эстонской ССР № 61. Пункт повестки дня № 5. О создании комиссии для рассмотрения заявлений по вопросам кулацких хозяйств, 22.12.1954. RA, ERA.R-1.5.331, 254–255.

²⁸⁸ Eesti NSV Ministrite Nõukogu Büroo otsuste protokoll nr 40. Päevakorra punkt nr 23. Kulaklike majapidamiste kohta esitatavate avalduste läbivaatamise komisjonist, 30.08.1958. RA, ERA.R-1.5.464, 225.

²⁸⁹ Viiteid eriprotokollidele Eesti NSV MN-i büroo otsuste protokollides. Eesti NSV Ministrite Nõukogu Büroo otsuste protokoll nr 12. Päevakorra punkt nr 14. Kulaklike maja-

14. detsembril 1959, põhjendades seda vajadusega kiirendada tagasipöördumislubade läbivaatamist. Avalduste sisuline läbivaatamine anti Eesti NSV MVD-le, kuid otsused tuli endiselt kinnitada Eesti NSV MN-i büroo istungitel.²⁹⁰

Komisjoni töö lõpetamine tähendas ühtlasi ka Eesti NSV MN-i väljasaatmisotsuste tühistamise lõpetamist. Väljaarvamine „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest – mis hõlmas ka „kulakuid“, kes ei olnud väljasaatmisele kuulunud –, aga jätkus vähemal määral pärast 19. mai 1958 NSVL ÜNP seadlust²⁹¹ ja ka siis, kui Eesti NSV MN hakkas läbi vaatama 7. jaanuari NSVL ÜNP ja hilisemate seadlustega eriasumiselt vabastatute ja karistuse ära kandute avaldusi tagasipöördumise kohta.²⁹² Otsuseid „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest välja arvamise kohta tehti vähemalt kuni 1974. a.²⁹³ Võib oletada, et selliseid otsuseid langetati ka hiljem. Lisaks sellele tuleb täheldada, et 1970. aastail oli periood, mil vaadati läbi ka need avaldused, mis olid varem mingil põhjusel rahuldamata jäetud. 1970. aastail olid tagasipöördumisoa taotlejad juba selleks hetkeks Eesti NSV-s elanud, seega vormistas Eesti NSV MN sääraseid otsuseid tagantjärele.²⁹⁴

pidamiste küsimused, 05.03.1956. RA, ERA.R-1.5.399, 120; Eesti NSV Ministrite Nõukogu Büroo istungi protokoll nr 51. Päevakorra punkt nr 25. Kulaklike majapidamiste küsimused, 07.12.1959. RA, ERA.R-1.5.496, 72.

²⁹⁰ Eesti NSV Ministrite Nõukogu Büroo istungi protokoll nr 52. Päevakorra punkt nr 15. Eriasumiselt vabastatud ja Eesti NSV-sse elama asumise luba taotlevate kodanike avalduste läbivaatamisest, 14.12.1959. *Ibid.*, 106.

²⁹¹ 19.05.1958 Eesti NSV MN-i büroo istungil arutati NSVL seadlusega vabastatute tagasipöördumist. Suurem osa avaldustest oli laekunud „kulakutelt“. Enamikel juhtudel otsustati üksnes Eesti NSV-sse elama asumise lubamise üle. Ainult kahel juhul arutati „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest väljaarvamist, jättes avaldused selles osas rahuldamata. Заседание бюро Совета Министров Эстонской ССР. Протокол № 46а. Пункт повестки дня № 11. Рассмотрение заявлений граждан, освобожденных от спецпоселения по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 19.05.1958 года и ходатайствующих о разрешении проживания на территории ЭССР, 15.10.1958. RA, ERA.R-1.5.464, 276–295.

²⁹² Заседание бюро Совета Министров Эстонской ССР. Протокол № 26а. Рассмотрение заявлений по вопросам о разрешении проживания в ЭССР граждан, освобожденных со спецпоселения по Указам Президиума Верховного Совета СССР от 19 мая 1958 г. и 7 января 1960 г., отбывших наказания и ходатайствующих об исключении из списков кулаков, 17.06.1960. RA, ERA.R-1.5.530, 236–239.

²⁹³ Протокол заседания Президиума Совета Министров Эстонской ССР № 10-а. Пункт повестки дня № 15. Рассмотрение заявлений граждан по вопросам разрешения проживания в Эстонской ССР и исключения из списков кулаков, 29.03.1971. RA, ERA.R-1.5.830, 24–34; Заседание Президиума Совета Министров Эстонской ССР. Протокол № 6-а. Пункт повестки дня № 14. Рассмотрение заявлений по вопросам разрешения проживания в Эстонской ССР граждан, освобожденных со спецпоселения по Указам Президиума Верховного Совета ССР от 7 января 1960 года, 6 декабря 1963 года и исключения из списков кулаков, 18.02.1974. RA, ERA.R-1.5.898, 4–12.

²⁹⁴ Eesti NSV MN-i Presiidiumi istungi protokoll ja selle lisa. Протокол заседания Президиума Совета Министров Эстонской ССР № 27. Пункт повестки дня № 12. Рассмотрение заявлений по вопросу о разрешении проживания в Эстонской ССР граждан, освобожденных со спецпоселения по Указам Президиума Верховного Совета СССР от 19 мая 1958 года и 7 января 1960 года, 01.08.1977. RA, ERA.R-1.5.977, 101–102; Lisa. *Ibid.*, 104–108.

Viimasena loodi 1955. a märtsi esimesel poolel Läti NSV MN-i komisjon.²⁹⁵ Komisjoni koosseisu kuulusid Läti NSV MN-i esimehe asetäitja (ühtlasi komisjoni esimees), Läti NSV prokurör, Läti NSV MN-i õigusgrupi esimees, Läti NSV MVD minister ja Läti NSV KGB esimees. Komisjonile tehti ülesandeks avalduste läbivaatamine ja vastavate ettepanekute tegemine Läti NSV MN-i büroole.²⁹⁶ Komisjoni protokollid kinnitati Läti NSV MN-i määrustega.²⁹⁷ Komisjon tühistas väljasaatmisotsuseid, sealhulgas nt siis, kui kohalik täitevkomitee oli vahepeal inimesed „kulaklike“ majapidamiste nimekirjast kustutanud.²⁹⁸ Juba oma teisel istungil vabastas komisjon inimesi erandkorras.²⁹⁹ Otsuste langetamiseks koguti andmeid mitmest allikast, sealhulgas täitevkomiteedest ja eriasumise kohtadest.³⁰⁰ Läti NSV MN-i seisukohalt tähendas 19. mai 1958 NSVL ÜNP seadluse vastuvõtmine, et vajadus „kulakute“ väljasaatmisotsuste tühistamise järele kadus, sest kõik need inimesed olid juba niigi vabastatud, seega ei kuulunud nende konfiskeeritud vara enam tagastamisele.³⁰¹

Kui üleliidulisel tasandil tehti otsuseid mitme väljasaadetute grupi vabastamisest, siis Läti NSV MN pidi oma tegevuse „kulakutelt“ kõikidele tagasipöördumisluba taotlenud inimestele laiendama. Tõenäoliselt lõpetas see komisjon oma tegevuse alles siis, kui 14. märtsil 1964 loodi uus Läti NSV MN-i komisjon, mille tegevuse keskmes oli kõikide eriasumiselt vabastatute tagasipöördumisega seotud avalduste läbivaatamine. Selle komisjoni koosseis oli natuke teistsugune: Läti NSV MN-i õigusgrupi esimehe asemel kuulus sellesse Läti NSV ülemkohtu esimees. Komisjoni tööks vajalikke materjale pidi ette valmistama Läti NSV MOOP ja komisjoni otsuseid kas määruste või korraldustega vormistas Läti NSV MN.³⁰² See komisjon tegeles mitte ainult väljasaadetute, vaid ka karistuse ära kandnute tagasipöördumisega seotud avalduste läbivaatamisega.

²⁹⁵ Uurimistöö käigus ei õnnestunud asjakohast Läti NSV MN-i määrust leida, kuid see on kindlasti Läti riigiarhiivis (LVA) olevate dokumentide hulgas. Selle määruse vastuvõtmine langes ajale Läti KP KK Sekretariaadi määruse vastuvõtmisest 07.03.1955 kuni komisjoni esimese istungini 18.03.1955. Постановление Секретариата ЦК КП Латвии „О порядке рассмотрения жалоб административно высланных за пределы республики“, 07.03.1955. Originaal. LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 23. lp.; Протокол № 1 заседания Комиссии при Совете Министров Латвийской ССР по рассмотрению заявлений лиц, административно высланных в 1949 году с территории Латвийской ССР, 18.03.1955. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1011. l., 165.–177. lp.

²⁹⁶ LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 23. lp.

²⁹⁷ Nt Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 194-27с „О возвращении в Латвийскую ССР спецпоселенцев“, 30.03.1955. Originaal. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1011. l., 164. lp.

²⁹⁸ Nt protokoll nr 3 punkt 8. Протокол № 3 заседания Комиссии по рассмотрению заявлений лиц, административно высланных, 16.04.1955. *Ibid.*, 216. lp.

²⁹⁹ *Ibid.*, 187.–196. lp.

³⁰⁰ *Ibid.*, 165.–177. lp.

³⁰¹ Начальнику 1 Спецотдела МВД Латвийской ССР тов. Столбову Г. И., 31.08.1960. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1328. l., 42. lp.

³⁰² Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 134 „О комиссии по рассмотрению ходатайств лиц, с которых сняты ограничения по спецпоселению, о возвра-

Läti NSV MN-i 19. mai 1958 NSVL ÜNP seadluse tõlgendus, mille kohaselt ei olnud „kulakute“ väljasaatmisotsuste tühistamine enam vajalik, leidis kajastuse ka komisjoni töös: kõik sellised avaldused peeti „põhjendamatuks“.³⁰³ Miks komisjon võttis selliseid avaldusi arutusele, ei ole teada, sest selle ainsaks ülesandeks oli tagasipöördumisega seotud avalduste läbivaatamine. Komisjon kogunes ainult loetud korrad aastas ja selle koosseisu kuulusid püsivalt ainult komisjoni esimees ja Läti NSV prokurör, samal ajal kui teised liikmed vahetusid ja istungitele kutsuti mitmed teiste liiduvabariigi asutuste esindajad. Kui veel 1965. a arutati „kulakute“ tagantjärele tagasipöördumise lubamist,³⁰⁴ siis hiljem vaadati läbi ainult teiste väljasaadetute gruppide ja karistuse ära kandnute avaldused.³⁰⁵ 15. veebruaril 1971 lõpetas Läti NSV MN selle komisjoni tegevuse, luues uue komisjoni, mis pidi lisaks senisele tegevusele läbi vaatama välismaalaste avaldusi seoses Läti NSV-sse püsivalt elama asumise kohta.³⁰⁶

23. juunil 1965 loodi veel üks Läti NSV MN-i komisjon, mis hakkas tegutsema paralleelselt juba varem, 14. märtsil 1964, loodud komisjoniga. Sellele uuele komisjonile tehti ülesandeks nende inimeste väljasaatmisotsuste tühistamisega seotud avalduste läbivaatamine, kes ei olnud välja saadetud Erinõupidamise otsuste alusel. Järelikult tuli vastloodud komisjonil keskenduda 1941., 1945., 1951. a represseeritutele ja 1949. a välja saadetud „kulakutele“. Komisjoni koosseisu määrati Läti NSV MN-i esimehe asetäitja (ühtlasi komisjoni esimees), Läti NSV MOOP-i minister, Läti NSV KGB esimees ja Läti NSV prokurör. Materjalide ettevalmistamise eest vastutas Läti NSV MOOP ja komisjoni otsused kinnitas Läti NSV MN.³⁰⁷

„Kulakute“ vastu oli seegi komisjon kõike muud kui leebe: 1965.–1970. a rahuldab see ainult 34 inimese väljasaatmisotsuse tühistamisega seotud aval-

щении в Латвийскую ССР“, 14.03.1964. Originaal. LVA, 270. f., 3. apr., 1959. l., 127.–128. lp.

³⁰³ Protokoll pealkiri ei tohi segadust tekitada. Tegemist oli ikkagi 14.03.1964 loodud komisjoniga, sest muud komisjoni tol hetkel ei olnud. Protokoll punkt 12–16 „kulakute“ avalduste kohta. Протокол № 1 заседания Комиссии по рассмотрению жалоб и заявлений лиц, административно высланных с территории Латвийской ССР, 06.04.1964. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1637. l., 1.–18. lp.

³⁰⁴ Протокол № 2 заседания Комиссии по рассмотрению ходатайств лиц, с которых сняты ограничения по спецпоселению, о возвращении в Латвийскую ССР, 22.09.1965. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1705. l., 17.–27. lp.

³⁰⁵ Протокол № 1 заседания Комиссии по рассмотрению ходатайств лиц, с которых сняты ограничения по спецпоселению, о возвращении в Латвийскую ССР, 12.06.1968. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1889. l., 2.–6. lp.; Протокол № 1 заседания Комиссии по рассмотрению ходатайств лиц, с которых сняты ограничения по спецпоселению, о возвращении в Латвийскую ССР, 05.04.1969. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1951. l., 1.–6. lp.

³⁰⁶ Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 69 „О комиссии по рассмотрению ходатайств граждан о въезде в Латвийскую ССР“, 15.02.1971. Originaal. LVA, 270. f., 3. apr., 4725. l., 40.–41. lp.

³⁰⁷ Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 331 „О комиссии по рассмотрению ходатайств лиц, выселенных в административном порядке из Латвийской ССР, о признании их выселения необоснованным“, 23.06.1965. Originaal. LVA, 270. f., 3. apr., 2359. l., 44. lp.

dust,³⁰⁸ mis tähendas, et eitavate vastuste osakaal oli palju suurem. Komisjoni töö tegi huvitavaks asjaolu, et see jättis väljasaatmisotsused tühistamata ka siis, kui inimesed olid enne väljasaatmist või hiljem „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest välja arvatud või andmeid nende inimeste sellistesse nimekirjadesse kuulumise kohta ei olnud üldse.³⁰⁹ Ei ole teada, miks sellised varasemalt kindlaks tehtud asjaolud ei olnud piisavalt kaalukad väljasaatmisotsuste tühistamiseks. Komisjoni tegevus lõpetati 26. septembril 1974 ja ülesanne anti üle 15. veebruaril 1971 loodud Läti NSV MN-i komisjonile.³¹⁰ Pole põhjust arvata, et seegi komisjon oli „kulakute“ vastu leebem. 1985. a lõpetati sellegi komisjoni tegevus, sest represseeritute ja välismaalaste avaldusi saabus liiga vähe.³¹¹ Kahe, 14. märtsi 1964 ja 23. juuni 1965 Läti NSV komisjoni tegevus seoses „kulakute“ avalduste läbi vaatamisega oli hea näide Nõukogude valitsemiskorrast, mida ühelt poolt iseloomustas hooletus kehtestatud normide suhtes (tegelik praktika erines dokumendis sõnastatud) ja teiselt poolt soovimatus tugineda varasemalt kindlaks tehtud asjaoludele oma otsuste langetamisel.

³⁰⁸ Справка по вопросу административного выселения граждан из территории Латвийской ССР, Dateerimata, tõenäoliselt oktoober 1988. LVA, 270. f., 1-s. apr., 2602. l., 5.–6. lp.

³⁰⁹ Протокол № 6 Комиссии по рассмотрению ходатайств лиц, выселенных в административном порядке из Латвийской ССР, о признании их выселения необоснованным, 25.03.1967. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1830. l., 3.–20. lp.; Протокол № 21 Комиссии по рассмотрению ходатайств лиц, выселенных в административном порядке из Латвийской ССР, о признании их выселения необоснованным, 27.08.1973. LVA, 270. f., 1-s. apr., 2178. l., 10.–14. lp.

³¹⁰ Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 538 „О порядке рассмотрения ходатайств лиц, выселенных в административном порядке, о признании их выселения необоснованным“, 26.09.1974. Originaal. LVA, 270. f., 3. apr., 5845. l., 223. lp.

³¹¹ LVA, 270. f., 1-s. apr., 2602. l., 6. lp.

5. TEISTE GRUPPIDE VABASTAMISKORD 1954.–1989. A

Teiste väljasaadetute gruppide vabastamiskord Balti liiduvabariikide tasandil Stalini surma järel hakkas üldjoontes muutuma nagu „kulakute“ puhulgi: väljasaatmisotsuste tühistamise asemel hakati inimesi erandkorras vabastama; üleliiduliste aktidega mitme väljasaadetute grupi vabastamisel liikus Balti liiduvabariikide asutuste tegevuse raskuskese tagasipöördumislubade vormistamisele, millest suur osa vormistati tagantjärele. Võrreldes „kulakute“ avalduste läbivaatamiskorraga, milles tähtsat rolli mängis vastava Balti liiduvabariigi MN, võtsid teiste väljasaadetute gruppide avalduste läbivaatamise protsessist osa erinevad liiduvabariiklikud asutused vastavalt sellele, mis väljasaadetute grupiga oli tegemist.

1988. a sügiseks, kui Balti liiduvabariikide tasandil tunnistati väljasaatmised õigusvastasteks ja seega ka välja saadetud inimesed alusetult represseerituteks, oli Eesti NSV-s tühistatud 10,25% kõikidest väljasaatmisotsustest (v.a „kulakud“).³¹² Leedu NSV-s oli vastavalt tühistatud 14,22% otsustest.³¹³ Läti NSV kohta puudusid vastavad andmed,³¹⁴ kuid tõenäoliselt, nagu „kulakute“ puhulgi, oli ka teiste väljasaadetute gruppide tühistatud otsuste osakaal selles liiduvabariigis väiksem kui kahes ülejäänus. Esimesena tunnistas väljasaatmised õigusvastaseks Leedu NSV ÜNP 21. oktoobril 1988.³¹⁵ Sellele järgnes 7. detsembri 1988 Eesti NSV seadus.³¹⁶ Viimasena võttis taolise akti vastu Läti NSV ÜNP 8. juunil 1989.³¹⁷

³¹² Lisa 3.

³¹³ Lisa 5.

³¹⁴ Lisa 4.

³¹⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas nr XI-2611 „Dėl asmenų, išskeldintų iš Lietuvos TSR teritorijos 1941–1952 metais, reabilitavimo“, 21.10.1988. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios nr 31, 10.11.1988, 695; Seadlus vene keeles: „О реабилитации лиц, высланных с территории Литовской ССР в период 1941–1952 годов“. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 76.

³¹⁶ Eesti NSV seadus „Kohtuväliste massirepressioonide kohta Nõukogude Eestis 1940–1950-ndail aastail“, 07.12.1988. Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 52, 23.12.1988, 1245. See akt tunnistati NSV Liidu põhiseaduse vastaseks novembris 1989. Постановление Президиума Верховного Совета СССР № 746-I „О несоответствии некоторых законодательных актов союзных республик Конституции СССР“, 10.11.1989. Коопиа. Законы СССР 1989. Rahvusarhiivi raamatukogu kohaviit TM-145, 223, 234. Eesti NSV seaduse vastuvõtmisest ja sisust lähemalt. Herbert Lindmäe, „Kohtuvälised repressioonid Eestis 1940–1950ndail aastail“, *Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts 1988. aastal. Aastaraamat* (Tartu, 1989), 36–52; Jaan Sootak, „Õiguslik hinnang kohtuväliste repressioonidele ja alusetutele süüdimõistmisele Eestis“, *Eesti Akadeemilise Õigusteaduse Selts 1993.-1995. aastal. Aastaraamat* (Tartu, 1996), 170–189.

³¹⁷ Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija dekrēts „Par četrdesmitajos un piecdesmitajos gados no Latvijas PSR teritorijas izsūtīto pilsoņu rehabilitāciju“, 08.06.1989. Коопиа. LVA, 290. f., 10. apr., 2830. l., 118.–119. lp.; Seadlus vene keeles: „О реабилитации граждан, высланных с территории Латвийской ССР в период 40-х и 50-х годов“, *Ibid.*, 120. lp.

5.1. 1941. a väljasaadetud

1941. a väljasaadetute vabastamine (nii väljasaatmisotsuste tühistamine kui ka erandkorras vabastamine) sai huvitaval kombel võimalikuks Stalini surma järel ja see oli kõige ilmekam näide Nõukogude valitsemissüsteemist, kus praktikas rakendati mõned normid ka neile, kellele need poleks tohtinud kehtida. Selles protsessis võib eristada nelja etappi.

Esimeses etapis, mis algas juba mainitud 19. augusti 1955 NSVL ÜNP seadluse vastuvõtmisega ja kestis kuni Balti liiduvabariikide ÜNP komisjonide loomiseni 1957. a, piirduti üksnes väljasaatmisotsuste tühistamisega. Sellest protsessist võtsid osa vastava liiduvabariigi MVD ja prokuratuur,³¹⁸ kuid peamist rolli mängis siiski liiduvabariigi MVD, sest see koostas kokkuvõtteid, mis tuli ainult liiduvabariigi prokuratuuriga kooskõlastada.³¹⁹ Väljasaatmisotsuse tühistamise peamiseks põhjuseks oli, et 1941. a väljasaatmisoperatsiooni käigus Gulagi vangilaagrisse toimetatud perekonnapea kohta Erinõupidamise langetatud süüdimõistva otsuse tühistas vastava liiduvabariigi ülemkohus³²⁰ või siis lõpetas liiduvabariigi prokuratuur perekonnapea osas käinud menetluse juhul, kui ta oli surnud enne, kui Erinõupidamine jõudis tema osas mingigi otsuse langetada.³²¹

Teises etapis, perioodil alates 1957. a kuni 1960. aastate esimese pooleni, jätkus vastava liiduvabariigi MVD ja prokuratuuri töö ning samal ajal hakkasid tööle Eesti, Läti ja Leedu NSV ÜNP komisjonid, mis vabastasid 1941. a välja- saadetuid väljasaatmisotsuseid tühistamata ja tühistasid väljasaatmisotsuseid.

Kolmandas etapis, mis algas 1960. aastate esimesel poolel ja kestis umbkaudu kuni 1967. a, oli taas fookuses väljasaatmisotsuste tühistamine. Sellest protsessist võtsid taas osa vastava liiduvabariigi MVD ja prokuratuur, mille otsuseid võis muuta NSV Liidu prokuratuur, kuid üksikjuhtudel tühistas väljasaatmisotsuseid

³¹⁸ Nt 1967. a mais Eestimaa KP KK-sse saadetud õiendಿಸ rääkis Eesti NSV MOOP-i minister Valter Ani ainult 1960. aastate sellistest tema asutuse ja Eesti NSV prokuratuuri ühistest kokkuvõtetest, kuid on tõenäoline, et selliselt oli väljasaatmisotsuseid tühistatud ka varem. Справка о количестве лиц, высланных из Эстонской ССР в отдаленные районы страны на спецпоселение, и пересмотре дел об обоснованности их выселения, 10.05.1967. RA, ERAF.1.5.101, 26–30.

³¹⁹ Viited erandkorras vabastamisele 1964. a Läti NSV MN-i komisjoni istungi protokollis ja 1965. a Läti NSV MN-i õigusosakonna kirjas. Mõlemas dokumendis mainiti muuhulgas 1941. a väljasaadetuid, kes olid 1957. a Läti NSV MVD asetäitja otsusega vabastatud. LVA, 270. f, 1-s. apr., 1637. l. 12. lp.; Председателю Совета Министров Латвийской ССР тов. Рубену В. П., 09.01.1965. LVA, 270. f, 1-s. apr., 1707. l., 3. lp.

³²⁰ Nt 10.05.1967 seisuga olid Eesti NSV-s tühistatud 301 perekonna väljasaatmisotsused, neist 241 perekonna väljasaatmisotsused tühistati pärast seda, kui nende perekonnapead olid olnud „kriminaalkorras rehabiliteeritud“ ehk NSVL või Eesti NSV ülemkohtu kriminaal-kollegium oli nende kohta käinud Erinõupidamise süüdimõistva otsuse tühistanud. RA, ERAF.1.5.101, 26; 19.08.1955 NSVL ÜNP seadluse tõenäolise mõju kohta andis aimu Eesti NSV MOOP-i statistika. Kui 1955. a tühistati viis 1941. a välja saadetud perekonna välja- saatmisotsust, siis 1956. a 27 ja 1957. a samuti 27. RA, ERAF.17SM.5.15, 32.

³²¹ Sellest Läti NSV MN-i ja Läti NSV prokuratuuri kirjavahetuses. Совет Министров Латвийской ССР, 27.04.1959. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1295. l., 40. lp.

ka vastava liiduvabariigi ülemkohus.³²² Samas etapis võisid varem erandkorras vabastatud isikud väljasaatmisotsuste tühistamiseks pöörduda oma liiduvabariigi MN-i poole.³²³ Kolmandas etapis jõudis väljasaatmisotsuste tühistamise protsess oma tippu 1966. a.³²⁴

Neljas etapp hõlmab perioodi 1967. a kuni 1980. aastate lõpuni (1988.–1989, kui kõik väljasaatmisotsused tunnistati alusetuks). Selles etapis tühistas väljasaatmisotsuseid vastava liiduvabariigi prokuratuur. Aastast aastasse saabus aina vähem avaldusi, millest suur osa olid korduvad, kuid nendestki rahuldati alla 50%.³²⁵

1941. a väljasaadetute toimikuid läbi vaatamata on võimatu teha olemasolevate andmete põhjal kindlaks, kui palju väljasaatmisotsuseid tühistati enne 1988–1989. a. Samuti on võimatu teha ülevaadet selle kohta, kui palju väljasaatmisotsuseid tühistas iga konkreetne vastava liiduvabariigi asutus. Praegu on võimalik üksnes öelda, et nt Eesti NSV-s oli 1967. a maiks tühistatud 666 1941. a välja saadetud isiku väljasaatmisotsust.³²⁶

1953. a algas, nagu „kulakute“ avalduste puhulgi, teiste väljasaadetute gruppide avalduste läbivaatamise protsess vastava liiduvabariigi MVD 1. eriosakonnast. Nt enne 1. septembri 1953 NSVL ÜNP seadluse vastuvõtmist Eesti NSV-s algas ja lõppes avalduste läbivaatamine liiduvabariigi MVD-s. Laekunud kirja ja toimiku materjalide põhjal koostati kokkuvõte, mille kinnitas minister. Isegi kui 1941. väljasaadetu taotles ainult eriasumiselt vabastamist, mitte väljasaatmisotsuse tühistamist, leiti ikkagi, et selleks ei olnud alust, sest „sotsiaalselt ohtliku elemendina“ oli ta olnud õigesti välja saadetud.³²⁷

1953. a 1. septembri seadluse vastuvõtmise järel lülitati avalduste läbivaatamise protsessi ka Eesti NSV prokuratuur. See samm tulenes ühest 1. septembri 1953 seadluse rakendusdokumendist – 17. oktoobri 1953 NSVL MVD ja NSVL

³²² 10.05.1967 seisuga Eesti NSV MOOP-i tabel. RA, ERAF.1.5.101, 25.

³²³ 14.03.1964 loodud Läti NSV MN-i komisjoni protokoll. 270. f., 1-s. apr., 1637. l. 12. lp.; 23.06.1965 loodud Läti NSV MN-i komisjoni protokoll. 25.03.1967. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1830. l., 10.–20. lp.

³²⁴ Nt Eesti NSV MOOP-i statistika järgi perioodil 1961–1967 tühistati rohkem 1941. a väljasaatmisotsuseid kui perioodil 1949–1960. Vrd kaht tabelit. RA, ERAF.17SM.5.15, 32; RA, ERAF.1.5.101, 24.

³²⁵ Leedu NSV prokuratuuri 1973. a aruannet, mis käsitles ühe tervikuna „sotsiaalselt ohtliku elemendi“ ja Erinõupidamise otsuste alusel väljasaadetute avaldusi: 92 toimikust 234 inimese osas jäeti avaldused rahuldamata 57 toimiku ja vastavalt 138 inimese osas. Докладная о работе прокуратуры Литовской ССР по надзору за следствием в органах госбезопасности за 1973 год, 07.02.1974. LYA, f. K-6, ар. 2, б. 162, л. 19. 1974. a 3. kvartali ülevaates märgiti, et 40 väljasaadetute toimiku osas ainult 10 puhul kas algatati väljasaatmisotsuse tühistamise või väljasaatmisotsuse aluse muutmise protsessi ehk tegelikult tühistati alla 10 otsuse. Справка о работе отдела по надзору за следствием в органах госбезопасности Прокуратуры Литовской ССР по рассмотрению жалоб и архивных дел за III квартал 1974 года, 12.11.1974. *Ibid.*, l. 73–74. Lisaks 23.06.1965 loodud Läti NSV MN-i komisjoni 27.08.1973 protokoll. punkt 3. LVA, 270. f., 1-s. apr., 2178. l., 11.–12. lp.

³²⁶ Lisa 5.

³²⁷ Leo Õispuu kirjutatud kirja ja Eesti MVD kokkuvõtet. Председателю Президиума Верховного Совета СССР товарищу Ворошилову, 28.05.1953. RA, ERAF.2-M/O.1.795, 56; Заключение, 12.08.1953. *Ibid.*, 57.

peaprokuröri ühisest käskkirjast –, kuigi selle sisu ei puudutanud üldse väljasaadetuid, rääkimata 1941. a väljasaadetutest.³²⁸ Eesti NSV MVD 1. osakond jätkas avalduste alusel ja toimiku materjalide põhjal kokkuvõtete koostamist, mille nüüd pidid kinnitama Eesti NSV MVD ministri asetäitja ja heaks kiitma Eesti NSV prokuröri asetäitja. Kõik kokkuvõtted, millest valdav osa ei näinud alust inimeste eriasumiselt vabastamiseks, tuli saata NSVL MVD „P“ või hiljem 4. osakonda.³²⁹ Alates veebruarist 1955 tuli NSVL MVD-sse kinnitamiseks saata ainult need kokkuvõtted, mille puhul liiduvabariigi MVD ja prokuratuur nägid põhjust inimeste vabastamiseks.³³⁰

Ei ole teada, mille alusel tühistati Eesti NSV-s 1954. a ühe perekonna 1941. a väljasaatmisotsus.³³¹ Kuid alates 1955. a hakkas selliste otsuste arv kasvama,³³² tõenäoliselt oli see seotud 19. augusti 1955 NSVL ÜNP seadluse vastuvõtmisega, mis aga, nagu 17. oktoobri 1953 käskkiri, poleks pidanud laienema 1941. a väljasaadetutele, sest nende väljasaatmine ei olnud vormistatud Erinõupidamise otsustega.³³³

Segadust oli veelgi. Nt aprillis 1956 tegi Eesti NSV prokuratuur Eesti NSV MVD-le ettepaneku inimeste vabastamiseks eriasumiselt hoidmise „otstarbe puudumise tõttu“ ehk erandkorras. Seda põhjendati asjaoluga, et väljasaatmise ajal 1941. a olid need inimesed olnud alles lapsed (sündinud varem kui 31.12. 1936) ja kelle vanemad olid juba surnud.³³⁴ Selle põhjenduse sidus Eesti NSV prokuratuur 16. juuli 1954 NSVL MVD käskkirjaga (5. juuli 1954 NSVL MN-i määruse rakendusdokument), mida aga üldse ei saanud antud juhul kasutada. Eesti MVD ministri Johan Lombaku sõnul ei olnud see põhjendus veenev aga muul põhjusel: nimetatud inimeste isa oli Erinõupidamine süüdi mõistnud ja tema perekonnaliikmed olid seega õigustatult kui „sotsiaalselt ohtlik element“ välja

³²⁸ Käskkirja kuupäeva ja numbriga ei saa siiski kindel olla. Esiteks näitas praktika, et 17.10.1953 käskkirja hakati täitma juba septembris, kuid selle täitmiseks eraldi loodud sedelil seisis ikka esialgne kuupäev (17.10.1953). Sama kuupäevaga oli see dokument dateeritud nt ühes 1993. a ilmunud dokumendikogumikus. Teiseks näitas mainitud sedel käskkirja numbriks 0270/2650, kuigi 1993. a dokumendikogumikus ja mujal oli selle numbriks 0270/265c. Vrd toimikus olevat sedelit ja dokumendikogumikku. Начальнику отдела „П“ МВД СССР Полковнику – товарищу Новикову гор. Москва, 16.09.1954. RA, *Ibid.*, 68. Sedeli teine eksemplar. *Ibid.*, 82. Приказ Министра внутренних дел СССР и Генерального прокурора СССР № 0270/265c, 17.10.1953. Väljavõte. *Сборник законодательных и нормативных актов*, 73–74.

³²⁹ RA, ERAF.17SM.5.35, 5; LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 64. lp.

³³⁰ Справка о состоянии работы в МВД Эстонской ССР по рассмотрению жалоб и заявлений, поступающих от спецпоселенцев, 21.02.1955. RA, ERAF.17SM.5.35, 35.

³³¹ ERAF.17SM.5.15, 32

³³² *Ibid.*, 32.

³³³ Veel augustis 1957 Eestimaa KP KK sekretär Johannes Käbinile saadetud ülevaates varem kontrevolutsiooniliste ja muude kuritegude eest süüdi mõistetute kohta oli märgitud, et 1941. a väljasaadetute vabastamise ja tagasipöördumise kord ei olnud ikka veel üleliiduliste aktidega paika pandud. Справка о состоянии работы среди лиц, ранее судимых за контрреволюционные и другие преступления, 07.08.1957. RA, ERAF.1.191.14a, 4.

³³⁴ Eesti NSV prokuratuuri kokkuvõte Leo Õispuu ja teiste kohta. Заключение, 13.04.1956. RA, ERAF.2-M/O.1.795, 88.

saadetud. Seega võis ministri sõnul neid inimesi eriasumiselt vabastada ainult järgmisel moel: Eesti NSV prokuratuuril tuli perekonnapea kohta langetatud Erinõupidamise otsusele esitada protest Eesti NSV ülemkohtusse.³³⁵ Sellega vihjas minister 19. augusti 1955 seadlusega kehtestatud korrale, mis aga jällegi puudutas ainult neid, kelle väljasaatmine oli vormistatud Erinõupidamise otsustega, mitte aga 1941. a väljasaadetuid.

1954.–1956. a üleliidulised aktid laienesid kõikidele väljasaadetute gruppidele, kaasarvatud 1941. väljasaadetutele. Nt pöördusid vabastatud inimesed tagasi Eesti NSV-sse ka siis, kui nendel puudus selleks õigus, ja Eesti NSV MN hakkas tagasipöördumist tagantjärele lubama.³³⁶ Kui üleliidulisel ja liiduvabariiklikul tasandil võeti suund vabastamisele väljasaatmisotsuseid tühistamata, siis selle protsessi lihtsustamiseks loodi vastava liiduvabariigi ÜNP komisjon.

Esimene selline ÜNP komisjon loodi 21. jaanuari 1957 Leedu NSV ÜNP seadlusega. Komisjoni koosseisu kuulusid Leedu NSV MN-i esimehe asetäitja (ühtlasi komisjoni esimees), Leedu NSV KGB esimees, Leedu NSV MVD minister, Leedu NSV prokurör ja Leedu NSV ülemkohtu esimees.³³⁷ 5. oktoobril 1957 loodi sama koosseisuga ÜNP komisjon Läti NSV-s³³⁸ (oluline oli ka 18. oktoobri 1957 Läti NSV MN-i korraldus selle seadluse elluviimiseks).³³⁹ 12. oktoobril 1957 loodud Eesti NSV ÜNP komisjoni oli sama koosseisuga, välja arvatud selle esimees, kelleks oli Eesti NSV ÜNP esimehe asetäitja.³⁴⁰

³³⁵ Заместителю Прокурора Эстонской ССР старшему советнику юстиции товарищу Кондратьеву П. П., 04.06.1956. *Ibid.*, 96.

³³⁶ Протокол решений № 2а Совета Министров Эстонской ССР, 14.01.1957. RA, ERA.R-1.5.432, 13; *Ibid.*, 52–56.

³³⁷ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl sudarymo komisijos išžiūrėti byloms asmenų, esančių specnutremime pagal buvusio Ypatingo Pasitarimo prie TSRS VRLK–VSLK sprendimus ir pagal šių organų atskiras direktyvas“, 21.01.1957. Koopia. LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 79, l. 3–4; Seadlus vene keeles: „Об образовании комиссии для рассмотрения дел на лиц, находящихся на спецпоселении по решениям бывшего Особого совещания при НКВД–НКГБ СССР и по отдельным директивам этих органов“. *Ibid.*, l. 5.

³³⁸ Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija dekrēts „Par komisijas izveidošanu to personu lietu pārskatīšanai, kuras atrodas specialā izsūtīšanā, pamatojoties uz bijušas PSRS IeTK–VDTK Sevišķās apspriedes lēmumiem un šo orgānu atsevišķām direktīvam“, 05.10.1957. Originaal. LVA, 290. f., 1. apr., 4493. l., 1.–2. lp.; Seadlus vene keeles: „Об образовании комиссии для пересмотра дел на лиц, находящихся на спецпоселении по решениям бывшего Особого совещания при НКВД–НКГБ СССР и по отдельным директивам этих органов“. *Ibid.*, 3.–4. lp.

³³⁹ Распоряжение Совета Министров Латвийской ССР № 1812-рс, 18.10.1957. Originaal. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1139. l., 76. lp.

³⁴⁰ Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus „Endise NSVL SARK–RJRK juures asunud Erinõupidamise otsuste ja nende organite üksikute direktiivide alusel Eesti NSV-st eriasumisele saadetud isikute asjade läbivaatamisest“, 12.10.1957. Koopia. RA, ERA.R-3.3.2949, 147–148; Seadlus vene keeles: „О пересмотре дел на лиц, высланных из Эстонской ССР на спецпоселение по решениям бывшего Особого совещания при НКВД–НКГБ СССР и по отдельным директивам этих органов“. RA, ERA.R-3.3.3089, 3–4.

Sõna-sõnalt neid seadlusi järgides poleks ükski nimetatud komisjonidest pidanud 1941. a väljasaadetute avaldusi läbi vaatama, rääkimata nende väljasaatmisotsuste tühistamisest või vabastamisest väljasaatmisotsust tühistamata. Leedu NSV ÜNP seadlus koosnes kahest paragrahvist. Paragrahv 1 loetles need väljasaadetute grupid, kelle avaldusi pidi komisjon läbi vaatama, jättes samal ajal täpsustamata, mida see läbivaatamise protsess pidi endast kujutama (kas väljasaatmisotsuste tühistamine või ainult vabastamine väljasaatmisotsuseid tühistamata). Nendeks gruppideks olid: „bandiitide käsilased, natsionalistlikust põrandaalusest tegevusest osavõtjad ja nende perekonnaliikmed kehvikute, keskmikute, tööliste ja teenistujate seast.“³⁴¹ Paragrahv 2 loetles karistuse ära kandnute grupid, kelle avaldused ei kuulunud läbivaatamisele. Aktis ei mainitud 1941. a väljasaadetuid.

Läti ja Eesti NSV ÜNP seadlused määratlesid läbivaatamisprotsessi sisu konkreetsemalt. Mõlemad aktid koosnesid kolmest paragrahvist. Paragrahv 2 sätestas, et avalduste läbivaatamine seisnes komisjonile järgmise õiguse andmises: seadusvastaste väljasaatmisotsuste tühistamine, lisaks sellele õigus vabastada eriasumiselt „endisi natsionalistlikust põrandaalusest tegevusest osavõtjad, bandiitide käsilasi ja nende perekonnaliikmeid kehvikute, keskmikute, tööliste ja teenistujate hulgast, kes olid natsionalistlikku tegevusse kaasa tõmmatud meelekindlusetusest või ebateadlikkusest ja kes on eriasumisel viibime ajal näidanud ennast positiivsest küljest“ ehk siis vabastamine väljasaatmisotsuseid tühistamata.³⁴² Mõlema seadluse paragrahv 3 määras väljasaadetute grupid, kes üldse ei kuulunud eriasumiselt vabastamisele. Nende hulgas olid 1941. a väljasaadetud, kelle perekonnapead olid „kodanlike valitsuste liikmed; kodanlike poliitiliste parteide, natsionalistlike organisatsioonide, politsei ja riigiasutuste juhtivad ja aktiivsed tegelased“.³⁴³

Praktikas aga tegutses kõigi kolme Balti liiduvabariigi ÜNP komisjon märksa laiema haardega kui oli seadlustega ette nähtud, mis oli ilmselge näide Nõukogude valitsemiskorrale omasest hooletusest kehtestatud normide suhtes. Tegelikult võtsid kõik kolm komisjoni läbivaatamisele 1941. a väljasaadetute avaldused.³⁴⁴ Tehti vabastavaid otsuseid väljasaatmisotsust tühistamata, millega kaasnes võimalus oma liiduvabariiki tagasi pöörduda, ja ühtlasi tühistati väljasaatmisotsused. Nt vabastas Eesti NSV ÜNP komisjon 1941. a välja saadetud inimesi erandkorras eriasumiselt hoidmise „otstarbe puudumise tõttu“³⁴⁵ ja võttis arutamisele juba varem

³⁴¹ LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 79, l. 3.

³⁴² Tsitaat Eesti NSV ÜNP seadluse tekstist. RA, ERA.R-3.3.2949, 147.

³⁴³ *Ibid.*, 147–148.

³⁴⁴ Kui praktikas eirati § 3 sisu, siis Läti NSV-s tunnistati see paragrahv kehtetuks alles juunis 1989. LVA, 290. f., 10. apr., 2830. l., 118.–119. lp.

³⁴⁵ Протокол № 1 заседания Комиссии Президиума Верховного Совета Эстонской ССР по пересмотру дел на лиц, высланных их Эстонской ССР на спецпоселение по решениям бывшего Особого Совещания при НКВД–НКГБ СССР и по отдельным директивам этих органов, 13.11.1957. RA, ERAF.17SM.5.60, 68–81.

vabastatute avaldused seoses väljasaatmisotsuste tühistamisega.³⁴⁶ Kuigi komisjoni protokollide sõnastusest ei paistnud välja, et erandkorras vabastatutel oli õigus tagasi pöörduda, siis tegelikult oli see nii.³⁴⁷ Läti NSV ÜNP komisjoni protokollides, milles käsitleti 1941. a väljasaadetute avaldusi, sõnastati vabastavad otsused selgelt, et vabastatuil oli õigus tagasi pöörduda.³⁴⁸ Leedu NSV ÜNP vaatas samuti läbi 1941. a väljasaadetute avaldusi.³⁴⁹ Nii nagu Balti liiduvabariikide MN-ide komisjonid, võtsid ka ÜNP komisjonid arutamisele korduvaid avaldusi, rahuldades mõnikord varem rahuldamata jäetud avaldusi.³⁵⁰

19. mai 1958 NSVL ÜNP seadlusega vabastatud väljasaadetute grupid pidid tagasipöördumisloa saamiseks saatma avalduse oma liiduvabariigi MN-i, mis vähendas ÜNP komisjonide poole pöördunud inimeste hulka. Sarnaselt „kulakutele“ vormistati siis osa tagasipöördumislube tagantjärele.³⁵¹ Inimeste hulk vähenes veelgi 7. jaanuari 1960 NSVL ÜNP seadluse vastuvõtmise järel. Viimased 1941. a „sotsiaalselt ohtliku elemendina“ välja saadetud pöördusid nüüd oma liiduvabariigi MN-i poole tagasipöördumisloa saamiseks. Edaspidi tegelesid väljasaatmisotsuste tühistamisega teised Eesti, Läti ja Leedu NSV asutused.

Olemasolevate andmete põhjal on võimalik väita, et oma tegevuse jooksul tühistas Eesti NSV ÜNP komisjon 1941. a väljasaadetute hulgast kahe perekonna kohta käinud väljasaatmisotsuse³⁵² ja vabastas ligikaudu tuhat inimest väljasaatmisotsust tühistamata.³⁵³ Leedu NSV ÜNP komisjon tühistas 138 perekonna

³⁴⁶ Протокол пункт 2. Протокол № 27 заседания Комиссии Президиума Верховного Совета Эстонской ССР по пересмотру дел на лиц, высланных из Эстонской ССР на спецпоселение по решениям бывшего Особого Совещания при НКВД НКГБ СССР и отдельным директивам этих органов, 18.03.1959. RA, ERAF.17SM.5.75, 1.

³⁴⁷ Sverdlovskisse saadetud Eesti NSV Siseministeeriumi teatist Leo Õispuu vabastamise kohta Eesti NSV ÜNP komisjoni otsuse alusel. Teatise sedel nägi selgelt ette, et vabastatul oli õigus elada Eesti NSV territooriumil, välja arvatud rajoonis, kust ta oli välja saadetud, piiritsoonis või Tallinnas. Срочно – освобождение. Начальнику 4 Спецотдела УВД Исполкома СДТ Свердловской области, 05.02.1958. RA, ERAF.2-М/О.1.795, 105

³⁴⁸ Läti NSV ÜNP komisjoni protokollid 17 ja 18. Протокол № 2 заседания Комиссии Президиума Верховного Совета Латвийской ССР от 18 января 1958 года по рассмотрению заявлений лиц, находящихся на поселении по отбытию ими наказания и их семей, высланных по решению Особого Совещания при МГБ СССР и ходатайствующих о снятии их с учета спецпоселения, 18.01.1958. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1204. l., 92. lp.

³⁴⁹ Sellele viitas detsembris 1959 Leedu NSV 1. eriosakonna õiend, milles märgiti, et Leedu NSV ÜNP komisjoni töö hõlmas ka 1941. a väljasaadetuid. Справка о семьях, высланных за пределы Литовской ССР и результатах рассмотрения на них дел Комиссиями Совета Министров и Президиума Верховного Совета Литовской ССР, 09.12.1959. LYA, f. V-135. ap. 7, b. 421, l. 97.

³⁵⁰ *Ibid.*, l. 98; RA, ERAF.17SM.5.75, 1–10.

³⁵¹ Протокол № 17 заседания бюро Совета Министров Эстонской ССР. Пункт повестки дня № 16. Рассмотрение заявлений по вопросу о проживании в ЭССР граждан, освобожденных от спецпоселения по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 19 мая 1958 года, 20.04.1959. RA, ERA.R-1.5.495, 243–244.

³⁵² RA, ERAF.1.5.101, 25; Lisa 3.

³⁵³ Võttes arvesse Lisas 3 näidatud arvu ÜNP vabastatute kohta (2010 inimest) ja Aivar Niglase tehtud arvutusi 1949. a väljasaadetud gruppidest pärit Eesti NSV ÜNP komisjoni vabastatutest (931 inimest). Arvestada tuleb sellega, et mõlemad arvud vajavad täpsustamist

kohta käinud väljasaatmisotsused ja vabastas ligikaudu 1065 perekonda nende väljasaatmisotsuseid tühistamata.³⁵⁴ Paraku puuduvad võrdluseks asjakohased andmed Läti NSV ÜNP komisjoni tööst,³⁵⁵ kuid on tõenäoline, et selle komisjoni tühistatud väljasaatmisotsuste ja vabastavate otsuste arv samal ajal ei küündinud üle Eesti NSV ÜNP komisjoni samalaadsete otsuste arvu.

5.2. 1945.–1946. a liiduvabariigi või üleliidulise NKVD/NKGB direktiivide-käskkirjade-korralduste alusel väljasaadetud

1945.–1946. a väljasaatmisoperatsioonid viidi läbi kas NSVL NKVD/NKGB või vastavate Balti liiduvabariikide asutuste otsuste alusel või, nagu veebruaris 1945 Läti NSV-s läbi viidud sakslaste ja kodakondsuseta isikute väljasaatmine, isegi ilma igasuguste alusdokumentideta.³⁵⁶

Nagu 1941. a väljasaadetute puhulgi, kelle väljasaatmine ei olnud vormistatud Erinõupidamise otsustega, algas 1945. a välja saadetud sakslaste väljasaatmisotsuste tühistamine alles pärast Stalini surma. Märtsist 1953 kuni detsembrini 1955, kui asumissüsteem viidi taas NSVL MVD alla, käis nende avalduste läbi vaatamine nagu „sotsiaalselt ohtliku elemendi“ puhulgi: vastava liiduvabariigi MVD koostas avalduse ja toimiku materjalide põhjal kokkuvõtte, mille kinnitas liiduvabariigi prokuratuur; see saadeti otsuse langetamiseks NSVL MVD-sse. Inimesi vabastati erandkorras koos õigusega tagasi pöörduda.³⁵⁷

13. detsembri 1955 NSVL ÜNP seadlusega vabastati kõik sakslased. Seejärel tuli neil saata avaldusi oma liiduvabariigi MN-i tagasipöördumisloa saamiseks.³⁵⁸ Tõenäoliselt võisid Balti liiduvabariikide ÜNP komisjonid tegeleda sakslaste väljasaatmisotsuse tühistamisega. Pärast nende komisjonide tegevuse lõppu võtsid selle töö üle teised asutused. Nt 23. juunil 1965 loodud Läti NSV MN-i komisjon vaatas sakslaste väljasaatmisotsuste tühistamise kohta saadetud avaldused läbi. Kuigi ühe konkreetse avalduse rahuldamisel põhjendas komisjon oma otsust väitega, et „mingisugust seadusandlikku akti, mis oli saksa rahvusest isikute Riia linnast väljasaatmisoperatsiooni läbiviimise aluseks, ei ole, ja ette võetud meetmed selle leidmiseks pole tulemusi toonud“,³⁵⁹ ei laienenud see automaatselt kõikidele samamoodi väljasaadetutele. Inimestel tuli ikkagi avaldusi esitada.

ja et komisjoni töö hõlmas ka teisi väljasaadetute gruppe. Niglas, „Küüditatute vabastamine“, 143.

³⁵⁴ Lisa 5.

³⁵⁵ Lisa 4.

³⁵⁶ Lisa 1.

³⁵⁷ Nt Anna Pastrik vabastati 27.11.1953 NSVL MVD juhise põhjal. Архивная справка, 01.08.1994. RA, ERAF.2-M/O.2.18a, 68; Läti NSV-st väljasaadetud sakslaste perekonna vabastamisest 1955. a. Lamy, „Negotiating freedom of movement“, 134–136.

³⁵⁸ Nt Eesti NSV MN-i otsuste protokoll punkt 2. RA, ERA.R-1.5.432, 52–53.

³⁵⁹ 23.06.1965 loodud Läti NSV MN-i komisjoni 25.03.1967 protokoll punkt 4. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1830. l., 5.–6. lp.

Ilmselt iseloomustas see Läti NSV MN-i komisjoni ülestunnistus hästi kogu Nõukogude valitsemiskorda, kus praktika eriti ei muutunud vastavalt tege-
likkusele, vaid tegelikkus tuli allutada kehtinud praktikale. Nii sakslaste kui ka
teiste Balti liiduvabariikidest välja saadetud inimeste puhul oli praktika see, et
väljasaatmised olid õiged ja seega kõikide väljasaatmisotsuste tühistamine korra-
ga oli võimatu.

Tõenäoliselt nii nagu 1941. a väljasaadetute puhul, lõppes sakslaste avalduste
läbivaatamise aktiivne faas 1960. aastail. Tõenäoliselt oli Leedu NSV-st 1945.–
1946. a väljasaadetute vabastamise protsess üsna sarnane.

5.3. 1947.–1952. a väljasaatmised, mis vormistati NSVL MGB Erinõupidamise otsustega

Kui märtsis 1953 viidi asumissüsteem taas NSVL MVD alla ja sama aasta sep-
tembris likvideeriti Erinõupidamine, siis NSVL MVD hakkas tegema nii vabas-
tavaid otsuseid ilma väljasaatmisotsuseid tühistamata kui ka väljasaatmisotsuseid
tühistama. Otsuste langetamisel toetus see vastava liiduvabariigi MVD esitatud
kokkuvõtetele. 19. augusti 1955 NSVL ÜNP seadluse vastuvõtmisel muutus olu-
kord sellisel, et vastavaid otsuseid hakkasid langetama liiduvabariikide ülem-
kohtud. Lisaks sellele langetasid alates 1957. a kuni 1960. aastate esimese pooleni
samu otsuseid Balti liiduvabariikide ÜNP komisjonid. Kui kõik väljasaadetud
olid üleliiduliste aktidega vabastatud ja ÜNP komisjonide töö lõppenud, siis
väljasaatmisotsuseid tühistasid taas Balti liiduvabariikide ülemkohtud³⁶⁰ ja
vähemal määral ka Balti liiduvabariikide MN-id.³⁶¹

Väljasaatmisotsuseid tühistati aktiivselt alates 1956. a kuni 1960. aastate algu-
seni. Nt Eesti NSV-s jõudis see protsess tippu juba 1956. a ja lõppes 1962. a, sel
perioodil langetati ligi 90% kõikidest sellistest kunagi tehtud otsustest.³⁶²
Olemasolevate andmete põhjal, nii nagu 1941. a väljasaadetute puhul, on raske
kindlaks teha, kui palju väljasaatmisotsuseid tühistati enne 1980. aastate lõppu,
kui Balti liiduvabariikides võeti vastu kõik väljasaatmisotsused tühistanud aktid.
Samal ajal on mõnevõrra lihtsam saada ülevaadet selle kohta, kuidas välja-
saatmisotsuste tühistamine ja avaldustele vastamine väljasaatmisotsust tühista-
mata oli jaotatud erinevate asutuste vahel. Nende andmete põhjal on näha, et
Leedu NSV ÜNP roll³⁶³ oli selles protsessis märgatavalt suurem kui Eesti³⁶⁴ ja

³⁶⁰ Leedu NSV prokuratuuri 1973.–1974. a andmed. LYA, f. K-6, ap. 2, b. 162, l. 18–25, l. 73–74.

³⁶¹ 23.06.1965 loodud Läti NSV MN-i komisjoni protokoll 25.03.1967, mille 26 punktist
ainult üks (punkt 15) puudutas Erinõupidamise otsuse tühistamist. Seda otsust ei tühistatud.
LVA, 270. f., 1-s. apr., 1830. l., 3.–20. lp.

³⁶² Andmed 1949. a represseeritute ja 1951. a Jehoova tunnistajate väljasaatmisotsuste
tühistamise kohta 1967. a seisuga. RA, ERAF.1.5.101, 24; RA, ERAF.17SM.5.15, 32.

³⁶³ Lisa 5.

³⁶⁴ Lisa 3.

Läti NSV-s,³⁶⁵ kus suuremat rolli mängisid teised asutused, nagu vastava liiduvabariigi MVD, prokuratuur ja ülemkohus.

Kuni 19. augusti 1955 seadluse vastuvõtmiseni käis avalduste läbivaatamine vastava liiduvabariigi MVD kaudu, mis vastavalt 17. oktoobri 1953 NSVL MVD ja NSVL peaprokuröri käskkirjale koostas kokkuvõtte, mis kooskõlastati liiduvabariigi prokuratuuriga ja seejärel saadeti NSVL MVD-sse lõpliku otsuse langesdamiseks.³⁶⁶ Selle protsessi tulemuseks oli nii vabastamine väljasaatmisotsust tühistamata kui ka väljasaatmisotsuse tühistamine.

Erandkorras vabastamise koos õigusega tagasi pöörduda aluseks oli nt süüdi mõistetud perekonnaliikmele, kelle perekonna liikmed olid hiljem välja saadetud, laienenud amnestia; olukord, kui perekonnaliige oli juba ära kandnud oma lühikese (nt kuni viis aastat) karistuse ja tagasi pöördunud, samal ajal kui tema välja saadetud perekond oli jätkuvalt eriasumisel; töövõimetus ja üksi elanud eriasunike kõrge vanus; muutused perekonnaseisus (nt eriasuniku abiellumine tava-inimesega); mõni teene riigi ees (nt teenistus Nõukogude armees või autasu saamine).³⁶⁷ Pika karistuse ära kandnute väljasaadetud sugulased kuulusid samuti erandkorras vabastamisele.³⁶⁸ Need põhjused olid sisuliselt samad, mis laienesid ka teistele väljasaadetute gruppidele, kaasa arvatud „kulakutele“, ja mõned neist sisaldasid 1954.–1956. a üleliidulistest aktides. Siiski tuleb märkida, et liiduvabariigi MVD kokkuvõtetes välja pakutud võimaliku erandkorras vabastamise põhjendused ei leidnud alati poolehoidu NSVL MVD tasandil.³⁶⁹

Vastava liiduvabariigi MVD tegi ka ettepanekuid väljasaatmisotsuse tühistamiseks kooskõlas enne septembrit 1953 kehtinud korraga, kui Erinõupidamine oli veel olemas. Inimese väljasaatmine tunnistati alusetuks, kui ta ei olnud tegelikult väljasaatmisele kuulunud. See tähendas, et tema otsene sugulusside inimesetega, kelle pärast oli ta välja saadetud, tegelikult puudus; tema perekonnaseis (nt abielu lahutamine) oli enne väljasaatmist muutunud; inimesel olid väljasaatmist

³⁶⁵ Lisa 4.

³⁶⁶ Omakaitse liikmena süüdi mõistetud Hans Elmendi välja saadetud abikaasa Ida Elmendi, laste ja lähisugulaste kohta tehtud kokkuvõte. Заключение, 18.06.1955. RA, ERAF.3-N.1.1155, 23. 17.10.1953 käskkirja sedel selle kokkuvõtte juures. Начальнику 4-го Спецподдела МВД СССР Полковнику тов. Новикову гор. Москва, 29.06.1955. *Ibid.*, 24.

³⁶⁷ Nende aluste loetelu. RA, ERAF.17SM.5.35, 7. Справка о состоянии работы в МВД ЭССР по рассмотрению заявлений спецпоселенцев и их родственников, 11.01.1955. *Ibid.*, 17–18. Vabastamisaluste loetelu punkt „v“ „1941–1945 Suurest Isamaasõjast osavõtnute perekonnaliikmed“ vähemalt operatsiooni „Priboi“ raames ei olnud erandkorras vabastamise, vaid väljasaatmisotsuse tühistamise alus. LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 56. lp.

³⁶⁸ Справка по делу спецпереселенца Блюдиной Анны Антоновны, 1899 года рожд., 27.12.1957. LVA, PA-101. f., 20. apr., 83. l., 67.–69. lp.

³⁶⁹ Ida Elmendi kohta tehtud kokkuvõte koos vabastamisetpanekuga põhjusel, et tema süüdi mõistetud abikaasa oli juba surnud ja tema ise oli töövõimetu, suutmatu ennast ülal pidada ja ilma lähisugulaseta eriasumisel. RA, ERAF.3-N.1.1155, 23. Ehkki toimikus ei ole mingit NSVL MVD vastust, vabastati Ida erandkorras alles detsembris 1955 26.12.1955 Eesti NSV ülemkohtu kriminaalkolleegiumi otsusega, mis 02.04.1956 muudeti Eesti NSV ülemkohtu presiidiumi otsusega.; Определение, 26.12.1955. *Ibid.*, 28–29; Постановление Президиума Верховного Суда Эстонской ССР, 02.04.1956. *Ibid.*, 34.

välistanud asjaolud (nt teenistus Nõukogude armees, autasude olemasolu jne). Siiski ei nõustunud NSVL MVD kõikide selliste ettepanekutega,³⁷⁰ mis tegelikult kehtinud korra järgi tuli rahuldada.

19. augusti 1955 NSVL ÜNP seadlus muutis selle korra nii, et NSVL MVD kadus sellest väljasaatmisotsuste tühistamise ja erandkorras vabastamise protsessist. Kui liiduvabariigi MVD leidis, et inimesi ei tohtinud vabastada, siis kokkuvõtte vormistati seni kehtinud korras, st saades sellele kooskõlastuse liiduvabariigi prokuratuurilt.³⁷¹ Kui aga liiduvabariigi MVD nägi, et oli alust inimeste väljasaatmisotsuste tühistamiseks või erandkorras vabastamiseks, siis kokkuvõtte saadeti liiduvabariigi prokuratuuri, mis omakorda esitas protesti Erinõupidamise otsusele vastava liiduvabariigi ülemkohtu kriminaalkolleegiumi,³⁷² mille otsusega inimesed eriasumiselt vabastati. Kriminaalkolleegiumi otsust võis hiljem muuta sama liiduvabariigi ülemkohtu presiidium,³⁷³ kuhu liiduvabariigi prokuratuur esitas protesti juba kriminaalkolleegiumi otsusele.³⁷⁴ Erandkorras vabastamist vormistati sõnastusega „edaspidise eriasumisel viibimise otstarve puudumisel“.³⁷⁵

³⁷⁰ Vihje sellele Läti NSV MDV 1. eriosakonna, prokuratuuri esindajate ja Läti KP KK instruktorigi koostatud öiendis 21.01.1955. LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 64. lp.

³⁷¹ 1951. a Eesti NSV-st Jehoova tunnistajatena välja saadetud perekonna Silliksaar kohta koostatud kokkuvõtte. Заключение, 15.04.1957. RA, ERAF.5-J.1.43, 89. Intervjuu tühe selle perekonna liikmega (Silver Silliksaar (sünd. 1942), viide 0000193984 memoriaal.ee) Kogu Me Lugu portaalis <https://www.kogumelugu.ee/et/videoteek/silver-silliksaar> (vaadatud 10.10.2023).

³⁷² Omakaitse liikmena juba karistuse ära kandnud ja Eesti NSV-sse tagasi pöördunud Voldegar Põdra 1949. a välja saadetud perekonna avalduse alusel Eesti NSV MVD poolt koostatud kokkuvõtte. Заключение, 21.01.1956 RA, ERAF.3-N.1.1422, 18; Eesti NSV prokuratuuri protest. В судебную коллегия по уголовным делам Верховного суда Эстонской ССР. Протест (в порядке надзора) по делу Пыдер А. Ю., 02.07.1956. *Ibid.*, 21–22; Eesti NSV ülemkohtu kriminaalkolleegiumi otsust. Определение, 01.09.1956. *Ibid.*, 23. Lapsena välja saadetud Tiiu Teesalu (neiupõlves Põder, 1947–2021, viide 0000134282 memoriaal.ee). Intervjuu Tiiu Teesaluga Kogu Me Lugu portaalis <https://www.kogumelugu.ee/et/videoteek/tiiu-teesalu-poder-0> (vaadatud 10.10.2023).

³⁷³ Presiidiumid liiduvabariikide ja autoomsete vabariikide ülemkohtutes, kraide, oblastite ja autonoomsete oblastite kohtutes loodi 14.08.1954. Liiduvabariikide ülemkohtute presiidiumide ülesandeks sai nende kolleegiumide langetatud otsuste läbivaatamine. Указ Президиума Верховного Совета СССР „Об образовании президиумов в составе верховных судов союзных и автономных республик, краевых, областных судов и судов автономных областей“, 14.08.1954. *Сборник законов СССР*, 109; Указ Президиума Верховного Совета СССР „О порядке рассмотрения дел президиумами судов“, 25.04.1955. *Ibid.*, 109–111.

³⁷⁴ Eesti NSV prokuratuuri protest. В Президиум Верховного Суда Эстонской ССР. Протест (в порядке надзора) по делу Элменд И. Ю. и др., 09.03.1956. RA, ERAF.3-N.1.1155, 33; Eesti NSV ülemkohtu presiidiumi otsus seoses selle protestiga. *Ibid.*, 34. Sama näide Läti NSV-st. LVA, PA-101. f., 20. apr., 83. l., 67.–69. lp.

³⁷⁵ Eesti NSV ülemkohtu esimehe Robert Simsoni kiri Eestimaa KP KK-sse. Зав. отделом административных органов ЦК КП Эстонии тов. Порывкину В. Е., 11.05.1967. RA, ERAF.1.5.101, 48.

Varem kehtinud väljasaatmisotsuse tühistamise põhjuste hulka lisandusid: süüdi mõistetud perekonnaliikmete süüdimõistva otsuse tühistamine; süüdi mõistetud perekonnaliikme surm ammu enne perekonna väljasaatmist, tema teadmata kadumine sõja ajal või põgenemine välismaale, kelle süü ei olnud tegelikult kindlalt tõendatud; perekonnaliikme teenistus Saksa relvajõududes, sh mobilisatsiooni korras; kui perekonnaliige mõisteti süüdi VNFSV Kriminaalkodeksi paragrahv 58-12 (kontrevolutsioonilisest kuriteost või selle ettevalmistamisest mitteteatamine) või paragrahv 58-10 (kontrevolutsiooniline agitatsioon või propaganda).³⁷⁶ Täpsustus seoses Saksa relvajõududega pärines tõenäoliselt 25. aprillil 1957 NSVL prokuratuurist Eesti NSV prokuratuuri saadetud selgitusest, milles märgiti, et väljasaatmise aluseks poleks tohtinud olla perekonnaliikme teenistus mainitud relvajõududes ega politseis.³⁷⁷ Lisaks mainitud põhjustele rahuldab nt Leedu NSV Ülemkohus Leedu NSV prokuratuuri protesti, mille aluseks oli Leedu NSV KGB taotlus tühistada ühe inimese väljasaatmisotsus, kelle sugulane oli aidanud „natsionalistliku põrandaaluse bande“ likvideerimisel.³⁷⁸

Balti liiduvabariikide ülemkohtud rahuldasi suurema osa Eesti, Läti või Leedu NSV prokuratuuri esitatud protestidest erandkorras vabastamise või väljasaatmisotsuse tühistamise osas. Nt perioodil 1955–1959 oli Eesti NSV Ülemkohtu andmetel kriminaalkolleegium vabastanud „eriasumisel edasise viibimise otstarbekuse puudumisel“ 1949. a väljasaadetutest 3281 perekonda ja ajavahemikul 1955–1966 tühistanud 495 perekonna (1107 inimese) väljasaatmisotsused. 1955.–1966. a aga lükkas see tagasi ainult 51 protesti.³⁷⁹ 1. septembrist 1955 kuni 1. jaanuarini 1956 rahuldab Leedu NSV Ülemkohus kõik 225 Leedu NSV poolt esitatud protesti,³⁸⁰ sama olukord oli ka 1970. aastail.³⁸¹

Erandkorras vabastamine sõnastati protestides järgmiselt: sügisest 1955 kuni sügiseni 1956 palus vastava liiduvabariigi prokurör ülemkohtul muuta Erinõupidamise otsust, st inimene või inimesed eriasumiselt vabastada ja ülejäänud osas jätta Erinõupidamise otsus muutmata;³⁸² alates sügisest 1956 palus prokurör muuta Erinõupidamise otsust ja inimesed eriasumiselt vabastada ilma konfiskeeritud

³⁷⁶ Simsoni kirjas mainitud kuriteokoosseisude kriminaalkodeksi §-de täpsustused. *Ibid.*, 50; Niglas, „Küüditatute vabastamine“, 141.

³⁷⁷ Прокурору Эстонской ССР. Государственному советнику юстиции 2 класса тов. Паас К. М., 25.04.1957. RA, ERAF.17SM.5.15, 29.

³⁷⁸ Leedu NSV prokuratuuri õiendi punkt 8. Справка, 03.01.1956. LYA, f. K-6, ap. 2, b. 105, l. 6–7.

³⁷⁹ RA, ERAF.1.5.101, 48, 51.

³⁸⁰ LYA, f. K-6, ap. 2, b. 105, l. 5.

³⁸¹ Andmed 1974. a 3. kvartali kohta. LYA, f. K-6, ap. 2, b. 162, l. 74.

³⁸² В Судебную коллегия по уголовным делам Верховного суда Эстонской ССР. Протест (в порядке надзора) по делу Элменд И. Ю. и др., 03.12.1955. RA, ERAF.3-N.1.1155, 27; lisaks Omakaitseesse kuulumise eest süüdi mõistetu märtsis 1949 välja saadetud perekonna toimik. В судебную коллегия по уголовным делам Верховного суда Эстонской ССР. Протест (в порядке надзора) по делу Камсор Х. И., 28.05.1956. RA, ERAF.3-N.1.1844, 32–33.

vara tagastamata.³⁸³ Igal juhul aga määras liiduvabariigi ülemkohtu kriminaalkolleegium oma otsuses, et Erinõupidamise otsus tuli muuta ja inimesed edasisest eriasumisest hoidmisest vabastada.³⁸⁴ Väljasaatmisotsuse tühistamist taotlenud protestid rahaldas kriminaalkolleegium nii, et Erinõupidamise otsus tuli tühistada, menetlus lõpetada ja inimesed edasisest eriasumisest hoidmisest vabastada.³⁸⁵

1957. a lülitusid sellesse väljasaatmisotsuste tühistamise ja vabastamise ilma väljasaatmisotsust tühistamata protsessi Balti liiduvabariikide ÜNP komisjonid.³⁸⁶ Kui juba 19. mai 1958 ning 7. jaanuari 1960 üleliiduliste aktidega vabastatute tagasipöördumisavaldusi pidid läbi vaatama liiduvabariikide MN-id, siis nt Läti NSV-s Erinõupidamise otsustel väljasaadetute avaldusi tagasipöördumise kohta vaatas läbi jätkuvalt ÜNP komisjon. Arvestatava hulga nendest avaldustest rahaldas Läti NSV ÜNP komisjon tagantjärele.³⁸⁷ Kui väljasaadetutel tuli ÜNP

³⁸³ Omakaitse ja Saksa relvajõududesse kuulumise eest süüdi mõistetud venna pärast märtsis 1949 välja saadetud Vello Hindreus toimik. ENSV ülemkohtu Kriminaalasjade Kohtukolleegiumile. Järelevalveprotest Hindreus, Vello Egoni p. asjus, 16.11.1956. RA, ERAF.3-N.1.3168, 27; Omakaitse kuulumise eest süüdi mõistetu märtsis 1949 välja saadetud abikaasa ja tütre toimik. В Судебную коллегия по уголовным делам Верховного суда Эстонской ССР. Протест (в порядке надзора) по делу Кальюсаар В. Ф., 25.09.1957. RA, ERAF.3-N.1.2176, 19; Aprillis 1951 Jehoova tunnistajatena välja saadetud perekond Kaarna toimik. В судебную коллегия по уголовным делам Верховного суда Эстонской ССР. Протест (в порядке надзора) по делу Каарна А. Х., 30.09.1957. RA, ERAF.5-J.1.66, 37. Viljard Kaarnaga (sünd. 1938, viide 0000138752 memoriaal.ee) tehtud intervjuu Kogu Me Lugu portaalis <https://www.kogumelugu.ee/et/videoteek/viljard-kaarna> (vaadatud 10.10.2023).

³⁸⁴ Определение, 25.08.1956. RA, ERAF.3-N.1.1844, 34; Определение. 18.10.1957. RA, ERAF.5-J.1.66, 38.

³⁸⁵ Eesti NSV ülemkohtu kriminaalkolleegiumi otsus, mille muutmiseks esitas Eesti NSV prokuratuur protesti Eesti NSV ülemkohtu presiidiumi. RA, ERAF.3-N.1.1155, 28–29. Rohkem Eesti NSV ülemkohtu kriminaalkolleegiumi otsuste sõnastuse kohta. Niglas, „Küüditatute vabastamine“, 139–143.

³⁸⁶ RA, ERAF.17SM.5.60, 68–81; Протокол № 6 заседания Комиссии Президиума Верховного Совета Эстонской ССР по пересмотру дел на лиц, высланных из Эстонской ССР на спецпоселение по решениям бывшего Особого Совещания при НКВД–НКГБ СССР и по отдельным директивам этих органов, 03.01.1958. RA, ERAF.17SM.5.67, 1–19; Valdavalt korduvate taotluste läbivaatamine. RA, ERAF.17SM.5.75, 1–10; LVA, 270. f., 1-s. apr., 1204. l., 84.–119. lp.; Протокол № 1 заседания Комиссии Президиума Верховного Совета Латвийской ССР по пересмотру дел на лиц, находящихся на спецпоселении по решениям бывшего Особого Совещания при НКВД–НКГБ СССР и по отдельным директивам этих органов, 16.12.1957. *Ibid.*, 2.–83. lp.

³⁸⁷ Протокол № 9 заседания Комиссии Президиума Верховного Совета Латвийской ССР от 13 марта 1959 года по рассмотрению заявлений лиц, находящихся на поселении по отбытию ими наказания и их семей, высланных по решению Особого Совещания при МГБ СССР и ходатайствующих о снятии их с учета спецпоселения, 13.03.1959. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1296. l., 1.–28. lp.; Протокол № 13 заседания Комиссии Президиума Верховного Совета Латвийской ССР от 20 января 1960 года по пересмотру дел на лиц, находящихся на спецпоселении по решениям бывшего Особого Совещания при НКГБ–МГБ СССР, рассмотрению заявлений на лиц, находящихся на спецпоселении после отбытия наказания ими и ходатайствующих о снятии их с учета спецпоселения, 20.01.1960. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1363. l., 1.–53. lp.; LVA, 270. f., 1-s. apr., 1512. l., 31.–40. lp.; Протокол № 22 заседания Комиссии Президиума Верховного Совета

komisjonide asemel pöörduda vastava liiduvabariigi MN-i poole tagasipöördumisloa taotlemiseks, siis ÜNP komisjonid keskendusid karistuse ära kandute tagasipöördumisavalduste läbivaatamisele.

Eesti NSV ÜNP komisjoni viimane koosolek, millel väljasaadetute asju enam ei arutatud, leidis aset 19. detsembril 1961.³⁸⁸ Edaspidi arutati avalduste vähesuse tõttu väljasaadetute asju otse Eesti NSV ÜNP istungitel. Viimane selline istung toimus 27. juunil 1964, mil keelduti 1951. a Jehoova tunnistajatena väljasaadetuid vabastamast.³⁸⁹ Läti NSV ÜNP komisjoni tegevuse lõpetas 14. märtsi 1964 Läti NSV MN-i määrus, millega loodi uus Läti NSV MN-i komisjon ja tunnistati kehtetuks 18. oktoobri 1957 korraldus.³⁹⁰ Leedu NSV ÜNP komisjoni viimane istung leidis aset 21. novembril 1964,³⁹¹ kuigi selle komisjoni loomise aluseks olnud 21. jaanuari 1957 Leedu ÜNP NSV seadlus tunnistati kehtetuks alles oktoobris 1988.³⁹²

Kuigi kõik Jehoova tunnistajad vabastati eriasumiselt alles 30. septembri 1965 NSVL ÜNP seadlusega, siiski oli suurem osa nendest juba varem vabastatud ja mõnel juhul olid isegi inimeste väljasaatmisotsused tühistatud.³⁹³

Латвийской ССР от 9 мая 1963 года о рассмотрении заявлений на лиц, находящихся на спецпоселении по решениям бывшего Особого Совещания при НКГБ–МГБ СССР, ходатайствующих о снятии их с учета спецпоселения и разрешении проживать в Латвийской ССР, 09.05.1963. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1605. l., 1.–9. lp.

³⁸⁸ Протокол № 38 заседания комиссии Президиума Верховного Совета Эстонской ССР по пересмотру дел на лиц, находящихся на спецпоселении, 19.12.1961. RA, ERAF.17SM.5.97, 154.

³⁸⁹ Выписка из протокола заседания Президиума Верховного Совета Эстонской ССР от 27 июня 1964 г. № 16. Рассмотрение заявлений граждан по вопросу об освобождении со спецпоселения, 27.06.1964. RA, ERAF.17SM.5.121, 63–64; Istungi protokoll. Zasedanie Prezidiума Верховного Совета Эстонской ССР. Протокол. Рассмотрение заявлений граждан по вопросу об освобождении со спецпоселения. RA, ERA.R-3.2s.247, 2–6.

³⁹⁰ LVA, 270. f., 3. apr., 1959. l., 127.–128. lp.

³⁹¹ Справка о порядке и основаниях рассмотрения дел на спецпоселенцев, 22.06.1970. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 541, l. 48.

³⁹² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prazidiumo įsakas nr XI-2618 „Pripažinti netekusiais galios Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1957 metų sausio 21 dienos įsakus“, 25.10.1988. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios nr 31, 10.11.1988, 695; Seadlus vene keeles (NB! seadluse number oli sama, kuid kuupäev oli varasem – 29.09.1988. Ilmselt oli tegemist projekti venekeelse tõlkega, kuigi dokumendis ei olnud selle kohta vastavat märget): „О признании утратившими силу указов Президиума Верховного Совета Литовской ССР от 21 января 1957 года“. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 92.

³⁹³ Nt 10.05.1967 seisuga Eesti NSV-s oli tühistatud 56 väljasaatmisotsust (enamik neist juba enne 1962. a), mis käisid Jehoova tunnistajaina väljasaadetute kohta. RA, ERAF.1.5.101, 24–25; Üle poole samast Läti NSV-st väljasaadetute grupist vabanes 1956. a. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts, 742.*

6. BALTI LIIDUVABARIIKIDEST VÄLJASAADETUTE VABASTAMISKORD VÕRDLUSES 1930. AASTATE ESIMESEL POOLEL VÄLJA SAADETUD „KULAKUTE“ VABASTAMISKORRAGA

Stalini valitsemisajal Eesti, Läti ja Leedu NSV-s läbi viidud väljasaatmisoperatsioonid ei olnud ainulaadsed, sest inimeste sunniviisiline ümberpaigutamine oli Nõukogude valitsemiskorra üks alustaldasid. Väljasaadetute vabastamiskord ei kujunenud välja alles Stalini surma järel, vaid see tekkis juba 1930. aastate alguses esimeste operatsioonide järel ja arenes sealt edasi. Selleks, et mõista Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisi ja vabastamiskorda, tuleb vaadelda 1930. aastate esimesel poolel läbi viidud „kulakute“ väljasaatmisoperatsioone ja nende inimeste vabastamiskorda.

6.1. Väljasaatmisoperatsioonide läbiviimine

„Kulakute“ väljasaatmisoperatsioonid olid need, mis hiljem võeti eeskujuks teiste operatsioonide korraldamisel sõdadevahelisel ajal, Teise maailmasõja käigus ja selle järel.

Esimese „kulakute“ väljasaatmisoperatsiooni aluseks oli 1. veebruari 1930 ühine NSVL KTK ja RKN-i määrus. See nägi ette „kulakute“ väljasaatmist koos vara konfiskeerimisega.³⁹⁴ Protsessi kaasati haldusüksuste (oblast, krai jne) täitevkomiteed, mõnikord näidates, et väljasaatmised oleksid just kui toimunud selle võimutasandi initsiatiivil.³⁹⁵ Väljasaatmisele kuulusid kas üksnes „kulaku“ (perekonnapea) perekonnaliikmed ja nendega koos elanud sugulased (samal ajal kui „kulak“ viidi koonduslaagrisse) või terved perekonnad („kulak“ koos pere ja nendega koos elanud sugulastega). Väljasaatmisoperatsioonid viis läbi OGPU, toimetades inimesed Valgevene ja Ukraina NSV-st, samuti VNFSV Euroopa osadest Põhja-Venemaale, Uuralitesse, Siberisse ja Kasahstani,³⁹⁶ mida liiduvabariikide, oblastite ega kraide valitsused poleks ise ilma üleliidulise otsuseta saanud

³⁹⁴ Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР «О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством», 01.02.1930. Собрание законов и распоряжений № 9 24.02.1930, 187–188.

³⁹⁵ 15.03.1933 NSVL ÜK(b)P KK Poliitbüroo protokollilist otsust, millega rahuldati Alam-Volga krai (hõlmas osi tänapäeva Saratovi, Volgogradi, Astrahani oblastist ja Kalmõki vabariigist) parteikomitee palvet 3000 „kulakliku majapidamise“, kelle vara oli juba konfiskeeritud, väljasaatmiseks. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о высылке из Нижне-Волжского края раскулаченных хозяйств, 15.03.1933. Ärakirj. *Трагедия советской деревни. Том 3*, 721.

³⁹⁶ Приказ ОГПУ № 44/21 „О ликвидации кулака как класса“, 02.02.1930. Ärakirj. *История сталинского ГУлага. Том 1*, 94–98.

teha.³⁹⁷ Nt OGPU andmeil oli juba 1930.–1931. a NSV Liidus „kulakutena“ välja saadetud 1 803 392 inimest,³⁹⁸ kuid väljasaatmisi toimus hiljemgi. Väljasaadetutest said eriümberasunikud (*спецпереселенцы*), kellele hiljem viidati kui eriasunikele.³⁹⁹

Nagu 1930. aastate esimese poole „kulakute“ väljasaatmiste puhul, olid suurema osa Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide alusaktideks ja rakendusdokumentideks üleliidulise tasandi aktid. Nt operatsiooni „Priboi“ (märts 1949) aluseks olnud 29. jaanuari 1949 NSVL MN-i määrus oli vormistatud just kui vastutulek Eesti, Läti ja Leedu NSV MN-i palvetele.⁴⁰⁰ Üleliidulise tasandi alusaktide puudumiselgi oli operatsioonide läbiviimine võimalik ainult üleliidulise tasandi heakskiidul, sest inimesed saadeti välja ühest liiduvabariigist teise. Repressioone viisid läbi samuti üleliidulise tasandi julgeolekuasutused (NKVD, hiljem MVD ja NKGB, hiljem MGB). Väljasaatmisoperatsioonide ettevalmistamisel oli kasutatud Balti liiduvabariikide asutuste materjale (nt „kulaklike“ majapidamiste nimekirjad) ja nendel asutustel oli olnud oma roll väljasaatmisoperatsioonide läbiviimisel (nt 1949. a „kulakute“ väljasaatmise vormistamine Balti liiduvabariikide MN-ide määrustega), kuid üleliidulise tasandi asutused olid alati mänginud nendes protsessides kesket rolli. 1941. a Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioon oli ainus, mille käigus eraldati perekonnapead nende peredest ja toimetati Gulagi vangilaagrisse.

6.2. Väljasaatmisotsuste tühistamine

Juba 1930. aastate esimesel poolel „kulakute“ väljasaatmisoperatsioonide läbiviimisel tekkis vajadus väljasaatmisotsuste läbivaatamise järele, millega sisuliselt tunnistati, et väljasaatmisel tehti vigu. 5. aprillil 1930 loodi ÜK(b)P KK Poliitbüroo istungil ÜK(b)P KK komisjon, mis pidi läbi vaatama Põhja kraisse (tänapäeva

³⁹⁷ Seega enne 01.02.1930 ja hiljem toimunud oli üks oluline vahe: väljasaatmisoperatsioone, kui üheaegselt represseriti tuhandeid inimesi grupipõhiselt, oli võimalik läbi viia üksnes keskviimu otsusega ja üleliidulise asutuse (nt OGPU) osavõtul, samal ajal kui kohalikud võimud võisid igal üksikjuhul „kulakuid“ välja saata ainult oma haldusüksuse piirides. Sel põhjusel ei saa nõustuda Lynne Violaga, et „kulakute“ väljasaatmisele panid aluse kohalikud võimud juba 1929. a. See arusaam kinnistus tõenäoliselt järgmiselt: oma 1993. a artiklis viitas ta oma 1986. a artiklile, milles omakorda oli ta kasutanud Nõukogude uurijate kirjanudut (1986. a paratamatu). Nõukogude uurijad aga ei olnud kunagi teinud erilist vahet ühelt poolt liiduvabariigi, oblasti või krai ja teiselt poolt üleliidulise tasandi pädevuste vahel. Viola, „The second coming“, 67; Viola, „The campaign to eliminate the kulak as a class“, 508; Ивницкий, *Классовая борьба в деревне*, 210–212.

³⁹⁸ Справка № 1 Особого отдела ОГПУ о количестве выселенного кулачества в 1930 и 1931 гг., mitte hiljem kui 30.09.1931. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД*, 771.

³⁹⁹ Terminite ajas muutumise kohta. Бердинских *et al.*, *Система спецпоселений в Советском Союзе 1930–1950-х годов*, 18.

⁴⁰⁰ Määruse § 1. *Lietuvos gyventojų tremimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, 480.

Arhangelski ja Vologda oblasti ja Komi vabariigi osad) väljasaadetute avaldusi.⁴⁰¹ Komisjoni koosseisu kuulusid: Põhja krai ÜK(b)P komitee esimees (ühtlasi komisjoni esimees), VNFSV NKVD komissar, OGPU täievolilise esindaja Uuralites asetäitja ja VNFSV Justiitsrahvakomissariaadi esindaja. Väljasaadetute avalduste ja teiste materjalide läbivaatamise tulemustest pidi komisjon ÜK(b)P KK Poliitbüroole ette kandma.⁴⁰² Komisjoni esimene istung toimus 13. aprillil 1930, millel komisjoniliikmete vahel jaotati vastutusala (haldusüksused) ja sätestati väljasaatmisotsuste tühistamise kriteeriumid, milleks olid:

- 1) kui väljasaadetu oli kõrges vanuses ilma töövõimeliste perekonnaliikmeteta;
- 2) ilma täiskasvanute sugulasteta välja saadetud alla 16-aastased lapsed;
- 3) juhuslikult välja saadetud inimesed, kelle kohta ei olnud andmeid ei nende väljasaatmise ega „kulaklikku majapidamisse“ kuulumise kohta, mille vara oli juba konfiskeeritud;
- 4) õpetajad, arstid, agronoomid jt, kel ei olnud põllumajanduslikku majapidamist või kes kuulusid „keskmikute“ ja „kehvikute“ sekka;
- 5) Punaarmee teenistuses olnute perekonnaliikmed;
- 6) endised punaarmeelased, punapartisanid ja nende perekonnaliikmed;
- 7) „keskmikute“ ja „kehvikute“ pered.⁴⁰³

Komisjoni teine istung leidis aset 23. aprillil 1930, millel otsustati, et alusetult väljasaadetute osakaal kõikidest Põhja kraisse väljasaadetutest tuli seada kuuetele protsendile. Omakorda sellest arvust tuli lubada oma endisesse elukohta tagasi pöörduda ja konfiskeeritud vara tagasi saada ainult kodusõjas silma paistnud inimestel, punapartisanidel ja komisjoni istungi toimumise ajal Punaarmees teeninute perekonnaliikmetel. Ülejäänud alusetult väljasaadetud tuli jätta vabade inimestena Põhja kraisse alalisele elamisele. Otsusega eriarvamusel olid VNFSV NKVD komissar ja VNFSV Justiitsrahvakomissariaadi esindaja, kelle sõnul tuli alusetult väljasaadetute osakaalu tõsta 6 protsendilt vähemalt 10 protsendile, sest kohapeal olukorda kontrollinud „troikade“ andmeil oli alusetult väljasaadetute osakaal kohati kuni 60 protsenti.⁴⁰⁴ See aga jäigi vaid eriarvamuseks.⁴⁰⁵

See aprillis 1930 loodud komisjon kui selline ja selle töö käigus sõnastatud väljasaatmisotsuste tühistamise kriteeriumid koos mõne täpsustusega olid hiljem ka 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute avalduste läbi-

⁴⁰¹ Historiograafias tuntakse seda kui „Bergavinovi komisjoni“. Sergei Bergavinov oli Põhja krai ÜK(b)P komitee esimees.

⁴⁰² Из протокола № 122 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) о создании комиссии по проверке неправильно высланных в Северный край середняков и бедняков, 05.04.1930. Ärakiri. *Трагедия советской деревни. Том 2*, 380.

⁴⁰³ 05.04.1930 otsuse juurde kuulunud kriteeriumid. Ärakirja juures olev viide 116. *Ibid.*, 836.

⁴⁰⁴ Протокол № 2 заседания комиссии ЦК ВКП(б) по проверке неправильно высланных середняков и бедняков в составе кулацких семей, 23.04.1930. Ärakiri. *Трагедия советской деревни.. Том 2*, 434–436.

⁴⁰⁵ Директива ОГПУ ПП ОГПУ по Северному краю Р. И. Аустрину о решении комиссии ЦК ВКП(б) по жалобам раскулаченных, высланных в Северный край, 12.05.1930. Ärakiri. *Ibid.*, 449–450; Komisjoni tegevusest lähemalt. Viola, *The unknown gulag*, 61–72.

vaatamise aluseks. Esiteks nii nagu 1930. aastatel tunnustati ka 1940.–1950. aastail, et väljasaatmisoperatsioonide ettevalmistamisel ja läbiviimisel olid mõned inimesed alusetult represseeritud. Neid juhtumeid tuli tagantjärele selgeks teha. Teiseks arendati edasi ja täpsustati aprillis 1930 loodud komisjoni kehtestatud väljasaatmisotsuste tühistamise kriteeriumid. Ühed neist, nagu teened NSV Liidu ees ja teenistus selle relvajõududes, olid ka Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaatmisoperatsioonide läbiviimisel väljasaatmist välistanud asjaolud. Teised, nagu vanus, amet jt, olid nii Balti liiduvabariikide kui ka üleliidulisel tasandil eriasumiselt vabastamise aluseks väljasaatmisotsuseid tühistamata. Kolmandaks: väljasaatmisotsuste tühistamise eesmärgiks ei olnud kunagi päriselt kõikide aluse ta väljasaatmisotsuste selgeks tegemine, sest nende osakaal kõikidest otsustest oleks võinud seada väljasaatmise kui sellise otstarbekuse ja läbiviimise küsimärgi alla.

Neljandaks: väljasaatmisotsuste läbivaatamiseks sobis kõige paremini kohtuväline struktuur nagu komisjon, sest väljasaatmisoperatsioonid olid ju ise kohtuvälised. Balti liiduvabariikides loodi nii MN-i kui ÜNP komisjonid.⁴⁰⁶ Kõik need komisjonid tegutsesid kooskõlas välja kujunenud praktikaga ja nt ÜNP komisjonide puhul on kindlalt teada, et nende loomine oli üleliidulisel tasandil kooskõlastatud.⁴⁰⁷ Isegi sügisel 1988, kui Balti liiduvabariikides olid kas arutamisel või juba vastu võetud aktid kõikide väljasaadetute gruppide väljasaatmisotsuste tühistamise kohta, tehti nii liiduvabariiklikul kui üleliidulisel tasandil ettepanekuid luua järjekordsed komisjonid väljasaatmisoperatsioonidega seotud küsimustesse süvenemiseks ehk toetuda aprillis 1930 loodud komisjoni sätestatule.

Nt enne kui kehtestati 20. septembri 1988 Leedu NSV MN-i määrus 1949. ja 1951. a „kulakute“ väljasaatmismääruste kehtetuks tunnistamise kohta, pakkus Leedu NSV MVD välja lahenduse luua Leedu NSV MVD, KGB, justiitsministeeriumi, ülemkohtu ja prokuratuuri esindajatest „asutusteülene töögrupp“, mille eesotsas oleks olnud Leedu KP KK ja Leedu NSV ÜNP. Selle struktuuri eesmärgiks oleks olnud „rehabiliteerimisega seotud küsimuste lahendamine“.⁴⁰⁸ Ilmselt enne 2. novembri 1988 Läti NSV määruse kehtestamist koostasid Läti

⁴⁰⁶ Sel põhjusel ei saa nõustuda väitega, just kui Leedu NSV ÜNP komisjoni loomine ja seega ka teiste Balti liiduvabariikide sarnased sammud oli midagi ainulaadset või isegi märk sõltumatust otsustusprotsessist, mis mõnikord läks vastuollu üleliidulise tasandiga. Blum and Koustova, „Negotiating lives“, 540–541, 553.

⁴⁰⁷ Leedu NSV ÜNP 21.01.1957 seadluse projekt oli NSVL ÜNP seadluse projektina Moskvasse kooskõlastusele saadetud 13.11.1956. Постановление Бюро Центрального Комитета Коммунистической партии Литвы, 05.11.1956. Коориа. LYA, f. 1771, ар. 190, b. 10, l. 101–104; Проект. Указ Президиума Верховного Совета СССР „О рассмотрении дел на лиц, находящихся на спецпоселении по решениям бывшего Особого Совещания при НКВД–НКГБ СССР и по особым распоряжениям и директивам НКВД–НКГБ“, Dateerimata. *Ibid.*, l. 106. 1957. a septembri lõpus saatis Eestimaale KP KK sekretär Johannes Käbin Eesti NSV ÜNP esimees August Jakobsonile kirja muuhulgas 12.10.1957 seadluse projektiga. Käbin tõi eraldi välja, et selle tekst oli 21.09.1957 NLKP KK Presiidiumi istungil läbi vaadatud. Председателю Президиума Верховного Совета Эстонской ССР тов. Яковсон А. М., 27.09.1957. RA, ERA.R-3.2s.179, 8–9.

⁴⁰⁸ Совет Министров Литовской ССР, 02.09.1988. LYA, f. V-135, ар. 7, b. 549, l. 70.

NSV prokuratuuri, MVD, justiitsministeeriumi, KGB, rahandusministeeriumi ja Läti NSV MN-i Asjadevalitsuse administratiivõigusliku osakonna esindaja õiendi, milles nad tegid ettepaneku luua komisjon „kulakute“ avalduste läbivaatamiseks.⁴⁰⁹ 15. oktoobril 1988 saatis NSVL peaprokurör Aleksandr Suhharev NLKP KK Poliitbüroosse kirja, milles jõudis järeldusele, et sama aasta suvel Eestimaa, Läti ja Leedu KP sekretäride saadetud ettepanekute⁴¹⁰ tunnistada kehtetuks kõik väljasaatmisoperatsioonide üleliidulised alusaktid, ei saanud juttugi olla, sest need ei arvestanud operatsioonide läbiviimise ajalise kontekstiga. Tema sõnul võis kaaluda liiduvabariiklike komisjonide loomist kooskõlas NSV Liidu seadusandlusega, kuid sel juhul pidi „kulakute“ väljasaatmisotsuste läbivaatamise protsess toimuma eranditult individuaalkorras. Erinõupidamise otsustega väljasaadetute avalduste läbivaatamine pidi tema sõnul jätkuma senises korras ehk liiduvabariikide ülemkohtutes.⁴¹¹

1950. aastail hõlbustasid Balti liiduvabariikide MN-i ja ÜNP komisjonid aina suurema hulga avalduste läbivaatamist. Pole ime, et Leedu NSV MN-i või ÜNP komisjonide⁴¹² otsustega vabastatute (nii väljasaatmisotsuste tühistamine kui vabastamine väljasaatmisotsust tühistamata) osakaal oli suurem kui Eesti⁴¹³ või Läti NSV-s,⁴¹⁴ sest ajalisel kõige esimesed komisjonid loodi just Leedu NSV-s. Samal ajal kui 1988.–1989. a Balti liiduvabariikides seati eesmärgiks kõikide väljasaatmisotsuste tühistamine, siis komisjonid selleks enam ei sobinud.

Peamine erinevus 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ ja 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorral seisnes selles, et „kulakluse kui klassi likvideerimise“ ajal vaatasid avaldusi läbi selle liiduvabariigi ja piirkonna esindajad, kuhu inimesed olid välja saadetud. Eesti, Läti ja Leedu NSV puhul Stalini valitsemisajal käis see aga läbi liiduvabariikide, kust inimesed olid välja saadetud, kuid lõppotsused langetati üleliidulisel tasandil. Stalini surma järel langetati asjakohaseid otsuseid nii üleliidulisel kui ka liiduvabariiklikul tasandil, kus aga alates 1961. a hakati langetama enamikku otsustest. Veel üheks erinevuseks oli konkreetsem vabastamiskord. Nii Stalini valitsemisajal kui tema surma järel tähendas 1941., 1945.–1952. a Balti

⁴⁰⁹ LVA, 270. f., 1-s. apr., 2602. l., 6.–7. lp.

⁴¹⁰ Записка секретаря ЦК КП Эстонии К. Г. Вайно в ЦК КПСС „Об отмене решений об административном выселении граждан из Эстонской ССР в 1941, 1949 годах“, 16.06.1988. Ärakiri. *Реабилитация: как это было. Том III*, 79–80; Записка секретаря ЦК КП Латвии Б. К. Пуго в ЦК КПСС „Об отмене решений, касающихся административного выселения граждан из Латвийской ССР в 1941 и 1949 годах“, 23.06.1988. Ärakiri. *Ibid.*, 80–81; Записка секретаря ЦК Компартии Литвы Р. Сонгайлы в ЦК КПСС „К вопросу о выселениях граждан из Литовской ССР в 1941, 1945–1952 годах“, 23.08.1988. Ärakiri. *Ibid.*, 118–119.

⁴¹¹ Записка А. Я. Сухарева в Комиссию Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30–40-х и начала 50-х гг. „О результатах изучения вопросов, связанных с выселениями граждан в 30–50-е годы“, 15.10.1988. Ärakiri. *Ibid.*, 124–126.

⁴¹² Lisa 5.

⁴¹³ Lisa 3.

⁴¹⁴ Lisa 4.

liiduvabariikidest väljasaadetute puhul väljasaatmisotsuse tühistamine õigust tagasi pöörduda ja ainult vabastamisel väljasaatmisotsust tühistamata võis kehtida tagasipöördumisega seotud piiranguid.

6.3. Vabastamine väljasaatmisotsust tühistamata

Kuigi 1. veebruari 1930 NSVL KTK ja RKN-i määrus, millega pandi alus „kulakute“ väljasaatmisoperatsioonidele, ei reguleerinud kuidagi väljasaatmiskohtades viibimist ega sätestanud mingeid piiranguid, muudeti siiski 10. juuni 1931 VNFSV kriminaalkoodeksi paragrahv 82 sõnastus selliselt, et selles oleks ette nähtud karistus asumiselt põgenemise eest (see sõnastus jäi kehtima ka 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaatmise korraldamise ajal).⁴¹⁵ OGPU, mille vastutusalasse hakkasid eriasumised kuuluma, kehtestas ise iga-suguseid määrustikke ja regulatsioone. Nendele dokumentidele tuginedes ja neid omavahel kokku sobitades võeti 25. oktoobril 1931 vastu OGPU ühine „Ajutine määrustik“, mis aga jäi täielikult asutusesiseseks dokumendiks, sest üleliidulisel tasandil seda ei kinnitatud.⁴¹⁶

Lõpuks kehtestati 27. mai 1934 NSVL KTK määrusega eriasumiselt vabastamise kord. Kraide ja oblastite täitevkomiteed, kus olid eriasumised, said õiguse OGPU täievoliliste esinduste ettepanekute alusel taastada nende „kulakute“ „kodaniku- ja valimisõigused“, kelle väljasaatmispäevast oli möödunud viis aastat (kolm aastat juhul, kui inimene töötas kulla- või plaatinatööstuses) ja kes olid eriasumiselt viibimise ajal tõestanud oma lojaalsust Nõukogude võimule. Need „õigused“ võis taastada ka varem, juhul kui inimene oli oma saavutustega eriti silma paistnud.⁴¹⁷ Siiski ei olnud see dokument midagi uut, sest see lihtsalt täiendas 3. juuli 1931 NSVL KTK määrusega kehtestatud korda,⁴¹⁸ laiendades selle eriasunikele ja lülitades nende „õiguste“ taastamisprotsessi OGPU. Juulis 1931 vastu võetud dokument keskendus nendele „kulakutele“, kelle valimisõigus oli NSVL või liiduvabariikide põhiseaduste alusel ära võetud või kes olid oma elukohtadest „nõukogude- ja kolhoosivastaste ülesastumiste“ eest külaelanike koosolekute ja kohaliku tasandi asutuste otsuste alusel välja saadetud, st enne, kui algas „kulakluse kui klassi likvideerimine“ 1. veebruaril 1930.

⁴¹⁵ *Уголовный кодекс РСФСР*, 68.

⁴¹⁶ Määrustiku realkiri. „Временное положение о правах и обязанностях спецпереселенцев, об административных функциях и административных правах поселковой администрации в районах расселения спецпереселенцев“. Бердинских *et al.*, *Система спецпоселений в Советском Союзе 1930–1950-х годов*, 159.

⁴¹⁷ Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР „О порядке восстановления в гражданских правах бывших кулаков“, 27.05.1934. Собрание законов и распоряжений № 33 04.07.1934, 465–466.

⁴¹⁸ Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР „О порядке восстановления в гражданских правах выселенных кулаков“, 03.07.1931. Собрание законов и распоряжений № 44 15.07.1931, 542.

„Kodaniku- ja valimisõigustest“ ainult „valmisõigustel“ oli mingi ametlik määratlus ja seda mitte NSVL, vaid liiduvabariikide põhiseadustes. Need juhtumid, mille korral võis „valimisõigused“ ära võtta, nagu ka need NSVL kodanike grupid, kes ei tohtinud valida ega olla valitud, olid nt sätestatud 1925. a VNFSV põhiseaduse jaos 4.⁴¹⁹ Eraldiseisvaid „kodanikuõigusi“ ei olnud ei selles ega 1924. a NSVL põhiseaduses⁴²⁰. Mõned õigused, nagu „kogunemisõigus“, olid mainitud 1925. a VNFSV põhiseaduse jaos 1, kuid mingit liikumisvabadust selles ei olnud. Alles 5. detsembril 1936 vastu võetud NSVL põhiseadus (nn „Stalini konstitutsioon“) loobus „valimisõiguste“ piiramisest (paragrahv 135) ja lõpuks sätestas „kodanikuõigused“: peatükk 10 „Kodanike põhilised õigused ja kohustused“ (paragrahvid 118–133).⁴²¹ Siiski ei sisaldanud seegi mingit liikumisvabadust.⁴²²

Samal ajal sätestas VNFSV kriminaalkodeksi paragrahv 31 „poliitiliste ja eraldiseisvate kodanikuõiguste piiramist“ (aktiivne ja passiivne valimisõigus, õigus olla valitavates ametites ühiskondlikes organisatsioonides, õigus olla mõnes riiklikus ametnik, õigus kanda aunimetusi, vanemlikud õigused, õigus pensionile ja toetusele tööpuuduse korral).⁴²³ Kuigi ühegi nendest „õigustest“ taastamine ei oleks tähendanud eriasumiselt vabastamist, siiski 25. jaanuaril 1935 NSVL KTK määrusega igaks juhuks täpsustati, et „väljasaadetud kulakute kodanikuõiguste taastamine ei anna neile õigust asumiskohtadest lahkumiseks“.⁴²⁴

1931. a OGPU „Ajutine määrustik“ kaotas oma tähtsuse seoses 1936. a NSVL põhiseaduse vastuvõtmisega ja kuni 8. jaanuari 1945 NSVL RKN-i määruse kehtestamiseni ei olnud eriasumise kord kuidagi muud moodi reguleeritud.⁴²⁵ Järelikult 1930. aastatel kehtestatud NSVL KTK määrustega eriasumise kord nägi välja järgmine: inimesed olid määramatuks ajaks välja saadetud; põgene-mise eest oli ette nähtud karistus; viie või kolme aasta pärast võisid nende kraide-oblastite täitevkomiteed, kus inimesed olid eriasumisel, kohaliku OGPU (alates

⁴¹⁹ Конституция РСФСР 1925 г. <http://museumreforms.ru/node/13952> (vaadatud 10.10.2023).

⁴²⁰ *Первая Конституция Союза СССР (Конституция СССР 1924 года). Сборник документов под редакцией и с предисловием академика А. Я. Вышинского* (Москва: Юридическое издательство Министерства Юстиции СССР, 1948).

⁴²¹ *Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. С изменениями и дополнениями, принятыми на I, II, III, VI и VIII Сессиях Верховного совета СССР* (Якутск: Госиздат ЯАССР, 1946), 20–23.

⁴²² Vrd autoritaarse Eesti Vabariigi 1937. a põhiseadusega: 2. peatükk „Eesti kodanikkude õigused ja kohused (§-d 7–33). § 13 sätestas: „Liikumine ja elukohta muutmine on vaba.“ *Rahvuskogu poolt vastuvõetud Eesti Vabariigi Põhiseadus ja Põhiseaduse elluviimise seadused 18.II – 18.VIII 1937* (Tallinn: Riigi Trükikoda, 1937).

⁴²³ *Уголовный кодекс РСФСР*, 19–20.

⁴²⁴ Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР „О дополнении постановлений ЦИК Союза ССР от 3 июля 1931 года и от 27 мая 1934 года „О порядке восстановления в гражданских правах высланных кулаков“, 25.01.1935. Собрание законов и распоряжений № 7 11.02.1935, 60.

⁴²⁵ Бердинских *et al.*, *Система спецпоселений в Советском Союзе 1930–1950-х годов*, 168–169.

10. juulist 1934 NKVD)⁴²⁶ haru ettepanekul taastada mõned nende „õigused“, mis aga ei tähendanud vabastamist, sest inimestel ei olnud õigust eriasumiselt lahkuda. 1936. a NSVL põhiseaduse vastuvõtmisega langes sellise „õiguste“ taastamise vajadus osaliselt ära. Ehk 8. jaanuaril 1945 määrusega ainult kinnitati selle kehtinud korra ja karmistati põgenemise eest ette nähtud karistuse.⁴²⁷

1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ päris vabastamine algas alles 1946. aastal. 28. septembri NSVL MVD ja prokuratuuri ühise käskkirjaga loodi järgmine kord: inimesed vabastati eriasumiselt liiduvabariigi, krai või oblasti MVD kokkuvõtete alusel, mis olid kooskõlastatud vastava haldusüksuse prokuratuuriga. Vabastamisele kuulusid need, kelle lapsed olid Nõukogude armees teenistuses või olid võtnud osa „Suurest Isamaasõjast“; inimesed, kellel oli riiklikke autasusid; naised, kes olid abiellunud vabade meestega.⁴²⁸ 1946.–1947. a NSVL MN-i määruste alusel vabastati mõnes konkreetses haldusüksuses eriasumiselt olnud inimesed.⁴²⁹ Lõplikult vabastati kõik 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakud“ alles 13. augusti 1954 NSVL MN-i määrusega.⁴³⁰ See akt ei sätestanud vabastatute nende endisse elukohta tagasipöördumise piirangut ega maininud midagi konfiskeeritud vara kohta. Siiski on alust oletada, et sellisel moel vabastamine tähendas vabastamist väljasaatmisotsust tühistamata.

Sarnaselt kirjeldatuga kujunes ka 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute lõplik staatus välja aja jooksul, olles üleliidulisel tasandil aset leidnud muutuste tulemus (asumissüsteemi üleviimine NSVL MVD-st NSVL MGB alla). Lõpuks olid nt ka 1941. a väljasaadetud, nagu teised 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest välja saadetud inimesed, eriasumiselt tähtajatult. Kõikidele

⁴²⁶ Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР „Об образовании общесоюзного Народного комиссариата внутренних дел“, 10.07.1934. Собрание законов и распоряжений № 11 19.07.1934, 505–506.

⁴²⁷ Seega ei saa nõustuda seisukohaga, et mainitud 1930. aastate üleliidulise tasandi otsused tähendasid „rehabiliteerimist“. Esiteks kuni 1936. a NSVL põhiseaduse vastuvõtmiseni ei olnud selge, millised „kodanikuõigused“ taastati, sest nendel puudus konkreetne definitsioon. Teiseks ka 1936. a põhiseaduse vastuvõtmise järel ei tähendanud „kodanikuõiguste“ taastamine eriasumiselt vabastamist. Viola, *The unknown gulag*, 155–159.

⁴²⁸ Бердинских *et al.*, *Система спецпоселений в Советском Союзе 1930–1950-х годов*, 82.

⁴²⁹ Nende määruste rakendusdokumendid. Приказ МВД СССР № 0265 об отмене особого режима в спецпоселках, находящихся на территории Ставропольского края и об освобождении из спецпоселения спецпереселенцев – бывших кулаков, 23.06.1946. Ärakiri. *История сталинского Гулага. Том 5*, 522; Приказ МВД СССР № 001044 об отмене особого режима в спецпоселках и об освобождении из спецпоселения спецпереселенцев – бывших кулаков, расселенных на территории Казахской и Киргизской ССР и Вахшской долины Таджикской ССР, Башкирской и Северо-Осетинской АССР, Приморского края, Омской, Читинской и Чкаловской областей, 07.10.1947. Ärakiri. *Ibid.*, 522–523. Asjakohaste alus- ja rakendusdokumentide valikuline loetelu, 1946–1952. Виктор Земсков, „Судьба „кулацкой ссылки“ (1930–1954 гг.)“, 137.

⁴³⁰ Постановление Совета Министров СССР № 1738-789сс „О снятии ограничений по спецпоселению с бывших кулаков и других лиц“, 13.08.1954. Коориа. RA, ERA.R-1.22s.85, 27.

1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetutele laienesid samad karistused põgenemise eest, nagu 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakutele“. 1953.–1955. a toimunud 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariiki-dest välja saadetud inimeste erandkorras vabastamine järgis osaliselt 28. sep-tembri 1946 käskkirjaga kehtestatud korda: Balti liiduvabariikide MVD ja prokuratuuride roll oli sama ja vabastamise põhjused olid samad. Nagu 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ puhul, vabastati lõpuks kõik Balti liiduvabariikidest väljasaadetud üleliiduliste aktide alusel, mis tähendas vabas-tamist väljasaatmisotsuseid tühistamata.

Peamine erinevus 1930. aastate esimesel poolel ja 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorral seisnes selles, et „kulakluse kui klassi likvideerimise“ ajal vaatasid avaldusi läbi selle liiduvabariigi ja piir-konna esindajad, kuhu inimesed olid välja saadetud. 1953.–1955. a Eesti, Läti ja Leedu NSV puhul käis see aga läbi nende liiduvabariikide asutuste (MVD ja prokuratuur), kust inimesed olid välja saadetud, kuigi lõppotsused langetati üleliidulisel tasandil (NSVL MVD).

6.4. Välja saadetud lapsed

1930. aastate esimesel poolel saadeti välja „kulakute“ perekonnad (kas „kulaku“ endaga või mitte) ja koos nendega elanud sugulased. Kõigile neile laienesid eri-asumisega seatud piirangud. Pidades silmas asjaolu, et samal ajal oli eriasumise kord alles kujundamisel, tekkis nii eriasunike kui ka korra hoidmise eest vastu-tajatel hulk küsimusi väljasaadetute staatuse kohta. Üks neist puudutas lastena väljasaadetuid. 10. novembril 1930 selgitas oma kirjas VNFSV prokuröri ase-täitja, et väljasaatmisele olid kuulunud terved „kulaklikud majapidamised“, mitte ainult perekonnapead. Sellest lähtuvalt ei ole olnud mingeid nendele perekonna-peadele „vabatahtlikult asumisele järgnenud“ alaealisi ega täisealisi perekonna-liikmeid,⁴³¹ st kõik need inimesed olid välja saadetud. Eriasumisel olid lapsed koos oma vanematega ja 16-aastaseks saamisel võeti nad individuaalkorras eri-asumise arvele.

Siiski otsustati juba 1935. a lõpus üleliidulisel tasandil, et eriasumisel olnud lastel oli võimalik üldtingimustel jätkata õpinguid kesk- ja kutsekoolides ning keskkooli lõpetanutele anti võimalus kõrgkooli sisse astuda.⁴³² 22. oktoobri 1938 NSVL RKN-i määrusega kehtestati nendele lastele 16-aastaseks saamisel passi andmise kord: laitmatu taustaga inimesed said passi üldtingimustel ja neil oli võimalik eriasumise kohast lahkuda seoses töö või õppimisega. Samal ajal

⁴³¹ Jutumärkides väljend oli samamoodi jutumärkides Gerassimovi kirjas, mis annab põhjust oletada, et sellega soovis ta jäljendada varem prokuratuuri saabunud kirjades väljendatut. Письмо зам прокурора РСФСР Герасимова зам. наркома внутренних дел РСФСР Е. Ширвиндту с ответом на запрос прокурора Западно-Сибирского края о судьбе высланных кулаков, 10.11.1930. Ärakiri. *Трагедия советской деревни. Том 2*, 700–701.

⁴³² Määruse § 5. Постановление СНК и ЦК ВКП(б) „О школах в трудпоселках“, 15.12.1935. Ärakiri. *Спецпереселенцы в Западной Сибири*, 33–34.

laienesid neile passirežiimiga seotud piirangud, mille kohta tehti nende dokumentidesse vastav märge.⁴³³ Passi andmine ühtlasi tähendas, et 16-aastaseks saamisel enam ei võetud inimesi individuaalkorras eriasumise arvele. See aga ei tähendanud, et inimese väljasaatmisotsus oleks tühistatud.

1945.–1952. a Balti liiduvabariikidestki saadeti inimesed välja leibkonnana, välja arvatud 1941. a väljasaatmine, kui perekonnapead eraldati ülejäänud perekonnaliikmetest. Seegi tähendas, et kõik perekonnaliikmed (kaasa arvatud lapsed) kuulusid väljasaatmisele. 16-aastaseks saamisel võeti inimesed individuaalkorras eriasumise arvele. Mõned 1941. a välja saadetud lapsed vabastati väljasaatmisotsuseid tühistamata juba 1946.–1947. a, kuid suurem kõikide 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest lastena väljasaadetute vabastamine väljasaatmisotsuseid tühistamata leidis aset 5. juuli 1954 NSVL MN-i määruse (sündinud hiljem kui 31.12.1937) ja 28. märtsi 1958 NSVL ÜNP seadluse (sündinud varem kui 31.12.1937) alusel. Alates märtsist 1955 anti vabastatutele passid, millesse oli kantud märge elukohapiirangu kohta.

Kõik teadaolevad Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide alusaktid ja rakendusdokumendid (kaasa arvatud 1941. a ja 1945. a Läti NSV-st sakslaste väljasaatmise kohta) sätestasid perekondade väljasaatmist. Ainsad dokumendid, mis mainisid, et „alaealised pereliikmed suunduvad väljasaatmiskohtadesse koos oma lähedastega“, olid „Vesna“ (mai 1948) väljasaatmisoperatsiooni käskkirja instruksioon⁴³⁴ ja „Priboi“ (märts 1949) väljasaatmisoperatsiooni käskkirja instruksioon.⁴³⁵ See täpsustus oli ilmselge näide Nõukogude valitsemiskorras, kus ametlike dokumentide sõnastus ei olnud mõnikord kooskõlas praktikaga. Nii enne väljasaatmisoperatsioone „Vesna“ ja „Priboi“, nende läbiviimisel kui ka hiljem korraldati väljasaatmised vastavalt 10. novembril 1930 VNFSV prokuröri asetäitja sätestatule: mingit laste järgnemist oma sugulastele ei toimunud. Represseerimisele kuulusid kõik, nii täis- kui ka alaealised. Stalini surma järelgi ei olnud asjaolu, et väljasaatmisel oli inimene olnud alaealine, piisavalt kaalukaks põhjuseks eriasumiselt vabastamiseks.⁴³⁶

Sel põhjusel võib 1960. aastatel toimunud üleliidulise ja Balti liiduvabariikide tasandi vahelist arutelu välja saadetud laste ja naiste just kui erilisest staatusest pidada tänapäeva mõistes asendustegevuseks, sest ilma kõigi väljasaatmisotsuste samaaegse tühistamiseta ei olnud võimalik midagi teha. Väljasaatmisoperatsioonide otstarbekust ei pandud 1960. aastate Balti liiduvabariikide tasandil, rääkimata üleliidulisest tasandist, veel kahtluse alla.

Arutelu laste oma vanematele „vabatahtlikult asumisele järgnemise“ kohta käis 1963.–1967. a. Veel mais 1967 teatas Eesti NSV ülemkohtu esimees Robert Simson, et 1949. a väljasaadetute erandkorras vabastamine ja väljasaatmisotsuste

⁴³³ Постановление СНК СССР № 1143-280с „О выдаче паспортов детям спецпоселенцев и ссыльных“, 22.10.1938. Ärakirgi. *Политбюро и крестьянство*, 122.

⁴³⁴ Бугай, Л. *Берия – И. Сталину*, 226.

⁴³⁵ *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*, 243–246.

⁴³⁶ 04.06.1956 Eesti NSV MVD ministri vastus Eesti NSV prokuratuuri seoses 1941. a välja saadetud perekonna Õispuudega. Заместителю Прокурора Эстонской ССР. Старшему советнику юстиции товарищу Кондратьеву П. П. RA, ERAF.2-M/O.1.795, 96.

tühistamine oli olnud aeganõudev ja vaevaline protsess, sest selleks ajaks ei olnud tema asutus ikka veel saanud operatsiooni „Priboi“ alusakti.⁴³⁷ Kui liiduvabariikide ülemkohtutel ei olnud seda dokumenti, siis võib eeldada, et ükski Eesti, Läti või Leedu NSV asutustest ei teadnud midagi 1949. a NSVL MGB käskkirja instruksioonist. Järelikult ei teadnud nad midagi sellest „vabatahtlikust järgnemisest“.

Tõenäoline, et esimeseks asutuseks, mis tõstas selle teema, oli NSVL prokuratuur. 10. augustil 1963 saatis NSVL peaprokuröri asetäitja Eesti NSV prokuröri asetäitja Karl Kimmel'ile selgituse viimase 11. juuni 1963 päringule seoses kahe 1941. a välja saadetud perekonna väljasaatmisotsuste tühistamisega.⁴³⁸ Moskvast laekunud selgituses seisib: „Alaealised lapsed ei olnud eriasumisele välja saadetud, vaid nad olid järgnenud koos vanematega perekonnapea eriasumise kohta.“⁴³⁹ Selline seisukoht oli imelik eriti 1941. a väljasaatmise kontekstis, mille puhul nii üleliidulisel⁴⁴⁰ kui ka Balti liiduvabariikide⁴⁴¹ tasandil tunnistati, et see operatsioon oli olnud läbi viidud kas ilma igasuguste alusaktide või rakendusdokumentideta või mitte kõik väljasaadetute dokumendid ei olnud säilinud. Veel mais 1967 pidas Eesti NSV prokuratuur 1941. a väljasaatmise alusaktiks 14. mai 1941 ÜK(b)P KK ja RKN-i määrust,⁴⁴² mis aga tegelikult käis Ukraina NSV lääneoblastite kohta.⁴⁴³ Tänapäevalgi on uurijate käsutuses Balti liiduvabariike kohta käinud ÜK(b)P KK ja RKN-i määruse projekti mustand,⁴⁴⁴ mitte lõpptekst, ja väljasaatmise läbiviimisel kasutatud NKGB juhend.⁴⁴⁵ Nii määruse projekti

⁴³⁷ Kui Simsonile oli teada alusakti õige number, siis ta ikka eksis aktiiviiga, nimetades seda ÜK(b)P ja NSVL MN-i ühiseks määruseks, mitte NSVL MN-i määruseks. RA, ERAF.1.5.101, 48–52. Eksimuse võimalikest põhjustest lähemalt. Niglas ja Maripuu, „NSV Liidu valitsuse määruseid ei väljastata isegi NSV Liidu ülemkohtule“.

⁴³⁸ Need kaks perekonda olid samuti mainitud siin. RA, ERAF.1.5.101, 29–30.

⁴³⁹ Заместителю прокурора Эстонской ССР Государственному советнику юстиции 3 класса тов. Киммелью К. И., 10.08.1963. *Ibid.*, 33.

⁴⁴⁰ NSVL MGB 9. valitsuse juhi koostatud õiend. Справка о количестве лиц, выселенных в 1940–1941 гг. из Прибалтики, Молдавии, западных областей Украины и Белоруссии, 06.11.1952. Ärakiri. *История сталинского Гулага. Том 5*, 688–689.

⁴⁴¹ Справка, 21.04.1953. RA, ERAF.17SM.5.15, 16; LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 58.–59. lp.; RA, ERAF.17SM.5.35, 3; Прокурору Литовской ССР Государственному советнику юстиции 2-го класса товарищу Бахарову Г. С., 02.01.1956. LYA, f. K-6, ар. 2, b. 105, l. 1; Справка о результатах рассмотрения дел спецпоселенцев, выселенных из пределов Лит ССР, 29.05.1958. LYA, f. K-41, ар. 1, b. 533, l. 29; RA, ERAF.1.5.101, 26.

⁴⁴² Секретарю Центрального Комитета Коммунистической Партии Эстонии тов. Кэбину И. Г., 05.05.1967. *Ibid.*, 39.

⁴⁴³ Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР № 1299-526сс „Об изъятии контрреволюционных организаций в западных областях УССР“, 14.05.1941. Ärakiri. *История сталинского Гулага. Том 1*, 393.

⁴⁴⁴ Проект постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР № 1394/б „О мероприятиях по очистке Литовской, Латвийской и Эстонской ССР от антисоветского, уголовного и социально-опасного элемента“, 16.05.1941. *Ibid.*, 394.

⁴⁴⁵ Инструкция НКГБ СССР о порядке проведения операции по выселению антисоветского элемента из Литовской, Латвийской и Эстонской ССР. Ärakiri. *Ibid.*, 395–400;

mustandi kui ka NKGB juhendi loomise kuupäevaks peetakse ajavahemikku 14.–16.05.1941.⁴⁴⁶ Seega oli ebatõenäoline, et selgitus alaealistest lastest põhines mingil konkreetsel 1941. a väljasaatmisoperatsiooniga seotud dokumendil, rääkimata üldisest väljasaatmisoperatsioonide praktikast.

NSVL prokuratuuri seisukoht oli laiemal arutlusel kevadel 1965, mil NSVL prokuratuuri kolleegiumi liige Gennadi Terehhov käis Eesti ja Leedu NSV-s väljasaatmisotsuste tühistamise tööga tutvumas.⁴⁴⁷ Külastuse tulemusena saatis ta ülevaate NSVL ÜNP esimehele Anastas Mikojanile. Rääkides 1941., 1948. a ja 1949. a Eesti ja Leedu NSV-s läbi viidud väljasaatmisoperatsioonidest, mainis Terehhov üht just kui kõiki neid väljasaatmisi puudutanud instruksioonidest (mitmuses), milles oli sätestatud, et „alaealised ja töövõimetud perekonnaliikmed (...) suundusid väljasaatmiskohta koos oma sugulastega“.⁴⁴⁸ Terehhovi külas käigust ajendatult valmistati juba mais 1965 ette Leedu NSV ÜNP seadluse projekt, mille paragrahv 2 sätestas, et „Leedu NSV-st väljasaadetud isikute alaealiste perekonnaliikmete ümberasustamine ei olnud repressioonimeede nende kodanike suhtes“,⁴⁴⁹ mis aga jäigi vaid projektiks.⁴⁵⁰ 1967. a mais kordasid Eesti NSV prokuratuur ja MOOP sama: 1941. ja 1949. a järgnesid lapsed oma vanematele.⁴⁵¹ Sama aasta juulis oma NLKP KK-sse saadetud kirjas, millele oli lisatud NSVL ÜNP seadluse projekt, rõhutas Eestimaa KP KK sekretär Johannes Käbin sama: „ÜK(b)P ja NSVL valitsuse määrusega“ (*sic!* ainsuses) ei ole olnud ette nähtud 1941. ja 1949. a välja saadetud laste eriasumise arvele võtmine.⁴⁵²

Käbin ei saanud vastust oma kirjale. Üldine arutelu ei viinud kuhugi, välja kujunenud väljasaatmisotsuste tühistamise kord ei muutunud.⁴⁵³ Esiteks näitas kogu see olukord ilmekalt, et ei üleliidulisel ega Balti liiduvabariikide tasandil ei olnud selget ülevaadet asumissüsteemi toimimisest alates selle algusest ega Eesti, Läti ja Leedu NSV-s läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide läbiviimise korrast.

Juhendi tõlge läti keelde. *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, 37–40; Juhendi tõlge inglise keelde. *Estonia 1940–1945*, 380–383.

⁴⁴⁶ Viide 74. *История сталинского Гулага. Том 1*, 661; *Estonia 1940–1945*, 365; *Sõja ja rahu vahel II*, 444–445.

⁴⁴⁷ Terehhovi Eesti NSV-s käigu kohta. Rahi-Tamm, „Doubly marginalized people“, 254–257.

⁴⁴⁸ Председателю Президиума Верховного Совета СССР товарищу Микояну А. И., 15.03.1965. RA, ERAF.1.5.101, 55.

⁴⁴⁹ Проект. Указ Президиума Верховного Совета Литовской ССР „О снятии ограничений по проживанию на территории Литовской ССР со всех лиц, выселенных из пределов республики в административном порядке“, Dateeritud projektiga nõusolekut väljendanud allkirjade järgi 13.05.1965. LCVA, f. R-758, ap. 4, b. 877, l. 11–12.

⁴⁵⁰ Toimikus olev asjaajaja paberlipik, 18.05.1965. *Ibid.*, l. 18.

⁴⁵¹ RA, ERAF.1.5.101, 41; *Ibid.*, 21.

⁴⁵² Центральному Комитету КПСС. По вопросу о снятии ограничений с граждан, высланных из Эстонской ССР в 1941–1949 гг., 24.07.1967. RA, ERAF.1.5.101, 60.

⁴⁵³ Eesti NSV prokuratuuri kokkuvõtte ühe 1941. a välja saadetud perekonna väljasaatmisotsuste tühistamise kohta. Otsust ei tühistatud ja lastena väljasaadetutele anti õiendid selle kohta, et nad olid alaealistena välja saadetud. Заключение, 13.12.1967. RA, ERAF.2-M/O.1.1692, 50–52.

Selle teadmatuse taga võis olla asjaolu, et kogu süsteem oli ülimalt keeruline ja ajaliselt olid väljasaatmisoperatsioonid juba rohkem kui ühe kümnendi taga. Teiseks näitas see olukord, et väljasaatmisoperatsioonidel oli oma kindel koht Nõukogude valitsemiskorras ja 1960. aastail ei soovinud veel keegi seda alustala kõigutada.

7. NÕUKOGUDE AMETLIK KÄSITLUS 1930. AASTATE ESIMESEL POOLEL „KULAKUTE“ JA BALTI LIIDUVABARIIKIDES LÄBI VIIDUD VÄLJASAATMISOPERATSIOONIDEST

Lisaks mainitud arutelule olid 1960. aastad ka perioodiks, mil Balti liiduvabariikides 1941. a väljasaatmisotsuste tühistamise protsess hoogustus ja jõudis oma tippu. Nii nagu laste kohta käinud arutelu puhul, julgustas NSVL prokuratuur oma liiduvabariiklikke allasutusi (kehtinud 1936. a NSVL põhiseaduse paragrahv 117 järgi allusid kohalikud prokuratuuriasutused otse NSVL peaprokurörile)⁴⁵⁴ 1941. a väljasaatmisotsuste tühistamist siduma perekonnapeade kohta käinud Erinõupidamise otsuste tühistamisega kas liiduvabariigi ülemkohtu või prokuratuuri poolt. Lisaks sellele näitas NSVL prokuratuur eeskjuu, tühistades varasemad Eesti NSV prokuratuuri ja MOOP-i ühised ja eraldiseisvad kokkuvõtted, millega nad olid varem keeldunud 1941. a väljasaatmisotsuseid tühistamast põhjusel, et väljasaatmine oli olnud õige, sest tegemist oli olnud „sotsiaalselt ohtliku elemendiga“.⁴⁵⁵ NSVL prokuratuur sidus aga nende väljasaatmisotsuste tühistamise otse perekonnapeade Erinõupidamise otsuste tühistamisega: kui perekonnapeale tehtud otsus oli tühistatud, pidi sellele järgnema ka perekonna väljasaatmisotsuse tühistamine.⁴⁵⁶

Novembris 1964 oma Eesti NSV prokurörile saadetud selgituses läks NSVL prokuratuur kaugemalegi, tühistades Eesti NSV prokuratuuri varem tehtud otsuse 17. juuli 1959 NSVL MN-i määruse rakendamata jätmise kohta inimesele, kelle väljasaatmisotsus oli olnud juba tühistatud. NSVL peaprokuröri esimene asetäitja märkis, et Eesti NSV Sotsiaalkindlustuse Ministeeriumi varasem viide selle määruse paragrahvile 3, millele tugines Eesti NSV prokuratuuri otsus, oli olnud alusetu.⁴⁵⁷

17. juuli 1959 NSVL MN-i määrus kandis pealkirja „Administratiivkorras alusetult asumisele saadetud või välja saadetud kodanike kohta“ ja laiendas osaliselt 8. septembri 1955 NSVL MN-i määrusega kehtestatud korra tööstaaži ja pensioni maksmise korra⁴⁵⁸ neile, kes olid individuaalkorras represseeritud (asumisele saadetud või välja saadetud). Paragrahv 3 täpsustas, et see määrus ei laienend neile, kes olid olnud eriasumisel⁴⁵⁹ ehk väljasaatmisoperatsioonide

⁴⁵⁴ Конституция 1946, 20.

⁴⁵⁵ RA, ERAF.1.5.101, 26.

⁴⁵⁶ Vastavalt Eesti NSV MOOP-i ja prokuratuuri õienditele maist 1967. *Ibid.*, 26–30, 44–46.

⁴⁵⁷ Прокурору Эстонской ССР Государственному советнику юстиции 2 класса тов. Раудсалу В. Ю., 16.11.1964. *Ibid.*, 34.

⁴⁵⁸ Постановление Совета Министров СССР № 1655 „О трудовом стаже, трудоустройстве и пенсионном обеспечении граждан, необоснованно привлеченных к уголовной ответственности и впоследствии реабилитированных“, 08.09.1955. Pildikoopia. LYA, f. K-51, ар. 3, б. 30, л. 117–118.

⁴⁵⁹ LYA, f. V-135, ар. 7, б. 549, л. 1.

käigus represseeritud.⁴⁶⁰ Seega oma 16. novembri 1964 selgituses läks NSVL prokuratuur selgelt vastuollu kehtestatud korraga.

NSVL prokuratuuri sellise tegevuse taustal ei olnud midagi imelikku, kui septembris 1965 saatsid Eesti NSV prokurör ja ülemkohtu esimees Eestimaa KP KK-sse õiendi selle kohta, et nende arust oli 1941. a alaealiste väljasaatmine olnud alusetu ja 1949. a varem süüdi mõistetud inimeste nii ala- kui ka täisealiste perekonnaliikmete väljasaatmine oli olnud „vale, sest NSV Liidu seadusandlus ei näinud ette nende vastutust“.⁴⁶¹ Veel kord sama mõtet kordas Eesti NSV ülemkohtu esimees mais 1967.⁴⁶² NSVL prokuratuuri suuniseid kõikide (mitte ainult 1941. a) väljasaadetute puhul järgis ka Läti NSV prokuratuur eesotsas Kārlis Vītolsiga.⁴⁶³

Kogu see NSVL prokuratuuri ja Balti liiduvabariikide ülemkohtute, prokuratuuride ja MOOP-ide innukas väljasaatmisotsuste tühistamine ja inimeste tööstaaži probleemide lahendamine – isegi siis, kui see läks selgelt vastuollu kehtinud korraga – ei jäänud märkamata Balti liiduvabariikide MN-ide ja kommunistlike parteide tasandil. Nt veebruaris 1967 koostas grupp Eestimaa KP KK töötajaid õiendi Eesti NSV ülemkohtu, prokuratuuri ja MOOP-i tööst väljasaatmisotsuste tühistamisel. Selle dokumendi keskmes oli pigem 1941. a perekonnapeade Erinõupidamise otsuste tühistamine, millele järgnes ka nende perekonnaliikmete väljasaatmisotsuste tühistamine. Õiendi koostajate sõnul „nende isikute rehabiliteerimine mitte ainult kriminaal-, vaid ka administratiivkorras faktiliselt on vastuolus [väljasaatmis]direktiiviga, piisaval määral ei võta arvesse 1940.–1941. revolutsioonilisi ümberkorraldusi ja Suure Isamaasõja eelõhtul Eestis valitsenud olukorda“.⁴⁶⁴ 1964.–1965. a ka Läti NSV MN-is iseloomustati Läti NSV prokuröri Vītolsi ja tema juhitud asutuse tegevust väljasaatmisotsuste ja kohtulikul teel langetatud süüdimõistvate otsuste tühistamisel negatiivselt: Vītols olevat „kaitsnud tumeda mineviku isikute ja poliitiliselt meile [Läti NSV-le]

⁴⁶⁰ Sellele, et kooskõlas 17.07.1959 NSVL MN-i määrusega kehtestatud 07.08.1959 Läti NSV MN-i määrus (Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 432-32 „О гражданах, необоснованно сосланных или высланных в административном порядке“, 07.08.1959. Originaal. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1253. l., 139. lp.) ei laienenud eriasunikele, viitas Läti NSV MN-i Asjadevalitsuse juhi asetäitja oma kirjas Läti NSV prokuratuuri, mis oli soovunud rakendada 07.08.1959 akti just kahe eriasumiselt vabastatud inimese puhul. И.О. прокурора Латвийской ССР Государственному советнику юстиции 3 класса тов. Спрогис Ю. А., 19.05.1961. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1391. l., 59. lp.

⁴⁶¹ Справка о высланных в 1941 и 1949 годах из Эстонской ССР на спецпоселение членов семей лиц, осужденных за государственные преступления, 24.09.1965. RA, ERAF.17SM.5.15, 26–27.

⁴⁶² RA, ERAF.1.5.101, 50.

⁴⁶³ Läti NSV MN-i õigusosakonna asetäitja ja teiste osakondade esindajate ülevaade Läti NSV prokuröri tegevusest. Председателю Совета Министров Латвийской ССР тов. Рубену В. П., 06.11.1964. LVA, 270. f., 1-s. apr., 1707. l., 8.–12. lp.; Председателю Совета Министров Латвийской ССР тов. Рубену В. П., 09.01.1965. *Ibid.*, 1.–7. lp.

⁴⁶⁴ Справка о результатах ознакомления с обоснованностью возвращения в 1966 г. имущества гражданам высланным в 1940–1941 гг. и в 1949 г. из Эстонской ССР и впоследствии реабилитированным, 23.02.1967. RA, ERAF.1.5.101, 20.

võõraste elementide õigustamatud etteheited“.⁴⁶⁵ Lisaks sellele rõhutati, et „üleliidulise valitsuse dokumendid ei räägi kuskil repressioonide alusetusest“ ja märgiti, et Läti NSV Prokuratuuri tegevus ei olnud „poliitiliselt õige“.⁴⁶⁶ Siinjuures on oluline meelde tuletada, et veel oktoobris 1988 oli NSVL peaprokurör samal seisukohal Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide suhtes.⁴⁶⁷

Mainitud üleliidulise ja liiduvabariikliku tasandi asutuste tegevuse minek vastuollu ametliku suhtumisega väljasaatmisoperatsioonidesse 1960. aastail ei olnud juhuslik. 25. detsembril 1958 võeti vastu uued NSV Liidu ja liiduvabariikide kriminaalseadusandluse alused,⁴⁶⁸ millest tulenevalt 1961. a hakkas igas Balti liiduvabariigis kehtima oma kriminaalkodeks.⁴⁶⁹ Esiteks tähendas see, et kohtuvälisel repressioonil ei olnud enam kohta. Teiseks tähendas see, et kedagi ei tohtinud enam represseerida üksnes „sotsiaalse ohtlikkuse“ ettekäändel: kriminaalkorras vastutusele võtmine pidi toimuma üksnes siis, kui süü oli tõendatud, analoogial (represseerimine, kasutades väidetava kuriteo koosseisuga kõige sarnasemat kriminaalkodeksi paragrahvi) ei olnud enam kohta.⁴⁷⁰ Kolmandaks sätestasid uued kriminaalkodeksid, et seadusel, mis kõrvaldas teo karistatavuse või kergendas karistuse, oli tagasiulatav jõud.⁴⁷¹ Nende muutuste valguses ei tohtinud nt enam „nõukogudevastaste kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide“ liikmeid karistada pelgalt organisatsiooni kuulumise eest, vaid karistuse võis määrata üksnes toime pandud kuriteo eest.⁴⁷² Kokkuvõttes kuulutati arusaama, et kriminaalseaduse normide järgimisest võis mingil otstarbel loobuda, valeks ja kahjulikuks, sest „tegelikkuses on alati otstarbekas kriminaalseaduse range järgimine“.⁴⁷³ 1960. aastatel lähtusid NSVL prokuratuur ja Balti liiduvabariikide ülemkohtud, prokuratuurid ja MOOP-id oma tegevuses just nendest uutest põhimõtetest. Samal ajal Eestimaa KP KK ja Läti NSV MN-i seisukohast

⁴⁶⁵ LVA, 270. f., 1-s. apr., 1707. l., 8. lp.

⁴⁶⁶ *Ibid.*, 7. lp.

⁴⁶⁷ *Реабилитация: как это было. Том III*, 124–126.

⁴⁶⁸ Закон об утверждении основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик, 25.12.1958. <http://museumreforms.ru/node/13877> (vaadatud 10.10.2023).

⁴⁶⁹ Eesti NSV kriminaalkodeks hakkas kehtima 01.01.1961. *Eesti NSV Kriminaalkodeks. Ametlik tekst muudatuste ja täiendustega seisuga 1. jaanuar 1978* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978), 3.; Läti NSV kriminaalkodeks hakkas kehtima 01.04.1961. Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Kriminālkodekss. https://likumi.lv/wwwraksti/1961/LPSR_KK.PDF (vaadatud 10.10.2023); Leedu NSV kriminaalkodeks hakkas kehtima 01.09.1961. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas. <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.5A608482B781> (vaadatud 10.10.2023).

⁴⁷⁰ А. Я. Берченко, *XXII съезд КПСС и дальнейшее укрепление социалистической законности в СССР* (Москва: Издательство ВППШ и АОН при ЦК КПСС, 1963), 56.

⁴⁷¹ *Eesti NSV Kriminaalkodeks*, § 6 lõige 2.

⁴⁷² М. Г. Майоров, *Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами* (Москва: Высшая школа Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского, 1964), 17.

⁴⁷³ Н. Д. Дурманов, *Советский уголовный закон* (Москва: Издательство Московского университета, 1967), 62.

ei tohtinud need uuendused aga laieneda väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritutele. Sel põhjusel vaibuski väljasaatmisotsuste tühistamise aktiivne protsess.

Samal ajal tuleb rõhutada, et tegu ei olnud „konservatiivsete“ või „reaktsiooniliste“ kommunistide mingisuguse vastuhakuga reformidele. Vastupidi, Balti liiduvabariikide prokuratuurid, ülemkohtud, MOOP-id ja NSVL prokuratuur olid just need asutused, mis oma tegevuses läksid vastuollu ametliku väljasaatmisoperatsioonide käsitlusega. Tegelikult ei laienenud 1958.–1961. a Nõukogude Liidu kriminaalseadusandluse muutused senistele repressioonidele selliselt, et nende otstarbekust küsimuse alla seada, rääkimata nende seadusvastaseks tunnistamisest. 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ ja 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vaatevinklist olid need reformid puhas fiktsioon.

NLKP 20. kongressist kuni 1980. aastate lõpuni oli Nõukogude Liidu ametlik seisukoht väljasaatmisoperatsioonide suhtes järgmine. Veebruaris 1956 kongressil peetud salajases kõnes ei pannud Hruštšov Stalinile pahaks 1930. aastail läbi viidud „kollektiviseerimist“, mille käigus represseeriti „kulakuid“.⁴⁷⁴ Peatudes Nõukogude Liidus läbi viidud väljasaatmisoperatsioonidel, teatas ta, et need puudutasid vaid karatšaisid, kalmõkke, tšetšene, ingušše ja balkaare. Ukrainlaste kohta ütles ta, et neil oli õnnestunud sellest pääseda, sest „neid oli liiga palju ja neid ei olnud kuskile välja saata“.⁴⁷⁵ Esiteks oli selge, et sunni- viisiline maaelu ümberkorraldus ei olnud üldse taunimist väärt, rääkimata selle seadusvastasusest. Teiseks oli Hruštšovi väljasaatmisoperatsioonide käsitlus väga lünklik, jättes kõrvale teised rahvuse või muudel alustel represseeritud grupid. Kolmandaks oli ülevaade Ukraina NSV kohta lausvale, sest Hruštšov ise oli olnud 1944.–1947. a Ukraina NSV RKN-i (hiljem MN-i) esimees ja 1947.–1949. a Ukraina K(b)P KK esimene sekretär. Tema teadis kindlasti oktoobris 1947 Ukraina NSV-s läbi viidud väljasaatmisoperatsiooni „Zapad“ (eesti k „Lääs“) ettevalmistamisest.⁴⁷⁶ Vaatamata sellele, veebruaris 1956 kutsusid tema märkused ukrainlaste kohta saalis olijate seas esile „naeru ja elevust“.⁴⁷⁷

1960.–1970. aastatel oli Nõukogude ajalookäsitlus seisukohal, et 1930. aastate „kulakute kontrevolutsioonilise tegevuse tõttu oli Nõukogude võim sunnitud neid nende alalise paiknemise rajoonidest välja saatma“⁴⁷⁸ ehk tegemist oli „klassivõitlusega“.⁴⁷⁹ Ka 1982. a ilmunud „Nõukogude Liidu Kommunistliku

⁴⁷⁴ David Brandenberger, *Stalin's master narrative. A critical edition of the History of the Communist party of the Soviet Union (bolsheviks): short course* (New Haven: Yale University Press, 2019), 36.

⁴⁷⁵ Tsiteeritud 1991. a avaldatud kõne teksti järgi: Александр Яковлев, *Реабилитация: политические процессы 30—50-х годов* (Moskva: Политиздат, 1991), 49–50.

⁴⁷⁶ Saueaak, „Märtsiküüditamine NSV Liidu sõjajärgsete massideporteerimiste kontekstis“, 85.

⁴⁷⁷ Яковлев, *Реабилитация: политические процессы 30—50-х годов*, 50.

⁴⁷⁸ *Изменение классовый структуры общества в процессе строительства социализма и коммунизма*, сост. Г. Е. Глезерман, П. С. Черемных и М. А. Процько (Moskva: Издательство ВППШ и АОН при ЦК КПСС, 1961), 71.

⁴⁷⁹ Ивницкий, *Классовая борьба в деревне*, 10.

Partei ajaloo“ räägiti „kulakute“ väljasaatmisoperatsioonidest kui „ainuõigetest meetmetest“.⁴⁸⁰

Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide ametlik käsitlus järgis sama joont. Nt 1971. a ilmunud Eesti NSV ajaloo 3. köites väideti, et 14. juuni 1941 oli inimeste väljasaatmine Eestist sõjaohu tõttu vajalik ja igati õigustatud.⁴⁸¹ 25. märtsi 1949 väljasaatmist põhjendati sellega, et kulakud olid „imperialistlike riikide luureagendid“, mis tingis vajaduse „kulakluse kui klassi likvideerimise“ järele.⁴⁸² 1959. a ilmunud Läti NSV ajaloo käsitluses räägiti 1949. a väljasaatmisoperatsioonist hägusalt, öeldes vaid, et „nõukogude võim oli sunnitud osa kulakuid ja teisi vaenulikke elemente isoleerima“.⁴⁸³ Samuti 1978. a ilmunud Leedu NSV ajaloo käsitluses räägiti 1941. a väljasaatmisoperatsioonist hägusalt, mainides, et Saksamaa rünnaku eel läbi viidud „klassiliselt võõraste elementide“ „ümberrasustamisega“ oli kiire, mistõttu oli olnud ka valesti väljasaadetuid.⁴⁸⁴ 1940. aastate teise poole massioperatsioonid otseselt ei mainitud, kuid siiski kirjutati, et „klassivõitluse teravnemise“ ajal olid kulakud ja „natsionalistliku põrandaaluse aktiivsed abistajad“ administratiivkorrast kindlaks määratud ajaks välja saadetud.⁴⁸⁵ Alles 1987. a jaanuaris NLKP KK pleenumil välja kuulutatud avalikustamise poliitika raames said inimesed võimaluse aina rohkem avalikult rääkida ja avaldada arvamust, mis oli vastuolus ametliku seisukohaga.⁴⁸⁶ See muutus leidis kõige kiirema tee Balti liiduvabariikide otsustesse 1988.–1989. a, samal ajal kui üleliidulisel tasandil ei öeldud kunagi täielikult lahti senisest väljasaatmisoperatsioonide käsitlusest.

Pidades silmas Stalini valitsemisaja repressioone üldisemalt ja väljasaatmisoperatsioonid konkreetsemalt, oli see just ametlik „nõukogude õiguse“ arengu teooria, mis toonitas, et need repressioonid olid möödanik, mis ei olnud isegi arutamist väärt – Nõukogude riik ja ühiskond sammus ju kindlalt edasi! Selle teooria järgi oli „nõukogude õigusel“ kaks arenguetappi. Igas etapis peegeldus

⁴⁸⁰ *История Коммунистической партии Советского Союза*, сост. Б. Н. Пономарев, М. С. Волин и В. С. Зайцев (Москва: Политиздат, 1982), 378.

⁴⁸¹ *Eesti NSV ajalugu III köide. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni*, toim. Viktor Maamägi (Tallinn: Eesti Raamat, 1971), 523.

⁴⁸² *Ibid.*, 592.

⁴⁸³ *Latvijas PSR vēsture. III sējums: No 1917 gada līdz 1950. gadam*, sagatavotājs K. Strazdiņš (Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959), 519.

⁴⁸⁴ *История Литовской ССР (с древнейших времен до наших дней)*, сост. Бронюс Вайткявичюс (Вильнюс: Мокслас, 1978), 447.

⁴⁸⁵ Kirjapandu ei vastanud tõele, sest inimesed olid igaveseks ajaks välja saadetud. *Ibid.*, 522.

⁴⁸⁶ Ametlikust 1949. a väljasaatmise käsitlusest ja 1980. aastate lõpus tekkinud alternatiividest. Toomas Hiio, „Küüditamisest pärast küüditamist“, *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*, 194–226; Kuna ametlik käsitlus väljasaatmiste kohta eelnes avalikustamise perioodil tekkinud alternatiivseisukohtadele ja veel mõnda aega oli täiesti elujõuline, ei saa nõustuda seisukohaga, just kui 1988. a oleks „Karl Vaino ja KGB ühispingutuses hoogustunud prostalinistliku ajalookäsitluse taassünd“. Tol hetkel ei olnud see käsitlus veel kuhugi kadunud selleks, et taas sündida. Helen Lausma-Saar ja Rein Ruutsoo, „Eestimaa Rahvarinde algatamine: deklaratsioonid ja projektid“, *Acta Historica Tallinnensia* 29, nr 1 (2023), 150.

konkreetne „ajalooline periood“.⁴⁸⁷ Esimese etapi, milleks oli „proletariaadi diktatuuri riik“;⁴⁸⁸ ülesandeks oli klassivõitlus („ekspluataatorlike klasside likvideerimine“).⁴⁸⁹ Üks selle omadusi oli nt „valimisõiguste“ piiramine.⁴⁹⁰ Teises etapis, milleks oli „üldrahvalik riik“ (vene k *общенародное государство*)⁴⁹¹ juba kindlustatud riigikorraga, langes ära vajadus „ekspluataatorlike klasside“ rõhumise järele,⁴⁹² või nad olid selleks ajaks juba likvideeritud.⁴⁹³

Kahe etapi periodiseerimisel tekkis erimeelsusi. Üks osa autoreid väitis, et üleminek esimesest etapist teise toimus 1937. a „Stalini konstitutsiooni“ jõustumisega⁴⁹⁴ (see seisukoht kehtis veel Stalini valitsemisajal⁴⁹⁵). Teine osa oli arvamusel, et see üleminekuperiood oli olnud pikk: alates 1930. aastate keskpaigast kuni oktoobrini 1961 (NLKP 22. kongress).⁴⁹⁶ Kolmanda osa sõnul ülemineku tähistas „sotsialistliku seaduslikkuse“ taastamine perioodil 1950. aastate lõpust kuni 1960. aastate alguseni.⁴⁹⁷

Stalini valitsemisajalgi läänes oli informatsiooni repressioonide (k.a väljasaatmisoperatsioonide) kohta. Nt teavet Balti liiduvabariikides 1941. ja 1949. a läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide kohta (enam-vähem täpsed üldised asjaolud koos ebatäpsete represseeritute arvudega) kohta oli populaarteaduslikes väljaannetes ja Balti põgenike uudiskirjades juba 1951. a.⁴⁹⁸ Veelgi rohkem oli infot teiste Nõukogude Liidus läbi viidud repressioonide (individuaalkorras ja väljasaatmisoperatsioonid) kohta.⁴⁹⁹ Hiljem neile laiemale lugejaskonnale

⁴⁸⁷ Андрей Пионтковский, „Основные вопросы проекта уголовного кодекса СССР“, *Социалистическая законность* 31, № 1 (1954), 29.

⁴⁸⁸ Н. Г. Александров, С. С. Алексеев и Е. А. Лукашева, *Социалистическое право* (Москва: Юридическая литература, 1973), 72; Б. Г. Баланик, З. Д. Иванова и Н. П. Максименко, *Теория государства и права* (Москва: Юридическая литература, 1974), 123; Ilmar Rebane, *Nõukogude kriminaalõigus. Üldosa. Õpetus kuriteost. I osa* (Tartu: Tartu riiklik ülikool, 1975), 19–20; *Советское право*, сост. В. П. Грибанов (Москва: Высшая школа, 1981), 25.

⁴⁸⁹ А. И. Денисов, *Основы марксистско-ленинской теории государства и права* (Москва: Высшая партийная школа при ЦК ВКП(б), 1948), 440; Баланик *et al.*, *Теория государства и права*, 127.

⁴⁹⁰ Александров *et al.*, *Социалистическое право*, 76.

⁴⁹¹ *Ibid.*, 72; Баланик *et al.*, *Теория государства и права*, 128; *Советское право*, 25.

⁴⁹² *Ibid.*, 29.

⁴⁹³ Баланик *et al.*, *Теория государства и права*, 127.

⁴⁹⁴ Александров *et al.*, *Социалистическое право*, 77.

⁴⁹⁵ *Большая советская энциклопедия. Том СССР* (Москва: Советская энциклопедия, 1947), 1442.

⁴⁹⁶ Баланик *et al.*, *Теория государства и права*, 125–129.

⁴⁹⁷ Берченко, *XXII съезд КПСС*, 49; Майоров, *Некоторые особенности расследования государственных преступлений*, 17.

⁴⁹⁸ Albert Konrad Herling, *The Soviet slave empire* (New York: Wilfred Funk, 1951), 71–97; *Newsletter from behind the iron curtain. Reports on communist activities in Eastern Europe* 5, nr 228/229 (12. juuni 1951), 114–122.

⁴⁹⁹ Margarete Buber-Neumann, *Déportée en Sibirie* (Paris: Éditions de la Baconnière, 1949); Conquest, *The Soviet deportation of nationalities*.

mõeldud kirjutistele lisandusid teaduskäsitlused, mis muuhulgas puudutasid Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioone.⁵⁰⁰

Vaatamata sellele, et läänemaailmas oli teadmine Nõukogude Liidus läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide kohta, ei tõstatanud ükski lääne uurija küsimust selle kohta, mis sai üks kord väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritustest „nõukogude õiguse“ toimunud arengute valguses pärast Stalini surma. „Poliitilisi“ repressioone püüti nt seletada sellega, et need olid just kui olnud mingisugune „paralleelsüsteem“.⁵⁰¹ Selline seisukoht ei saanud olla üldse loogiline, sest see oleks tõesti eeldanud kahe eraldiseisva süsteemi olemasolu,⁵⁰² mida tegelekkuses ei olnud. Probleemi olemasolu eirasid kõik: nii nende arengute tingimusteta heakskiitjad kui ka nende suhtes kriitiliselt meelestatud uurijad.⁵⁰³ Just kui ei olnud neid väljasaatmisoperatsioone kunagi juhtunud või just kui pole need kunagi olnud osa „nõukogude õigusest“. Tekkinud olukorda näitlikustas ilmekalt tuntud Nõukogude Liidu uurija Robert Conquesti (1917–2015) lähenemine väljasaatmisoperatsioonidele. Kui oma 1960. a ilmunud käsitluses Teise maailmasõja ajal välja saadetud rahvaste (kalmõkid, tšetšeenid jne) saatuse kohta pühendas ta terve peatüki nende vabastamisele väljasaatmisotsuseid tühistamata,⁵⁰⁴ siis 1968. a kirjutatud raamatus „Õigus ja õigussüsteem NSVL-s“ ei rääkinud ta väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskorrast üldse.⁵⁰⁵

Nagu näha, siis küsimuse väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskorra kohta tõstatamata jätmist külma sõja kontekstis ei saa õigustada sellega, et teisel pool „raudset eesriiet“ töötanud „nõukogude õiguse“ uurijad pidid jääma vaid „positivistliku“ lähenemise juurde ehk uurima ainult tol hetkel

⁵⁰⁰ Boris Meissner, *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht* (Köln: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1956), 137–138.

⁵⁰¹ Harold J. Berman, *Justice in the USSR. An interpretation of Soviet law* (Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1963), 8.

⁵⁰² Mikhail Antonov, *Formalism, decisionism and conservatism in Russian law* (Boston: Brill, 2021), 40.

⁵⁰³ Vladimir Gsovski, „Soviet policies since Stalin“, *Problems of Communism* 2, nr 6 (1953), 9–14; Julian Towster, „The Soviet Union after Stalin: leaders and policies“, *The American Slavic and East European Review* 13, nr 4 (1954), 471–499; Harold J. Berman, „Law reform in the Soviet Union“, *The American Slavic and East European Review* 15, nr 2 (1956), 179–189; Vladimir Gsovski, „New trend in Soviet justice?“, *Problems of Communism* 5, nr 1 (1956), 25–30; Harold J. Berman, „Soviet law reform. Dateline Moscow 1957“, *The Yale Law Journal* 66, nr 8 (1957), 1191–1215; Vladimir Gsovski, „Reform of criminal law in the Soviet Union“, *Social Problems* 7, nr 4 (1960), 315–328; Berman, *Justice in the USSR. An interpretation of Soviet law*; Harold J. Berman, „The dilemma of Soviet law reform“, *Harvard Law Review* 76, nr 5 (1963), 929–951; Aleksandras Štomas, „Crime, law, and penal practice in the USSR“, *Review of Socialist Law*, nr 3 (1977), 297–324; F. J. M. Feldbrugge, „What happened in Soviet criminal law?“, *Review of Socialist Law*, nr 11 (1985), 5–11.

⁵⁰⁴ Siiski ekslikult nimetades seda protsessi „rehabiliteerimiseks“. Conquest, *The Soviet deportation of nationalities*, 130–147.

⁵⁰⁵ Robert Conquest, *Justice and the legal system in the USSR* (London: The Bodley Head, 1968).

kättesaadavaid avaldatud Nõukogude võimuasutuste akte ja muid dokumente.⁵⁰⁶ Teemakohaste allikate nappus poleks tohtinud mõjutada uurimisküsimuse püstitamist, sest nende repressioonide toimumine oli tuntud fakt. Tundub, et uurijatele sobis paremini jääda loogilise ja arusaadava maailmapildi juurde, milles õigus tähendas kindlatel alustel toimivat süsteemi. Seda loodeti pärast Stalini surma Nõukogude Liidus näha ja väljasaadetute olukord poleks sellesse võrrandisse sobinud. Tuleb tõdeda, et tänapäevalgi, kui avaldatud arhiiviallikate kättesaadavus on parem kui eales varem, ei leia väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskorda „nõukogude õiguse“ teaduskäsitlustest.⁵⁰⁷ Tekkinud olukord on vaid üks näide tõsisemast probleemist epistemoloogia valdkonnast: Nõukogude Liidu õiguskäsitlust uurinud lääne teadlased on alati paratamatult olnud mõjutatud oma „kultuuri- ja tsivilisatsioonitaustast“.⁵⁰⁸

Nõukogude režiimi pärast Stalini surma kõige paremini iseloomustas just nimelt väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritute vabastamiskord kui ükskõik milline „nõukogude õiguse“ arengu teooria, püües seda reformida või läänes kehtinud arusaam „nõukogude õigusest“. Tegelik vabastamiskord näitas, et „nõukogude õiguse“ arengu teooria oli fiktsioon: mingit üleminekut ühest etapist teise ei toimunud ja ametlik hoiak represseeritute suhtes ei muutunud. Kõige tähtsam oli aga see, et tegelik vabastamiskord näitas, miks Nõukogude Liidu puhul ei saa rääkida õigussüsteemist. Praktikast ei tohtinud ükski reform laieneda väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeritutele. Välja kuulutatud uuendused ei kõigutanud Nõukogude valitsemiskorra aluseid.

⁵⁰⁶ See puudutas nii neid, kes olid Nõukogude Liidu suhtes sõbralikumalt meelestatud: Berman, „The dilemma of Soviet law reform“; Berman, „Law reform in the Soviet Union“; Berman, „Soviet law reform. Dateline Moscow 1957“. Kui ka neid, kes olid kriitilised Stalini surma järel aset leidnud muutuste suhtes: Gsovski, „New trend in Soviet justice?“; Dietrich A. Loeber, „Legal rules „for internal use only““, *International and Comparative Law Quarterly* 19, nr 1 (1970), 70–98.

⁵⁰⁷ Nt John Quigley, *Soviet legal innovation and the law of the western world* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); Adam Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs* (Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2017); Jonathan Daly, *Crime and punishment in Russia: a comparative history from Peter the Great to Vladimir Putin* (London: Bloomsbury Academic, 2018); William E. Pomeranz, *Law and the Russian state: Russia's legal evolution from Peter the Great to Vladimir Putin* (London: Bloomsbury Academic, 2019).

⁵⁰⁸ Seda probleemi on täheldatud ka „Nõukogude rahvusvahelise õiguse“ tundma õppimisel. Mälksoo, *Venemaa käsitlused rahvusvahelisest õigusest*, 24.

KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED

1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikides läbi viidud väljasaatmisoperatsioonide käigus represseeriti ligikaudu 202 148 inimest (Eesti NSV-s 28 439, Läti NSV-s 53 361 ja Leedu NSV-s 120 348). Need operatsioonid olid järgmised:

- 14. juunil 1941 saadeti välja 29 885 inimest (Eesti NSV-st 7049, Läti NSV-st 10 004 ja Leedu NSV-st 12 832). Represseeriti „sotsiaalselt ohtlik element“ (iseseisvate Balti riikide poliitiline, ühiskondlik ja ärieliit, riigiteenistujad, Poola põgenikud aga ka prostituudid). Erisundasumisele saadeti Gulagi vangilaagresse suunatud inimeste perekonnaliikmed.
- 1945. a veebruaris Läti NSV-s, aprillis–mais Leedu NSV-s ja augustis Eesti NSV-s represseeriti sakslased koos perekonnaliikmetega. Kokku saadeti välja 1625 inimest (Eesti NSV-st 407, Läti NSV-st 406 (teistel andmetel 675) ja Leedu NSV-st 812).
- Juulis–augustis 1945, veebruaris 1946, detsembrist 1947 kuni jaanuarini 1948 Leedu NSV-st saadeti välja 11 492 inimest, keda peeti vastupanuliikumisest osavõtjateks koos perekonnaliikmetega.
- 22.–23. mail 1948 Leedu NSV-s viidi läbi operatsioon „Vesna“, mille käigus represseeriti 40 002 inimest, keda peeti vastupanuliikumisest osavõtjateks ja nende toetajateks koos perekonnaliikmetega.
- 25.–29. märtsil 1949 kõigis Balti liiduvabariikides viidi läbi operatsioon „Priboi“, mille käigus represseeriti 95 257 inimest (Eesti NSV-s 20 702, Läti NSV-s 42 638 ja Leedu NSV-s 31 917), keda peeti vastupanuliikumisest osavõtjate ja nende abistajate perekonnaliikmeiks. Represseeritute hulgas oli „kulakuid“ koos perekondadega.
- 31. märtsil – 1. aprillil 1951 kõigis Balti vabariikides viidi läbi operatsioon „Sever“, mille käigus represseeriti Jehoova tunnistajad koos perekonnaliikmetega (kokku 475 inimest ehk Eesti NSV-s 281, Läti NSV-s 44 ja Leedu NSV-s 150). Samal ajal Leedu NSV-st saadeti välja 283 inimest – isikud, kes olid osa võtnud Teisest maailmasõjast poola väeüksustes lääneliitlaste vägede koosseisus, ja nende perekonnaliikmed.
- 20. septembril 1951 Leedu NSV-st saadeti välja 2987 inimest, keda peeti vastupanuliikumisest osavõtjate ja nende abistajate perekonnaliikmeiks.
- 2.–3. oktoobril 1952 Leedu NSV-s viidi läbi operatsioon „Osen“, mille käigus represseeriti „kulakud“ koos perekonnaliikmetega (kokku 18 727 inimest).
- 31. oktoobril, 30. novembrist 1. detsembrini 1951 Leedu NSV-s represseeriti 787 inimest, keda peeti vastupanuliikumisest osavõtjate ja nende abistajate perekonnaliikmeiks.
- 6. augustil 1952 Leedu NSV-st saadeti välja 359 inimest, keda peeti vastupanuliikumisest osavõtjate ja nende abistajate perekonnaliikmeiks.

Vabastamiskorda mõjutas see, kuidas väljasaatmisotsused olid vormistatud. Väljasaadetud jagunesid nelja gruppi:

- „kulakud“, kelle väljasaatmine oli vormistatud Balti liiduvabariikide MN-i määrustega;
- 1941. a väljasaadetud;
- 1945.–1946. a liiduvabariigi või üleliidulise NKVD/NKGB direktiivide-käskkirjade-korralduste alusel väljasaadetud;
- 1947.–1952. a väljasaatmisotsused, mis vormistati NSVL MGB Erinõupidamise otsustega.

Perioodil 1945.–1954. a vabastamiskorda iseloomustas vabastamine väljasaatmisotsuse tühistamise korral. Vabastamine väljasaatmisotsust tühistamata oli väga harv nähtus (nt 1941. a välja saadetud lapsed). Ainult välja saadetud „kulakute“ (väljasaatmisotsused vormistatud Balti liiduvabariikide MN-ide määrustega) ja 1947.–1952. a väljasaadetute (väljasaatmisotsused vormistatud NSVL MGB Erinõupidamise otsustega) väljasaatmisotsuseid oli võimalik tühistada. Selles protsessis oli suur roll üleliidulise tasandi asutustel. Üheks iseloomulikuks jooneks oli vabastamiskorraga seotud tegevuse üleviimine ühe üleliidulise tasandi julgeolekuasutuse (NSVL NKVD (hiljem MVD)) pädevusest teise (NSVL NKGB (hiljem MGB)). 1953. a märtsis liideti NSVL MGB ja MVD ning septembris likvideeriti Erinõupidamine. Järk-järgult liikus vabastamiskorraga seotud tegevus liiduvabariikide tasandile.

Perioodil alates 1954. kuni 1988.–1989. a vabastamiskorda iseloomustas inimeste vabastamine väljasaatmisotsuseid tühistamata. See sai alguse üleliidulisel tasandil, kui suvel 1954 hakati NSVL MN-i ja ÜNP aktidega kõiki Nõukogude Liidus olnud eriasunikke järk-järgult vabastama. Kõikide 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest välja saadetud inimeste vabastamine jõudis sellisel moel lõpule 1965. a. Järgnenud aastatel toimus vabastamiskord Balti liiduvabariikide tasandil, olles kooskõlas üleliidulisel tasandil kehtestatudga. Erimeelsuste korral jäi viimane sõna üleliidulise tasandi (võimu)asutustele. Nõukogude valitsemiskorra hierarhiast peeti kinni kuni 1988.–1989. a, mil Balti liiduvabariikide tegevus läks sellega otsesesse vastuollu. Septembris 1988 kehtestas Eesti NSV MN esimesena määruse „kulakute“ väljasaatmisotsuste tühistamise kohta. Sama aasta oktoobris oli Leedu NSV esimene, mis tühistas kõikide gruppide kohta käinud väljasaatmisotsused. Asjakohaste otsuste tegemisel oli kõige aeglasem Läti NSV-s.

Suvel 1954 alanud protsess mõjutas Eesti, Läti ja Leedu NSV tasandil toimunud vabastamiskorda, mis esialgu jätkas senist väljasaatmisotsuste tühistamise protsessi (vabastamine väljasaatmisotsuste tühistamisel), kuid üsna kiiresti lülitus ümber vabastamisele väljasaatmisotsuseid tühistamata (erandkorras vabastamine). 1954.–1955. a moodustati Balti liiduvabariikide MN-id komisjonid, mis hakkasid „kulakute“ avaldusi läbi vaatama. Nende komisjonide tööks vajalike dokumentide ettevalmistamisel oli tähtis roll liiduvabariikide siseministeeriumidel. Kui mais 1958 NSVL ÜNP seadlusega vabastati kõik „kulakud“ väljasaatmisotsuseid tühistamata, siis nende komisjonide tegevuse raskuskese liikus

kõikide väljasaadetute (k.a „kulakud“) tagasipöördumislubade vormistamisele, jättes „kulakute“ väljasaatmisotsuste tühistamine tagaplaanile. Tuleb märkida, et Eesti NSV MN oli ainus, mis sel perioodil lisaks nimetatud tegevustele tegeles „kulaklike“ majapidamiste nimekirjadest väljaarvamise, mis puudutas ka neid inimesi, keda „kulakutena“ ei olnud kunagi välja saadetud.

Alates 1954. a Balti liiduvabariikide tasandil hakkasid teiste gruppide (v.a „kulakud“) vabastamiskorras senisest suuremat rolli mängima Eesti, Läti ja Leedu NSV MVD ja prokuratuur. 19. augusti 1955 NSVL ÜNP seadlusega viidi liiduvabariikide pädevusse nende represseeritute avalduste läbivaatamine, kelle väljasaatmisotsused olid vormistatud Erinõupidamise otsustega. Sellega vabastamiskorda lülitati liiduvabariikide ülemkohtud. Praktikast tähendas see, et lõpuks hakati läbi vaatama ka 1941. ja 1945.–1946. a väljasaadetute avaldusi. Kuni 1957. a said inimesed vabaks alles nende väljasaatmisotsuste tühistamisel. Siis aga loodi Eesti, Läti ja Leedu NSV ÜNP komisjonid, mis kiirendasid avalduste läbivaatamisprotsessi nii, et aina rohkem hakati inimesi vabastama väljasaatmisotsuseid tühistamata. Üleliidulise tasandi aktidega vabastamise tõttu 1960. aastate keskpaigaks langes vajadus nende komisjonide järele ära. Sel moel vabastatutel tuli pöörduda Balti liiduvabariikide MN-ide poole tagasipöördumisloa saamiseks. Väljasaatmisotsuste tühistamine liikus liiduvabariikide ülemkohtutesse. See protsess rauges aga 1960. aastate teisel poolel, sattudes vastuollu valitseva arusaamaga väljasaatmisoperatsioonidest, ja jätkus väiksemal määral kuni 1988.–1989. a.

1988.–1989. aastaks oli kõige rohkem väljasaatmisotsuseid tühistatud Leedu NSV-s: kokku 10,7% kõikidest väljasaatmisotsustest ehk 8,25% (14,44%)⁵⁰⁹ „kulakute“ väljasaatmisotsustest ja 14,22% teiste gruppide väljasaatmisotsustest. Põhjuseks oli selle liiduvabariigi aktiivne roll seniste vabastamiskorra praktikate ülevõtmisel. Tähelepanu väärib asjaolu, et Leedu NSV MN-i ja ÜNP komisjonidel ehk kohtuvälistel institutsioonidel oli suurem roll vabastamiskorras, võrreldes Eesti ja Läti NSV-g, millest tulenes ka suurem tühistatud väljasaatmisotsuste osakaal. Eesti NSV-s tühistatud väljasaatmisotsuste osakaal oli kokku 8,72% („kulakute“ väljasaatmisotsustest tühistati 4,28% ja teiste gruppide väljasaatmisotsustest vastavalt 10,25%). Ehkki Läti NSV puhul olid andmed puudulikud, on uurimistöö näidanud, et see liiduvabariik oli kõige passiivsem inimeste vabastamisel.

Võrreldes 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest välja saadetud inimeste vabastamiskorda 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ vabastamiskorraga, on näha rohkem sarnasusi kui erinevusi. Väljasaatmisoperatsioonide alusaktideks ja rakendusdokumentideks olid üleliidulise tasandi (võimu)-asutuste dokumendid. Ehkki väljasaatmisoperatsioonide ette valmistamisel kasutati Balti liiduvabariikide asutuste materjale (nt „kulaklike“ majapidamiste

⁵⁰⁹ Sulgudes võttes arvesse Leedu NSV MN-i tühistatud „kulaklike“ perekondade väljasaatmisotsuste osakaalu ainult Leedu NSV MN-i määruste alusel välja saadetud „kulaklike“ perekondade arvust (12589 peret).

nimekirjad) ja osa väljasaatmisotsuseid vormistati liiduvabariikide võimuasutuse aktidega (nt „kulakute“ väljasaatmine märtsis 1949).

Aprillis 1930 loodud komisjon kui selline ja selle töö käigus sõnastatud välja-
saatmisotsuste tühistamise kriteeriumid koos mõne täpsustusega olid hiljem ka
1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute avalduste läbivaata-
mise aluseks. Nii nagu 1930. aastatel olid mõned kriteeriumid, nagu teened NSV
Liidu ees ja teenistus selle relvajõududes, väljasaatmist välistanud asjaoludeks
ehk väljasaatmisotsuste tühistamise aluseks. Teised, nagu vanus, amet vms, said
1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute erandkorras vabasta-
mise kriteeriumideks.

Sarnaselt 1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakutega“ kujunes
mõnede Balti liiduvabariikidest väljasaadetute (nt 1941. a väljasaadetud) lõplik
staatus välja alles aja jooksul. Selle põhjuseks olid üleliidulisel tasandil aset leid-
nud muutused (asumissüsteemi üleviimine NSVL MVD alt NSVL MGB alla,
repressioonimäärade ühtlustamine).

Nii nagu 1930. aastatelgi väljasaatmisotsuste läbivaatamiseks sobis kõige
paremini kohtuväline struktuur nagu komisjon, sest väljasaatmisoperatsioonid
olid ju ise kohtuvälised. Balti liiduvabariikides loodi nii MN-i kui ÜNP komis-
jonid. Kõik need komisjonid tegutsesid kooskõlas välja kujunenud praktikaga ja
nt ÜNP komisjonide puhul on kindlalt teada, et nende loomine Balti liidu-
vabariikides oli üleliidulisel tasandil kooskõlastatud.

1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ järkjärguline vabasta-
mine üleliidulise tasandi aktidega väljasaatmisotsuseid tühistamata toimus
1930.–1950. aastatel. Perioodil 1954–1965 aset leidnud erinevate eriasunike
gruppide vabastamine (k.a 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest välja-
saadetud) NSVL MN-i ja ÜNP aktidega järgis sama mustrit.

Nii 1930. aastate esimesel poolel „kulakute“ väljasaatmisel kui ka Balti
liiduvabariikides läbi viidud operatsioonide käigus represseriti ka lapsed, kes
hiljem 16-aastaseks saamisel võeti eriasumise arvele. Mingit „laste järgnemist
oma täiskasvanud sugulastele“ pole tegelikkuses kunagi olnud, vaatamata isegi
mõne väljasaatmisoperatsiooni rakendusdokumendi juurde kuulunud instrukt-
sioonile. Seda tegelikkust kinnitas ka hilisem vabastamiskord, kui lastena repres-
seeritud koheldi täiskasvanud väljasaadetutega võrdselt.

1930. aastate esimesel poolel välja saadetud „kulakute“ ja 1941., 1945.–1952. a
Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorral oli kolm erinevust. Esi-
teks „kulakluse kui klassi likvideerimise“ ajal toimus avalduste läbivaatamis-
protsess selle liiduvabariigi või muu haldusüksuse tasandil, kuhu inimesed olid
välja saadetud. Balti liiduvabariikides isegi Stalini valitsemisajal sellesse prot-
sessi kaasati Eesti, Läti ja Leedu NSV (võimu)asutused, kuigi lõplikke otsuseid
langetati üleliidulisel tasandil. Teiseks 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvaba-
riikidest väljasaadetute vabastamiskord oli paremini korraldatud. Väljasaatmis-
otsuse tühistamine hakkas automaatselt tähendama õigust tagasi pöörduda ja
ainult vabastamisel väljasaatmisotsust tühistamata võis kehtida tagasipöördu-
misega seotud piiranguid. Kolmandaks tähendas 19. augusti 1955 NSVL ÜNP

seadlus, et mõnede gruppide (v.a „kulakud“) vabastamiskorda kaasati liiduvabariikide ülemkohtud. Seni oli vabastamiskord olnud eranditult kohtuväline protsess.

Vabastamiskord oli just nimelt see, mis kõige paremini iseloomustas Nõukogude režiimi pärast Stalini surma ja igasuguste muutuste tegelikku ulatust. 1958.–1961. a Nõukogude „karistusõiguses“ aset leidnud muutused, mille käigus muuhulgas said Balti liiduvabariigid eraldiseisvad kriminaalkodeksid, pidid tähistama senise korra, mille iseloomulikuks jooneks olid olnud kohtuvälised repressioonid (k.a väljasaatmisoperatsioonid), lõpu. Siiski nende uute põhimõtete rakendamisel 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamisel selgus, et uus kord ei tohtinud neile laieneda. Väljasaatmisoperatsioonide otstarbekust ei tohtinud kahtluse alla seada. Seega olid need reformid ja „nõukogude õiguse“ arengu teooria pelgalt fiktsioon. Läänes kehtinud arusaamad „nõukogude õigusest“ ei ulatunud Nõukogude valitsemiskorra tegelike alusteni.

1930. aastate esimesel poolel „kulakute“ ja 1941., 1945.–1952. a Balti liiduvabariikidest väljasaadetute vabastamiskorra sarnasus kummutab tänapäevalgi kehtiva arusaama sellest, et kõikide Stalini ajal väljasaadetute vabastamine sai võimalikuks alles tema surma järel. Tema surm vaid hoogustas ja arendas senist protsessi. Ükskõik mis poliitilised muutused pärast Stalini surma ka ei toimunud, ükski neist ei seadnud väljasaatmisoperatsioonide otstarvet kahtluse alla ega kõigutanud vabastamiskorra aluseid. Alles 1988.–1989. a Eesti, Läti ja Leedu NSV-s tunnistati kehtetuks kõik väljasaatmisotsused, samal ajal kui üleliidulisel tasandil pole kunagi jõutud kõikide Nõukogude Liidus toimunud väljasaatmisoperatsioonide alusaktide tühistamiseni.

Käesolev uurimistöö on loonud eeldused edasiseks uurimistööks. Vabastamiskord välja selgitatud, on aeg asuda konfiskeeritud vara tagastamise, pensionide ja toetuste küsimuste juurde. Uurimistöö tulemused annavad täpsemad suunised vabastamiskorra väljaselgitamiseks nt Ukraina⁵¹⁰ ja Moldova⁵¹¹ arhiivides olevate dokumentide põhjal. Sel juhul ei oleks arhiivitöö nii aeganõudev, sest on teada, milliste (võimu)asutuste ja millist tüüpi dokumentidega tuleb töötada. Töö nendes arhiivides annaks võimaluse leida rohkem vabastamiskorraga seotud üleliidulise tasandi dokumente ja lisaks sellele tutvuda nendega, mille olemasolu on praegusel hetkel juba teada.⁵¹² Kõik see annab võimaluse täiendada Eesti, Läti ja Leedu arhiivides olevate materjalide põhjal loodud pilti vabastamiskorrast ja teha kindlaks selle sarnasused ja erinevused aladel, mis Nõukogude Liit annekteeris Teise maailmasõja ajal (Balti riigid, Poola idaalad, Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina).

Käesoleva töö tulemused tõestavad, et alusepanevad asjad ei muutu, vaid jäävad samaks. Stalini surmale järgnenud perioodil (iseegi nn „Hruštšovi sula“ ja Gorbatšovi

⁵¹⁰ Nt Ukraina Julgeolekuteenistuse Ametlik Riiklik Arhiiv (Галузевий державний архів Служби безпеки України); Ühiskondlike Ühenduste ja Ukrainluse Riiklik Keskarhiiv (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці).

⁵¹¹ Nt Moldova Vabariigi Julgeoleku- ja Luureameti Arhiiv (Arhiva Serviciului de Informații și Securitate al Republicii Moldova).

⁵¹² Nt 17.08.1947 NSVL MN-i määrus nr 2874 ja selle muutmise ning võib-olla kehtetuks tunnistamisega seotud hilisemad aktid.

avalikustamise ajal) üleliidulisel tasandil ei langetatud selliseid otsuseid, mis oleksid Stalini valitsemisajal välja kujunenud vabastamiskorra lõpetanud ja represseerituile tekitatud kahju võimalikult täies ulatuses hüvitanud. Pole siis ime, et Nõukogude Liidu õigusjärglane Venemaa Föderatsioon ei ole siiani võtnud vastutust Teise maailmasõja ajal annekteeritud aladel väljasaatmisoperatsioonide läbiviimise eest.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivid

Rahvusarhiiv (RA)⁵¹³

- ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu:
Allarhiiv: 4. Protokolliosakond;
Allarhiiv: 5. 1. osakond, eriosakond ja sõjaosakond;
Allarhiiv: 22. Evakueeritute abistamise komitee (esindused, volinikud, evakuaatsiooni punktid) Nõukogude Liidu tagalas 1941.–1944. a (1945).
- ERA.R-3 – Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei:
Allarhiiv: Protokolliosakond;
Allarhiiv: Eriosakond.
- ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee:
Allarhiiv: Eriosakond.
- ERAF.2-M/O – 1941. ja 1945. a küüditamistega seotud dokumentide kolleksioon:
Sari: 1. 14. juunil 1941 küüditamisele kuulunute arvestustoimikud;
Sari: 2. Küüditamiste teostamisega seotud dokumentatsioon.
- ERAF.3-N – 1940.–1950. aastatel väljasaadetud natsionalistide toimikute kolleksioon:
Sari: 1. Väljasaadetute (natsionalistide) toimikud.
- ERAF.5-J – 1951. aastal väljasaadetud jehhovistide arvestustoimikute kolleksioon:
Sari: 1. Väljasaadetute (jehhovistide) toimikud.
- ERAF.8SM – kolleksioon eriasumisele saadetute isikutoimikutest:
Sari: 1. Eriasumisele saadetute isikutoimikud.
- ERAF.17SM – ENSV Siseministeerium:
Allarhiiv: ENSV Siseministeeriumi Informatsioonikeskus.
- LVMA.753 – Rakvere Rajooni TSN Täitevkomitee üldosakond:
Sari: 12. Kirjavahetus, avaldused.
- Rahvusarhiivi raamatukogu, kohaviit TM.

Läti riigiarhiiv. Latvijas Valsts Arhīvs (LVA)

270. f. – Latvijas PSR Ministru Padome un Latvijas Republikas Ministru Padome:
1-s. apr. – Sļepēnā lietvedība;
2. apr. – Protokolu daļa, finanšu daļa, rūpniecības grupa, kadru daļa, transporta un sakaru daļa, grāmatvedība;
3. apr. – Sapulču protokoli, direktīvie norādījumi;
7. apr. – Protokolu daļa, sekretariāti, rūpniecības, agrorūpniecisko nozaru, celtniecības, plānu, finanšu, tirdzniecības, kultūras, transporta, sakaru, administratīvi juridiskā daļa, grāmatvedība, kanceleja.
290. f. – Latvijas PSR Augstākā Padome un Latvijas Republikas Augstākā Padome:
1. apr. – Protokolu daļa;
10. apr. – Protokolu un vispārējā daļa.
- PA-101. f. – Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja:
18. apr. – Plēnumu un biroja sēžu protokoli, stenogrammas, sarakste, atskaites u.c. 1955;

⁵¹³ Seal, kus on allarhiivi tase, märgitakse alljaotus allarhiivi tasandi täpsusega. Seal, kus allarhiivi tasandit ei ole, märgitakse alljaotus sarja täpsusega.

20. apr. – Plēnumu un biroja sēžu protokoli, stenogrammas, sarakste, atskaites u.c. 1957;
26. apr. – Kongresa, plēnumu un biroja sēžu protokoli, stenogrammas, sarakste, atskaites u.c. 1963.

Leedu riiklik keskarhiiv. Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA)

f. R-754 – Lietuvos TSR Ministrų Taryba:

- ap. 1 – Nutarimų, potvarkių, posėdžių protokolų bylų apyrašas;
- ap. 11 – Buvusių išslaptintų veiklos bylų apyrašas;
- ap. 12 – Buvusių išslaptintų veiklos bylų apyrašas;
- ap. 13 – Buvusių išslaptintų veiklos bylų apyrašas.

f. R-758 – Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas:

- ap. 3 – Įstatymų, nutarimų ir įsakų rengimo dokumentų bylų apyrašas;
- ap. 4 – Veiklos bylų apyrašas.

Leedu eriarhiiv. Lietuvos Ypatingasis Archyvas (LYA)

f. 1771 – Lietuvos komunistų partijos (LKP) centro komitetas:

- ap. 190 – Veiklos bylų su slaptumo žyma „Ypatingasis aplankas“ apyrašas.

f. K-6 – Lietuvos TSR prokuratūros Tardymo valstybės saugumo organuose priežiūros skyrius:

- ap. 2 – Slaptos raštvedybos bylų apyrašas.

f. K-41 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 2-oji valdyba:

- ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas.

f. K-51 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) Sekretoriatas:

- ap. 3 – TSRS KGB įsakymų veiklos klausimais bylų apyrašas.

f. V-135 – Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras:

- ap. 2 – Veiklos bylų apyrašas;
- ap. 7 – Veiklos bylų apyrašas.

Ametlikud vāljaanded

Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics. Washington D. C.: Embassy of the Union of Soviet Socialist Republics, 1945.

Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics 1977. Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1982.

Eesti NSV Kriminaalkodeks. Ametlik tekst muudatusete ja täiendustega seisuga 1. jaanuar 1978. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

Eesti NSV Teataja.

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja.

Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcija (Pamatlikums) 1978. Rīga: Liesma, 1978.

Latvijas Vēstnesis, www.vestnesis.lv.

Lietuvos Respublikos Seimas, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/documentSearch/lt>.

Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios.

Rahvuskogu poolt vastuvõetud Eesti Vabariigi Põhiseadus ja Põhiseaduse elluviimise seadused 18.II – 18.VIII 1937. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1937.

- Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. С изменениями и дополнениями, принятыми на I, II, III, VI и VIII Сессиях Верховного совета СССР.* Якутск: Госиздат ЯАССР, 1946.
- Первая Конституция Союза СССР (Конституция СССР 1924 года). Сборник документов под редакцией и с предисловием академика А. Я. Вышинского.* Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948.
- Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.).* Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956.
- Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик.
- Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства.
- Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства РСФСР.
- Уголовный кодекс РСФСР. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов.* Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950.

Periodika

Padomju Jaunatne, 29.07.1989.

Dokumendikogumikud

- Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose 1940–1941, 1945–1953 m.*, sudar. Eugenijus Grunskis, Vanda Kašauskienė ir Henrikas Šadžius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995.
- Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: „Их надо депортировать.“ Документы, факты, комментарии*, сост. Николай Бугай. Москва: Дружба народов, 1992.
- История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Сборник документов в 7-ми томах. Том 1. Массовые репрессии в СССР*, сост. И. А. Зюзина, Н. Верт и С. В. Мироненко. Москва: РОССПЭН, 2004.
- История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Сборник документов в 7-ми томах. Том 5. Спецпереселенцы в СССР*, сост. Т. В. Царевская-Дякина. Москва: РОССПЭН, 2004.
- Народы стран Балтии в условиях сталинизма (1940-е – 1950-е годы): документированная история*, сост. Николай Бугай. Soviet and post-Soviet politics and society 11. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2005.
- НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике*, сост. Н. И. Владимирцев и А. И. Кокурин. Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008.
- Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940. В 2-х книгах. Книга 2*, сост. Н. Н. Покровский, В. П. Данилов и С. А. Красильников. Москва: РОССПЭН, 2006.
- По решению Правительства Союза ССР*, сост. Николай Бугай и А. М. Гонов. Нальчик: Издательский центр „Эль-Фа“, 2003.
- Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том I. Март 1953 — февраль 1956*, сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, В. Г. Хлопов и И. Н. Шевчук. Москва: Международный фонд „Демократия“, 2000.

- Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 — начало 80-х годов*, сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, и В. Г. Хлопов. Москва: Международный фонд „Демократия“, 2003.
- Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30—40-х и начала 50-х гг., и другие материалы. Том III. Середина 80-х годов — 1991*, сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов и И. Н. Шевчук. Москва: Международный фонд „Демократия“, 2004.
- Репрессированные народы России: чеченцы и ингуши: документы, факты, комментарии*, сост. Николай Бугай. Москва: Капъ, 1994.
- Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий*, сост. Е. А. Зайцев. Москва: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993.
- Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х томах. Том 3. 1930–1934 гг. Книга 1. 1930–1931*, сост. А. Берелович и В. Данилов. Москва: РОССПЭН, 2003.
- Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1933–1938 гг.*, сост. С. А. Красильников, В. Л. Кузнецова и Т. Н. Осташко. Новосибирск: ЭКОР, 1994.
- Сталинские депортации. 1928–1953*, сост. Н. Л. Поболь и П. М. Полян. Москва: Международный фонд „Демократия“, 2005.
- Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти томах. Том 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930*, сост. В. Данилов, Р. Маннинг и Л. Виола. Москва: РОССПЭН, 2000.
- Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти томах. Том 3. Конец 1930 – 1933*, сост. В. Данилов, Р. Маннинг и Л. Виола. Москва: РОССПЭН, 2001.

Kirjandus

- Aizvestie. 1949. gada 25. marts. I daļa, sagat. Andra Āboliņa, Aija Kalnciema, Zigmunds Kārklīņš et al.*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007.
- Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs, sagat. Ainārs Bambals, Aija Kalnciema, Daina Kļaviņa et al.* Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2001.
- Andrew, Christopher and Mitrokhin, Vasili. *The Mitrokhin archive. The KGB in Europe and the West*. Harmondsworth: Penguin books, 2000.
- Antonov, Mikhail. *Formalism, decisionism and conservatism in Russian law*. Boston: Brill, 2021.
- Anušauskas, Arvydas. „1941 m. birželio 14–18 d. tremimai“. *Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti*, 2003.
<https://www.komisija.lt/tyrimai/ii-pirmoji-sovietine-okupacija-1940-1941-m/1-sovietinio-rezimo-nusikaltimai/1-3-masiniai-gyventoju-tremimai/>.
- Anušauskas, Arvydas. „Gyventojų tremimai 1944–1953 m.“. *Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti*, 2005.
<https://www.komisija.lt/tyrimai/iv-antrosios-sovietines-okupacijos-pirmasis-etapas-1944-1953-m/1-nusikaltimai/1-4-gyventoju-tremimai/>.
- Barenberg, Alan. „Soviet „hard labour“, population management, and social control in the post-war Gulag“. *Social Control Under Stalin and Khrushchev: the phantom of a*

- well-ordered state*, ed. Immo Rebitschek and Aaron B. Retish. 135–160. Toronto: University of Toronto Press, 2023.
- Berman, Harold J. *Justice in the USSR. An interpretation of Soviet law*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1963.
- Berman, Harold J. „Law reform in the Soviet Union“. *The American Slavic and East European Review* 15, nr 2 (1956), 179–189.
- Berman, Harold J. „Soviet law reform. Dateline Moscow 1957“. *The Yale Law Journal* 66, nr 8 (1957), 1191–1215.
- Berman, Harold J. „The dilemma of Soviet law reform“. *Harvard Law Review* 76, nr 5 (1963), 929–951.
- Bleiere, Daina. „Repressions against farmers in Latvia in 1944–1953“. *The hidden and forbidden history of Latvia under Soviet and Nazi occupations 1940-1991. Selected research of the commission of the historians of Latvia*, ed. Valters Nollendorfs and Erwin Oberländer. Rīga, 2005, 242–255.
- Blum, Alain (Блюм, Ален). „Противоречивое завершение сталинизма: медленное освобождение населения, депортированного с западных территорий СССР“. *Миграционные последствия Второй мировой войны: депортации в СССР и странах Восточной Европы. Сборник научных статей. Выпуск 3*, ред. Наталья Аблажей и Ален Блюм. Новосибирск: Наука, 2014, 12–31.
- Blum, Alain and Koustova, Emilia. „A Soviet story: mass deportation, isolation, return“. *Narratives of exile and identity in Soviet deportation memoirs from the Baltic states*, ed. Violeta Davoliūtė and Tomas Balkelis. Budapest: Central European University Press, 2018, 19–40.
- Blum, Alain et Koustova, Emilia. *Déportés pour l'éternité. Survivre à l'exil stalinien, 1939–1991*. Aubervilliers: Ined Éditions, 2024.
- Blum, Alain and Koustova, Emilia. „Negotiating lives, redefining repressive policies. Managing the legacies of Stalinist deportations“. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 19, nr 3 (2018), 537–571.
- Brandenberger, David. *Stalin's master narrative. A critical edition of the History of the Communist party of the Soviet Union (bolsheviks): short course*. New Haven: Yale University Press, 2019.
- Briedienė, Ramunė. „Lietuvių vaikai tremtyje: vaikų gelbėjimo ekspedicijos“. *Genocidas ir rezistencija* 14, nr 2 (2003), 103–118.
- Buber-Neumann, Margarete. *Déportée en Sibirie*. Paris: Éditions de la Baconnière, 1949.
- Conquest, Robert. *Justice and the legal system in the USSR*. London: The Bodley Head, 1968.
- Conquest, Robert. *The Soviet deportation of nationalities*. London: Macmillan & Co, 1960.
- Daly, Jonathan. *Crime and punishment in Russia: a comparative history from Peter the Great to Vladimir Putin*. London: Bloomsbury Academic, 2018.
- Eesti NSV ajalugu III köide. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni, toimetaja Viktor Maamägi. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.
- Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“. Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest, toim. Meelis Saueauk ja Meelis Maripuu. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2019.
- Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

- da Empoli, Giuliano. *Kremlis võlutur*. Tallinn: Varrak, 2023.
- Feest, David. Zwangskollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des Estnischen Dorfes 1944–1953. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 2007.
- Feest, David. „The collectivization in the Baltic Soviet Republics, 1944–1953“. *The collectivization of agriculture in communist Eastern Europe: comparison and entanglements*, ed. Constantin Iordachi and Arnd Bauerkämper. Budapest: Central European University Press, 2014, 79–109.
- Feldbrugge, F. J. M. (translator). *The federal criminal law of the Soviet Union*. Leyden: A. W. Sythoff, 1959.
- Feldbrugge, F. J. M. „What happened in Soviet criminal law?“ *Review of Socialist Law*, nr 11 (1985), 5–11.
- Feldbrugge, F. J. M. and Simons, William B. (translators). „Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics 1977“. *Review of Socialist Law*, nr 4 (1978), 57–84.
- Gsovski, Vladimir. „New trend in Soviet justice?“ *Problems of Communism* 5, nr 1 (1956), 25–30.
- Gsovski, Vladimir. „Reform of criminal law in the Soviet Union“. *Social Problems* 7, nr 4 (1960), 315–328.
- Gsovski, Vladimir. „Soviet policies since Stalin“. *Problems of Communism* 2, nr 6 (1953), 9–14.
- Herling, Albert Konrad. *The Soviet slave empire*. New York: Wilfred Funk, 1951.
- Hiio, Toomas. „Küüditamisest pärast küüditamist“. *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*. Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest, toim. Meelis Saueauk ja Meelis Maripuu. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2019, 194–226.
- Kaasik, Peeter. „Operatsioon „Priboi“ – kas poliitilis-tšekistlik õnnestumine või ebaõnnestumine?“ *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*. Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest, toim. Meelis Saueauk ja Meelis Maripuu. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2019, 100–134.
- Kahar, Andres. „Kuidas märtsiküüditamist ette valmistati“. *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*. Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest, toim. Meelis Saueauk ja Meelis Maripuu. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2019, 38–67.
- Kairiükštytė, Nastazija. „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“. *Lietuvos istorijos metraštis* 1993 (1994), 92–105.
- Khlevniuk, Oleg. *The history of the Gulag: from collectivization to the great terror*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- Klimkova, Oxana. „Special settlements in Soviet Russia in the 1930s–50s“. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8, nr 1 (2007), 105–139.
- Kõll, Anu Mai. *The village and the class war: anti-kulak campaign in Estonia*. Budapest: Central European University Press, 2013.
- Lamy, Lucie. „Negotiating freedom of movement through ethnic recategorizations: strategies of „German“ special settlers in Riga, 1945–1972“. *Zeitschrift für Migrationsforschung – Journal of Migration Studies*, 2022, 123–148.
- Latvijas PSR vēsture. III sējums: No 1917 gada līdz 1950. gadam, sagat. K. Strazdiņš. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959.
- Lausma-Saar, Helen, ja Ruutsoo, Rein. „Estimaa Rahvarinde algatamine: deklaratsioonid ja projektid“. *Acta Historica Tallinnensia* 29, nr 1 (2023), 128–161.
- Liivik, Olev. „Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal: keda, kust ja mis alusel välja saadeti“. *TUNA*, nr 3 (2024), 71–91.

- Lindmäe, Herbert. „Kohtuvälised repressioonid Eestis 1940–1950ndail aastail“. *Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts 1988. aastal. Aastaraamat*. Tartu, 1989, 36–52.
- Lityński, Adam. *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. *Krótki kurs*. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2017.
- Loeber, Dietrich A. „Legal rules „for internal use only““. *International and Comparative Law Quarterly* 19, nr 1 (1970), 70–98.
- Maripuu, Meelis and Kaasik, Peeter. „Deportations of 14 June 1941“. *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006, 363–379.
- Meissner, Boris. *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*. Köln: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1956.
- Mälksoo, Lauri. *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940.–1991. a ja pärast 1991. a*. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2005.
- Mälksoo, Lauri. *Venemaa käsitletud rahvusvahelisest õigusest*. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2016.
- Newsletter from behind the iron curtain. Reports on communist activities in Eastern Europe* 5, nr 228/229 (12 June 1951), 114–122.
- Niglas, Aivar. „Küüditatute vabastamine ja nende asumisele saatmise otsuste tühistamine Jossif Stalini surma järel“. *Eesti Mälu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“*. *Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest*, toim. Meelis Saueauk ja Meelis Maripuu. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2019, 135–171.
- Niglas, Aivar. „Release ahead of time of Estonian citizens and residents repressed for political reasons by the Soviet authorities and their rehabilitation from 1953 to the 1960’s“. *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009, 461–492.
- Niglas, Aivar. „Üks NSV Liidu repressioonide süstematiseerimise võimalusi“. *TUNA*, nr 4 (2011), 61–78.
- Niglas, Aivar ja Maripuu, Meelis. „NSV Liidu valitsuse määruseid ei väljastata isegi NSV Liidu Ülemkohtule“. 1941. aasta küüditamisoperatsiooni alusakti võltsimisest Jossif Stalini aegsete repressiooniotsuste revideerimise käigus 1960. aastatel“. *Juridica* 27, nr 1 (2019), 69–75.
- Paavle, Indrek. „Ebaühtlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi rakendamine Eesti NSV-s. II Passisüsteemi kehtestamine“. *TUNA*, nr 2 (2011), 43–67.
- Paavle, Indrek. „Seadusest käskkirjani. NSV Liidu õigusaktide klassifikatsioonist ja kasutamisest ajaloo uurimises“. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae* 19 (26) (2012), 528–547.
- Pettai, Eva-Clarita, ja Pettai, Vello. *Transitional and retrospective justice in the Baltic states*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Pohl, Otto. *The Stalinist penal system: a statistical history of Soviet repression and terror, 1930–1953*. Jefferson: McFarland & Company, 1997.
- Polian, Pavel. *Against their will: the history and geography of forced migration in the USSR*. Budapest: Central European University Press, 2004.

- Pomeranz, William E. *Law and the Russian state: Russia's legal evolution from Peter the Great to Vladimir Putin*. London: Bloomsbury Academic, 2019.
- Pomorski, Stanisław. „Communists and their criminal law: reflections on Igor Andrejew's outlining of the criminal law of socialist states“. *Review of Socialist Law*, nr 1 (1981), 7–34.
- Popova, Zhanna. *Coerced Labour, Forced Displacement, and the Soviet Gulag, 1880s–1930s*. Amsterdam University Press, 2024.
- Quigley, John. *Soviet legal innovation and the law of the western world*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Rahi-Tamm, Aigi. „Deportation of individuals of German nationality from Estonia in 1945“. *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009, 415–427.
- Rahi-Tamm, Aigi. „Doubly marginalized people: the hidden stories of Estonian society (1940–1960)“. *War, revolution, and governance. The Baltic countries in the twentieth century*, ed. Lazar Fleishman and Amir Weiner. Boston: Academic Studies Press, 2018, 239–265.
- Rahi-Tamm, Aigi and Kahar, Andres. „Deportation operation Priboj in 1949“. *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009, 429–460.
- Rebane, Ilmar. *Nõukogude kriminaalõigus. Üldosa. Õpetus kuriteost. I osa*. Tartu: Tartu riiklik ülikool, 1975.
- Riekstiņš, Jānis. „Deportēto Latvijas pilsoņu centieni atgūt zaudēto īpašumu (1953–1959)“. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti* 13 (2004), 510–536.
- Riekstiņš, Jānis. „The Deportation of March 25, 1949 in Latvia“. *1949. gada 25. marts. I daļa*, sagat. Andra Āboliņa, Aija Kalnciema, Zigmunds Kārklīņš et al. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007, 33–58.
- Saleniece, Irēna. „Latvian deportees of the 1940s: their release and rehabilitation“. *De-Stalinising Eastern Europe: The Rehabilitation of Stalin's Victims after 1953*, ed. Kevin McDermott and Matthew Stibbe. London: Palgrave Macmillan UK, 2015, 204–220.
- Saueauk, Meelis. „Mārtsiküeditamine NSV Liidu sõjajärgsete massideporteerimiste kontekstis“. *TUNA*, nr 4 (2019), 80–97.
- Smith, Kathleen E. *Remembering Stalin's victims: popular memory and the end of the USSR*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.
- Sootak, Jaan. „Õiguslik hinnang kohtuvälistele repressioonidele ja alusetutele süüdimõistmisele Eestis“. *Eesti Akadeemilise Õigusteaduse Selts 1993.–1995. aastal. Aastaraamat*. Tartu, 1996, 170–189.
- Stravinskienė, Vitalija. „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)“. *Genocidas ir rezistencija* 35, nr 1 (2014), 27–41.
- Štomas, Aleksandras. „Crime, law, and penal practice in the USSR“. *Review of Socialist Law*, nr 3 (1977), 297–324.
- Sõja ja rahu vahel II. Esimene punane aasta. Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, toim. Enn Tarvel ja Meelis Maripuu. Tallinn: MTÜ S-Keskus, 2010.
- Towster, Julian. „The Soviet Union after Stalin: leaders and policies“. *The American Slavic and East European Review* 13, nr 4 (1954), 471–499.

- Viola, Lynne. „The campaign to eliminate the kulak as a class, winter 1929–1930: a reevaluation of the legislation“. *Slavic Review* 45, nr 3 (1986), 503–524.
- Viola, Lynne. „The second coming: class enemies in the Soviet countryside, 1927–1935“. *Stalinist terror: new perspectives*, ed. J. Arch Getty, Roberta T. Manning. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 65–98.
- Viola, Lynne. *The unknown gulag: the lost world of Stalin's special settlements*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Аблажей, Наталья и Салахова, Лариса. „Репатрианты–андерсовцы в Иркутской ссылке“. *Wroclawskie Studia Wschodnie*, nr 22 (2018), 61–75.
- Александров, Н. Г., Алексеев, С. С. и Лукашева, Е. А. *Социалистическое право*. Москва: Юридическая литература, 1973.
- Баланик, Б. Г., Иванова, З. Д. и Максименко, Н. П. *Теория государства и права*. Москва: Юридическая литература, 1974.
- Бердинских, В. А. *Спецпоселенцы: политическая ссылка народов Советской России*. Москва: Новое литературное обозрение, 2005.
- Бердинских, В. А., Бержинских, И. В. и Веремьев, В. И. *Система спецпоселений в Советском Союзе 1930–1950-х годов*. Сыктывкар: ИЯЛИ Коми НЦ УрО РАН, 2015.
- Берченко, А. Я. *XXII съезд КПСС и дальнейшее укрепление социалистической законности в СССР*. Москва: Издательство ВППШ и АОН при ЦК КПСС, 1963.
- Большая советская энциклопедия. Том СССР*. Москва: Советская энциклопедия, 1947.
- Большая советская энциклопедия. Третье издание. Том 20*. Советская энциклопедия, 1975.
- Бугай, Николай. „Дискуссионные аспекты в изучении проблемы принудительных переселений народов в Союзе ССР“. „White Spots“ of the Russian and World History, № 4–5 (2015), 40–73.
- Бугай, Николай. *Л. Берия – И. Сталину: „Согласно Вашему указанию...“* Москва: АИРО-XX, 1995.
- Гончарук, Григорий и Нагайцев, Александр. *Расправа (украинское повстанчество в советских документах). Часть вторая*. Одесса: Астропринт, 2006.
- Денисов, А. И. *Основы марксистско-ленинской теории государства и права*. Москва: Высшая партийная школа при ЦК ВКП(б), 1948.
- Дурманов, Н. Д. *Советский уголовный закон*. Москва: Издательство Московского университета, 1967.
- Земсков, Виктор. *Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960*. Москва: Наука, 2005.
- Земсков, Виктор. „Судьба „кулацкой ссылки“ (1930–1954 гг.)“. *Отечественная история*, № 1 (1994), 118–147.
- Ивницкий, Н. А. *Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.)*. Москва: Наука, 1972.
- Ивницкий, Н. А. *Судьба раскулаченных в СССР*. Москва: Собрание, 2004.
- Изменение классовой структуры общества в процессе строительства социализма и коммунизма*, сост. Г. Е. Глезерман, П. С. Черемных и М. А. Процько. Москва: Издательство ВППШ и АОН при ЦК КПСС, 1961.
- История Литовской ССР (с древнейших времен до наших дней)*, сост. Бронюс Вайткявичюс. Вильнюс: Мокслас, 1978.
- Лубянка: органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник*, сост. А. И. Кокурин и Н. В. Петров. Москва: Международный фонд „Демократия“, 2003.

- Кудрявцев, В. Н. и Трусков, А. И. *Политическая юстиция в СССР*. Санкт-Петербург: Наука, 2002.
- Кустова, Эмилия. „Просить, убеждать, изворачиваться: литовские спецпереселенцы ходатайствуют о возвращении на родину“. *Миграционные последствия Второй мировой войны: депортации в СССР и странах Восточной Европы. Сборник научных статей. Выпуск 3*, ред. Наталья Аблажей и Ален Блюм. Новосибирск: Наука, 2014, 31–54.
- Лиджиева, И. В. „Правовой статус спецпереселенцев в СССР в 40–50-е гг. XX в.“ *Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН*, № 3 (2013), 34–39.
- Майоров, М. Г. *Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами*. Москва: Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского, 1964.
- Папков, Сергей. *Обыкновенный террор. Политика сталинизма в Сибири*. Москва: РОССПЭН, 2012.
- Пионтовский, Андрей. „Основные вопросы проекта уголовного кодекса СССР“. *Социалистическая законность* 31, № 1 (1954), 25–38.
- История Коммунистической партии Советского Союза*, сост. Б. Н. Пономарев, М. С. Волин и В. С. Зайцев. Москва: Политиздат, 1982.
- Раков, Алексей. „Деревню опустошают“: сталинская коллективизация и „раскулачивание“ на Урале в 1930-х годах. Москва: РОССПЭН, 2013.
- Советское право*, сост. В. П. Грибанов. Москва: Высшая школа, 1981.
- Стецовский, Юрий. *История советских репрессий. Том 1*. Москва: Общественный фонд „Гласность“, 1997.
- Стецовский, Юрий. *История советских репрессий. Том 2*. Москва: Общественный фонд „Гласность“, 1997.
- Таджиев, Турсун. *Реабилитация в советском уголовном процессе*. Ташкент: Фан, 1986.
- Яковлев, Александр. *Реабилитация: политические процессы 30–50-х годов*. Москва: Политиздат, 1991.
- Шило, Н. Я. *Проблема реабилитации на предварительном следствии*. Ашхабад: Ылым, 1981.

Internetiallikad

- Eesti kommunismiohvrte memoriaali e-andmebaas, <https://www.memoriaal.ee/>.
- HeinOnline, <https://home.heinonline.org/>.
- Kogu Me Lugu, <https://kogumelugu.ee/>.
- Музей истории российских реформ имени П. А. Столыпина, <http://museumreforms.ru>.
- Российское историческое общество. Электронная библиотека исторических документов, <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/1-glavnaya>.

SUMMARY

The release procedure of the deportees from the Estonian, Latvian, and Lithuanian SSR, 1945–1989

Problems under consideration

Following the occupation and annexation of the independent Baltic states (Estonia, Latvia and Lithuania) by the USSR in the summer of 1940 until the restoration of their independence (Lithuania in March 1990, Estonia and Latvia in August 1991), the largest repressions carried out in the created Estonian, Latvian, and Lithuanian SSR were deportation operations. The first of these was carried out in June 1941, and the last took place in August 1952. Such repressions were not unique but were part of a policy that had already begun in the Soviet Union in the first half of 1930s. In addition to the annexed Baltic states, deportation operations were also carried out in other areas (Eastern Poland, Northern Bukovina and Bessarabia) annexed by the USSR during World War II. In fact, while the deportation operations ended with Stalin's death the release of the deportees lasted for decades. In case of the Baltic SSRs, it lasted from 1945 until 1989.

This work focuses on the release procedure of those repressed during deportation operations carried out in the Baltic SSRs. A deportation operation is understood as an extrajudicial group-based repression, the implementation of which in each case was sanctioned at the Union level, prepared and carried out during a specific period by the Union-level security institution(s) (e.g. Ministry of Internal Affairs (MVD), Ministry of State Security (MGB)) in cooperation with their republic-level branches. During such operations, people (families or households) were forcibly transferred from one administrative unit of the USSR (union republic, oblast or krai) to another, where these people were placed in a specific area under supervision of a security institution, restricting their freedom of movement for a specified period at the time of deportation or imposing a permanent restriction on their freedom of movement, which also extended to their future descendants. Even if there was no Union-level sanction (relevant act) for a specific deportation operation, such an operation was still carried out with the knowledge of the Union level, because people were relocated from one end of the USSR to another with the participation of the Union-level security institution(s).

This research has two goals. First, to identify the release procedure of the repressed persons during deportation operations in the Estonian, Latvian, and Lithuanian SSR. Second, to compare that procedure with the one of the repressed persons during the “kulaks” deportation operations in first half of 1930s.

The method used in the research is “comparative source criticism”. At the top of the hierarchy of sources there are the acts (i.e. documents) of the authorities (e.g. Council of Ministers (CM), Presidium of the Supreme Council) at the Union level and republic level that were the framework of the release procedure. All

other topic-related documents of such authorities as well as other institutions (ministries, prosecutor's offices, supreme courts, security institutions) at both levels are analyzed and compared within this framework.

This work exclusively focuses on the release procedure of those repressed during the deportation operations in 1941, 1945–1952, discarding any attempts to view it in the context of events taking place in the USSR or internationally because linking the development of the release procedure directly to political changes would have overshadowed many of its aspects. Focusing exclusively on the release procedure shows in the clearest form the real extent of the changes that took place in the USSR after Stalin's death.

The time frame is the period from 1945, when the first applications from those deported from the Baltic SSRs started to arrive, until June 1989, when the Latvian SSR was the last to repeal all deportations decisions.

Geographically, the Estonian, Latvian, and Lithuanian SSR are under observation within the same borders within which Estonia, Latvia and Lithuania regained their independence in 1990–1991. The deportation operation carried out in June 1941 also affected those areas of the Estonian, and Latvian SSR that were incorporated into the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) by the Union-level acts after World War II (the areas beyond the Narva river, parts of Petseri and Abrene counties). The deportation operations carried out in these areas after 1944 are outside of the scope of this research. Additionally, this work discards the individual cases of exile or banishment (also family deportations) carried out outside the deportation operations.

Structure

This work consists of seven chapters. In the first chapter, I provide an overview of all deportation operations carried out in the Baltic SSRs in 1941, 1945–1952, focusing on the acts that sanctioned these repressions, the implementation documents, repression rates, groups subject to deportation, numbers of the deportees, and how the lists of these people were prepared. The process of compiling the “kulak” households lists in the Baltic SSRs in 1947–1948 and their use during the deportation operations preparation process is under scrutiny. Additionally, the main changes at the Union level in the forced settlement system and their impact on the deportees from the Baltic SSRs are observed.

The second chapter is dedicated to the scope of the release procedure from 1945 to 1954.

The third chapter focuses on the release procedure under the Union-level acts after Stalin's death.

The fourth chapter looks at the release procedure of the people deported as “kulaks” after Stalin's death, predominantly focusing on the activities of the republic-level authorities and institutions.

The fifth chapter is dedicated to the release procedure of other deported groups (except the “kulaks”) after Stalin's death. Specifically, there are three separate groups of the repressed persons: (i) those deported in 1941; (ii) those deported in

1945–1946 by the People’s Commissariat of Internal Affairs (NKVD) or People’s Commissariat of State Security (NKGB) directives; (iii) those deported in 1947–1952 by the USSR MGB Special Council decisions.

In the sixth chapter, I compare the ways how the deportation operations were carried out in the Baltic SSRs and the release procedure with the “kulaks” deportation operations in the first half of 1930s and the release procedure of that group.

In the seventh chapter, I show that the official Soviet interpretation of the deportation operations never questioned their necessity nor legality. Therefore, I claim that the official theory of development of the “Soviet law” and the changes in the Soviet criminal legislation in 1958–1961 were a mere fiction because none of them affected the release procedure. Additionally, I show how the unchanged nature of the release procedure still nowadays seems to be a topic that does not fit the existing views on the “Soviet law” or the USSR after Stalin’s death in the West.

1. Deportation operations and changes in the forced settlement system

The deportation operations in the Baltic SSRs conducted in 1941, as well as in 1944–1952 resulted in the repression of app. 202 148 individuals: 28 439 from the Estonian SSR, 53 361 from the Latvian SSR, and 120 348 from the Lithuanian SSR (the numbers related to each SSR are presented in the same order below).

The first deportation operation was carried out on 14 June 1941 in all the Baltic SSRs (in the Estonian SSR also on 1–3 July 1941). Approximately 29 885 persons (7049, 10 004 and 12 832) were deported. Another group of repressed persons (heads of families) were sent to the Gulag camps and therefore they are excluded from this work.

The next deportation operations were carried out in 1945 and targeted Germans with their family members (in the Latvian SSR also stateless persons). On February 5–6, people were deported from the Latvian SSR. From April 20 to May 3, people were deported from the Lithuanian SSR. On August 15, people were deported also from the Estonian SSR. In total, 1,625 people were deported as Germans with their family members (407, 406 (according to other sources 675) and 812).

In July and August 1945, February 1946, December 1947 and January 1948 deportation operations were carried out only in the Lithuanian SSR. In total, from July 1945 to January 1948, 11 492 persons were deported.

On May 22–23, 1948, the operation “Vesna” (“Spring”) was carried out in the Lithuanian SSR alone. In total, 40 002 persons were repressed.

On March 25–29, 1949, in all the Baltic SSRs, the operation “Priboi” (“Tidal Wave”) was organized. 95 257 persons (20 702, 42 638, 31 917) were deported.

From March 31 to April 1, 1951, the operation “Sever” (“North”) was carried out in the Baltic SSRs but also in other territories annexed by the USSR during World War II. Jehovah’s Witnesses were repressed along with their family members. A total of 475 persons were repressed (281, 44, 150). At the same time,

members of the so-called “Anders Army” were deported from the Lithuanian SSR along with their families (283 persons).

On September 20, 1951, the deportation operation in the Lithuanian SSR resulted in 2 987 repressed persons.

On October 2–3, 1951 and in January 1952, operation “Osen” (“Autumn”) was carried out in the Lithuanian SSR alone. In total, 18 727 persons were repressed.

On October 31 and from November 30 to December 1, 1951, a deportation operation was again carried out only in the Lithuanian SSR, resulting in 787 repressed persons.

On August 6, 1952, the last deportation operation was carried out again only in the Lithuanian SSR. In total, 359 persons were repressed.

The deportation of the “kulaks” from the Baltic SSRs was connected to destroying the existing order of life in the countryside. That process followed the way the collective farm system had been forcibly established elsewhere in the USSR in the late 1920s and in the first half of 1930s. An integral part of that process was the creation of the “kulak” households’ lists. In 1947–1948, such lists were created in the Baltic SSRs. To certain extent, those lists were later used for preparation of some deportation operations.

The changes in the forced settlement system that took place at the Union level in the second half of 1940s and at the beginning of 1950s also affected the deportees from the Baltic SSRs. The status of those deported in 1941 and those deported from 1945 until May 1948 changed: they were turned into special settlers indefinitely like other deportees. In the period 1948–1950, the forced settlement system was gradually transferred from the USSR MVD to the USSR MBG. That process affected the release procedure as well.

2. Release procedure of all groups, 1945–1954

From the end of World War II until the autumn of 1955, the release procedure meant repeal of deportation decisions of individuals and whole families. During that period, that only affected the repressed persons whose deportation decisions had been formalized by Special Council decisions or by the decisions of the respective republic’s CM. All issues related to the process of reviewing deportation decisions had to be first coordinated with the NKGB of the respective republic and then approved by the USSR NKGB. Exceptions were rare (e.g. children deported in 1941).

Deportation decisions, formalized by the USSR MGB Special Council decisions, could be repealed on two grounds. First, when a person (family) was not subject to deportation. This could happen if the person had the same name as the person subjected to deportation or if the actual connection with the family designated for deportation could be indirect (e.g. “not living in the same household as one household and lack of kinship ties”), or previous membership in that family had changed in the meantime (e.g. divorce). Secondly, when the person belonged to a group designated for deportation, but with circumstances

that precluded deportation (e.g. service in the Red Army of the person or a family member).

The Baltic SSRs CMs had the authority only to repeal the deportation decisions of those “kulaks” that had been formalized by the decisions of the respective CM. Repeal of those decisions could be made on two grounds. First, if a person (family) was excluded from the “kulak” households list. That acknowledged that the person’s (family) deportation had not only been ungrounded, but also that the person’s previous inclusion in the “kulak” household list had been false. Second, if a person was still a “kulak” but there were circumstances that precluded deportation (e.g. service in the Red Army of the person or a family member), or a person was never a “kulak” (i.e. never included in any “kulak” households list) but had been mistakenly added to the respective republic’s CM decision as a “kulak”.

3. Release procedure of all groups by the Union-level acts, 1954–1965

The period following Stalin’s death was characterized by a contradictory attitude towards the forced settlement system, which had an impact on the release procedure. On the one hand, the perception continued to prevail that the deportation operations had been correct and necessary. On the other hand, some previous repressive regulations were being repealed, and the deportees were being gradually released. In the period 1954–1965, all deportees from the Baltic SSRs were released by the Union-level acts. That procedure was different from the one in the period 1945–1954 that was characterized by repeal of deportation decisions. Instead, the Union-level acts sanctioned release without repeal of the deportation decisions.

4. Release procedure of deported “kulaks”, 1954–1989

The release procedure of all deported groups in the Baltic SSRs after Stalin’s death was affected by the changes at the Union level. If previously release was possible only if deportation decisions were repealed, now it was being replaced by release without repeal of deportation decisions. This type of release was sometimes made on exceptional grounds.

In the case of the “kulaks”, the release on exceptional grounds started in the Estonian, and Lithuanian SSR in May–June 1954, later that year in the Latvian SSR. In that way, the released person was given the opportunity to return to his or her republic, but that could be accompanied by a ban on choosing a place of residence. When on May 19, 1958, by a decree of the Presidium of the Supreme Council of the USSR, all “kulaks” were released with no repeal of deportation decisions, the respective republic’s CM began to focus on formalizing return permits for them (many times retrospectively, i.e. when the released people had already returned without permission).

The amount of repealed deportation decisions of the “kulaks” was small, not to mention the exclusion from the “kulak” households’ lists. Relying on the data from the Baltic SSRs’ institutions by 1988–1989, 4,28% of the deportation

decisions formalized by the republican CM were repealed in the Estonia SSR, 0,33% in the Latvian SSR, and 14,44% in the Lithuanian SSR.

Only on September 7, 1988, a decision of the Estonian SSR CM repealed both the part of the decision of the Estonian SSR CM of August 30, 1947, which provided for the compilation of “kulak” households lists (thus also affecting those “kulaks” who were not subject to deportation in March 1949), and the decisions of the Estonian SSR CM of 1949. The corresponding acts of the Lithuanian SSR CM of September 20 and the Latvian SSR CM of November 2, 1988, had a narrower focus. However, both of them only repealed the decisions that had formalized the deportation of “kulaks”, without affecting the 1947 decisions on the compilation of the “kulaks” households’ lists.

5. Release procedure of other groups at the republic level, 1954–1989

The release procedure of the other groups of deportees (except “kulaks”) at the republic level after Stalin’s death followed the same trend as in the case of the “kulaks”: instead of repealing deportation decisions, more people were released with no repeal of their deportation decisions (on exceptional grounds).

The process of repealing deportation decisions of the other groups was in full swing from 1956 to the beginning of 1960s. For example, in the Estonian SSR, that process reached its peak already in 1956 and ended in 1962. Based on the available data, it is difficult to determine precisely how many deportation decisions were repealed before 1988–1989. At the same time, it is easier to get an overview of how the work within the release procedure was distributed between different institutions. For example, the role of the Presidium of the Supreme Council of the Lithuanian SSR in that process was significantly greater than in the Estonian, and Latvian SSR, where other republican institutions, such as MVD, Prosecutor’s Office, and Supreme Court, played a bigger role.

By 1988–1989, only 10,25% of the other groups’ deportation decisions were repealed in the Estonian SSR. In the Lithuanian SSR, that share was 14,22%. There were no corresponding data for the Latvian SSR, but it is likely that, as in the case of the “kulaks”, the proportion of the repealed decisions of other deported groups was the smallest here.

The first one to deem all the deportation operations unlawful was the Lithuanian SSR on October 21, 1988. The Estonian SSR followed on December 7, 1988. The same step was taken by the Latvian SSR only on June 8, 1989.

Interestingly, the release of those deported in 1941 (both the repeal of deportation decisions and release on exceptional grounds) became possible only after Stalin's death. The release procedure was based upon the procedure for the ones whose deportation decisions were formalized by the Special Council decisions. However, that was in contradiction with the official acts.

The deportation operations of 1945–1946 were carried out being based on the decisions of the USSR NKVD/NKGB or the republic-level security institutions or, as in the case of the deportation of Germans and stateless persons in the Latvian SSR in February 1945, even without any such documents. As in the case

of the 1941 deportees, the release procedure of these groups became possible only after Stalin's death.

6. Release procedure of those deported from the Baltic SSRs in comparison with the release procedure of the “kulaks” deported in the first half of 1930s

The deportation operations carried out in the Baltic SSRs were not unique, as the forced relocation of people was one of the cornerstones of the Soviet regime. They as well as the release procedure resembled both the deportation operations of “kulaks” in the first half of 1930s and their gradual release in 1930s–1950s.

As in the case of the deportations of “kulaks” in the first half of 1930s, the acts sanctioning most of the deportation operations were Union-level documents. Similarly, the repressions were carried out by the Union-level security institutions even in the absence of sanctioning acts because people were deported from one administrative unit of the USSR to another. The Baltic SSRs institutions were involved in preparation, formalization of some deportation decisions as well as carrying out the deportation operations.

During the deportation operations of “kulaks” in the first half of 1930s, there was a need to start reviewing a growing number of applications by the deportees. It had to be recognized that at least a few errors had been made during the operations. On April 5, 1930, at a session of the Political Bureau of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) a commission was created to review the applications of those deported to the Northern Krai (parts of the present-day Arkhangelsk and Vologda oblasts and the Komi Republic of the Russian Federation).

That commission established the criteria for repealing deportation decisions. Along with some clarifications, those criteria served later as the basis for reviewing applications of the deportees from the Baltic SSRs. Such a commission was best suited for the release procedure due to its extrajudicial nature because all the deportation operations were extrajudicial. Accordingly in the Baltic SSRs, commissions of respective republic's CM (to deal with those deported as “kulaks”) and the Presidium of the Supreme Council (to deal with other groups) were established.

Like the “kulaks” repressed in the first half of 1930s, the release procedure of those deported from the Baltic SSRs developed over time and originated at the Union level. At the end, all the “kulaks” deported in the first half of the 1930s and the deportees from the Baltic SSRs were released by Union-level acts with no repeal of deportation decisions. Additionally, as in the first half of 1930s, so in the Baltic SSRs, people were deported as families including children. Even after Stalin's death, the fact that a person had been a minor at the time of deportation was not a sufficiently weighty reason for the repeal of a deportation decision.

The main difference between the release procedure of the “kulaks” deported in the first half of 1930s and those deported from the Baltic SSRs was that in the

first case the applications were reviewed by the administrative unit of the USSR to which the people had been deported. While in the case of the Baltic SSRs during Stalin's rule, the reviewing process included the republics from which the people had been deported but the final decisions were made at the Union level. After Stalin's death, relevant decisions were made at both the Union and republic levels. Gradually, the release procedure was delegated to the republic level. Another difference was the more specific nuanced release procedure. In the case of the Baltic SSRs, both during Stalin's rule and after his death, the repeal of deportation decisions meant the right to return, while restrictions on return were applied only upon release without repeal of deportation decisions.

7. Official Soviet account of the "kulak" deportation operations in the first half of 1930s and the deportation operations in the Baltic SSRs

The Soviet Union's official position on all deportation operations was unequivocal: the repressions were justified. For example, it was stated that the deportation operations were carried out in the wake of the "class struggle". Those operations were presented as the "only correct measures" still in 1982. The treatment of the deportation operations carried out in the Baltic SSRs was similar. The deportation in June 1941 was retrospectively justified in terms of the war against Germany that broke out just a week later. The post-war deportations were justified as necessary measures against "intelligence agents of imperialist countries" and "kulaks", who had to be liquidated during the collectivization.

It was only in January 1987, within the framework of the "glasnost" policy announced at the plenum of the Central Committee of the CPSU, that people started publicly expressing their opinions that contradicted the official position. That change found its quickest way into the decisions of the Baltic SSRs' in 1988–1989 concerning the deportation operations.

Regarding the changes in the criminal legislation after Stalin's death as well as the official theory of development of the "Soviet law", both were mere fiction because the release procedure still remained based on the foundations laid in 1930s.

Even though the deportation operations were known in the West, no Western researcher raised the question of what became of those once deported in the light of the developments in the "Soviet law" after Stalin's death. The existence of the problem was ignored by those who unconditionally approved of these developments, and those who were critical of them. Still today, the release procedure is not included in any comprehensive study of the "Soviet law".

I claim that the release procedure characterized the Soviet regime after Stalin's death better than any political or legal change. The fact that those changes did not affect the release procedure shows that they were a mere fiction that did not shake the foundations of the system.

Key findings and ways forward

During the deportation operations carried out in the Baltic SSRs in 1941, 1945–1952, approximately 202 148 people were repressed.

The release procedure depended on the ways the deportation decisions had been formalized. Accordingly, there were four categories of the deportees:

- “kulaks” by the decisions of the respective republic’s CM;
- those deported in 1941;
- those deported in 1945–1946 by NKVD/NKGB directives;
- those deported in 1947–1952 by the USSR MGB Special Council decisions.

In 1945–1954, the release procedure meant repeal of deportation decisions and dealt with the “kulaks”, and post-1947 deportees. Exceptions were rare (e.g. the children deported in 1941). From 1954 onward, the release procedure predominantly meant release without repealing deportation decisions. That process, initiated at the Union level, led to the gradual release of all the Baltic deportees by 1965.

The republic-level procedure followed the course set at the Union level both in terms of release based on repealing deportation decisions as well as release without repealing such decisions. From 1965 until the late 1980s, the Baltic SSRs focused on repealing deportation decisions of the deportees previously released with no repeal of their deportation decisions.

That release procedure resembled the release procedure of the “kulaks” deported in the first half of 1930s. Therefore, the release procedure of deportees as such was created under Stalin’s rule and was fundamental to the Soviet system. It was only in autumn 1988 when the Baltic SSRs began to challenge the existing order. The Estonian SSR was the first one to repeal the deportation decisions of the “kulaks”. The Lithuanian SSR eventually became the first one to repeal all the deportation decisions. The Latvian SSR finalized that process only in summer 1989. At the same time, the Union-level acts that sanctioned the deportation operations in the Baltic SSRs were never repealed in Moscow.

There are several ways forward based on these findings. First, it is possible to move on to deepen understanding of the matters that accompanied the release procedure (i.e. return of confiscated property, pensions, compensations). Second, the release procedure in the Baltic SSRs creates a framework to examine the release procedure in other areas annexed by the Soviet Union during World War II (Eastern Poland, Bessarabia and Northern Bukovina) focusing on similarities and differences. Such work can start in the archives of Ukraine and Moldova. Third, the nature of the release procedure of deportees from the first half of 1930s until the collapse of the USSR is a fundamental finding that urges to re-examine the true extent of the political and legal changes in the Soviet Union after Stalin’s death as well as in the independent countries from 1991 until today.

This thesis shows that fundamental matters remain the same while so many things seem to change. In the period after Stalin's death until the collapse of the Soviet Union (even during Khrushchev’s “thaw” and Gorbachev’s “glasnost”),

no serious attempt was made to put an end to the release procedure of deportees that originated in the first half of 1930s. Moreover, the Union level never took responsibility for all the deportation operations. In fact, the Union-level acts that sanctioned deportations in the areas that had been annexed during World War II were never repealed. As a sign of continuity, the Russian Federation, the legal successor of the USSR, never took responsibility for those deportations either.

LISAD

Lisa 1. Väljasaatmisoperatsioonid Eesti, Läti ja Leedu NSV-s 1941., 1945.–1952. a

Alusakt (tüülitiduline)	NKVD/NKGB/MVD/MGB rakendusdokument (tüülitiduline)	Liiduvabariiklik rakendusdokument	Repressioon	Operatsiooni läbiviimise aeg	Väljasaadetute grupid	Väljasaadetute arv (inimesed) tänapäeva arvutuste põhjal
Puudus (14.–16.05.1941 ÜK(b)P KK ja NSVL RKN-i määruse projekt) ⁵¹⁴	14.–16.05.1941 NSVL NKGB juhend ⁵¹⁵	Puudus	20 aastat erisundasumist koos vara konfiskeerimisega	14.–18.06. Eesti NSV-s ka 01.–03.07.1941	Järgmiste väljasaadetute gruppide perekonnaliikmed ja ülalpeetavad: „kontrevolutsiooniliste parteide aktiivsed liikmed ja antisovetlike natsionalistlike valgekaartlike organisatsioonide liikmed“; „endised poliitilise politsei ametnikud, sandarmid, endiste politseiasutuste ja vanglate juhtivkoosseis, aga ka reapolitseinikud ja vangivalvurid, kelle kohta on kompromiteerivaid materjale“; „endised suurmaoamanikud, vabrikandid ja kõrgemad riigiametnikud“; endised Poola, Leedu, Läti ja Eesti armee ning valgekaartlaste ohvitserid, kelle kohta on kompromiteerivaid materjale“. Lisaks neile: „kontrevolutsiooniliste natsionalistlike organisatsioonide liikmete perekonnaliikmed, kui perekonnapead elavad illegaalselt ja varjavad end võimude eest“; kontrevolutsiooniliste natsionalistlike organisatsioonide liikmete perekonnaliikmed, kelle perekonnapead on surma mõistetud; Saksamaalt repatrieerimise korras saabunud isikud ja sakslased, kes on registreeritud	Eesti NSV-st ligikaudu 7049, ⁵¹⁹ Läti NSV-st 10004, ⁵²⁰ Leedu NSV-st, 12832 ⁵²¹

⁵¹⁴ *История сталинского ГУлага. Том 1, 394–395.*

⁵¹⁵ *Ibid.*, 395–400.

⁵¹⁹ *Sõja ja rahu vahel II*, 448.

⁵²⁰ *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, 687.

⁵²¹ Anuuskas, „1941 m. birželio 14–18 d. tremimai“, 9.

Alusakt (tüteliduline)	NKVD/NKGB/MVD/MGB rakendusdokument (tüteliduline)	Liduvabariiklik rakendusdokument	Repressioon	Operatsiooni läbiviimise aeg	Väljasaadetute grupid	Väljasaadetute arv (inimesed) tänapäeva arvu- tuste põhjal
Puudus	Eesti NSV puhul 07.02.1945 NSVL NKVD direktiiv, ⁵²² Läti NSV puhul ei olnud tühtegi dokumenti.	Leedu NSV puhul 16.12.1944 Leedu NSV NKGB–NKVD käskkirj ⁵²³ ja 18.04.1945 Leedu NSV NKVD käskkirj ⁵²⁴	Väljasaatmine	Läti NSV-s 05.–06.02. 1945, ⁵²⁵ Leedu NSV-s 20.04–03.05. 1945, ⁵²⁶ Eesti NSV-s 15.08. 1945 ⁵²⁷	Saksamaale ümberasumiseks, kuid keeldunud välja sõitmast ja kelle kohta on materjale nende antisovetliku tegevuse ja kahtlustatavate sidemete kohta välisluuretega ⁵²⁸ ; prostituuide ⁵¹⁶ Leedu NSV- st samuti saadeti välja „suurmaoamnike, vabrikantide, ohvitseride ja teenistujate hulgast“ Poola põgenikud. ⁵¹⁷ Väljasaadetute üldnimetuseks sai „sotsiaalselt ohtlik element“. ⁵¹⁸	Eesti NSV-st 407, ⁵²⁸ Läti NSV- st 406 ⁵²⁹ (675), ⁵³⁰ Leedu NSV-st 812 ⁵³¹

⁵¹⁶ *Sõja ja rahu vahel II*, 445–446.

⁵¹⁷ LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 61.

⁵¹⁸ RA, ERAF.17SM.5.35, 7; LVA, PA-101. f., 18. apr, 40a. l., 54. lp.

⁵²² NSVL NKVD direktiv nr 1/2144 või 1/2141, 07.02.1945. Rahi-Tamm, „Deportation of individuals of German nationality“, 415; RA, ERAF.17SM.5.15, 55.

⁵²³ Kairitkštytė, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“, 94.

⁵²⁴ Anušauskas, „Gyventojų tremimai 1944–1953 m.“, 13.

⁵²⁵ Par „vāciešu operāciju“ Latvijā.

⁵²⁶ Anušauskas, „Gyventojų tremimai 1944–1953 m.“, 13.

⁵²⁷ Rahi-Tamm, „Deportation of individuals of German nationality“, 415.

⁵²⁸ *Ibid.*, 415. 261 neist olid sakslased ja ülejäanud nende perekonnaliikmed, sõltumata rahvuslikust kuuluvusest. Liivik, „Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal“, 90.

⁵²⁹ Par „vāciešu operāciju“ Latvijā.

⁵³⁰ LVA, PA-101. f., 18. apr., 40a. l., 59. lp; Sama arv viitega Läti riigiarhiivile (LVA). Saleniece, „Latvian deportees of the 1940s“, 205.

⁵³¹ Kairitkštytė, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“, 102.

Alusakt (tülitiduline)	NKVD/NKGB/MVD/MGB rakendusdokument (tülitiduline)	Liiduvabariiklik rakendusdokument	Repressioon	Operatsiooni läbiviimise aeg	Väljasaadetute grupid	Väljasaadetute arv (inimesed) tänapäeva arvutuste põhjal
Puudus	Ainult Leedu NSV puhul 16.06.1945 NSVL NKVD korraldus ⁵³²	Puudus	Väljasaatmine koos vara konfiskeerimisega ⁵³³	17.07–03.09.1945, 18.–21.02.1946 ⁵³⁴	„Bandede pealike ja aktiivsete bandede liikmete“ perekonnaliikmed	Leedu NSV-st 11492 ⁵³⁵
Ainult Leedu NSV puhul 29.09.1947 NSVL MN-i määrus ⁵³⁶	16.10.1947 NSVL MGB korraldus ⁵³⁷	Puudus	Väljasaatmine NSVL MGB Erinõupidamise otsustega koos vara konfiskeerimisega	detsember 1947, 02.01.1948 ⁵³⁸	„Bandiitide ja kulakutest bandiitide käsilaste“ perekonnaliikmed	
Ainult Leedu NSV puhul 21.02.1948 NSVL MN-i määrus ⁵³⁹	16.03.1948 NSVL MGB käsikiri ⁵⁴⁰	Puudus	Eritasumisele väljasaatmine koos vara konfiskeerimisega	22.–23.05.1948 ⁵⁴¹	„Illegaalselt elanud, relvastatud kokkupõrgetes tapetud ja süüdi mõistetud bandiitide ning natsionalistide pered“; „kulakud“ koos perekondadega	Leedu NSV-st 40002 ⁵⁴²
Operatsioon „Vesna“ (eesti k. „Kevad“)						

⁵³² Anušaускас, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“; 6; *История сталинского Гулага. Том 5, 667; По решению Правительствa Союза ССР, 662.*

⁵³³ Ainult Leedu NSV-s läbi viidud väljasaatmiste puhul, kui vara konfiskeerimise kord ei olnud sätestatud alusaktidega, sätestati see eraldi seisvate Leedu NSV MN-i ja Leedu K(b)P KK määrustega. Nt 16.07.1945 määruse nr 139-s koos lisaga tõlget leedu keelde. *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose, 253–257.*

⁵³⁴ Anušaускас, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 13.

⁵³⁵ Kuni operatsiooni „Vesna“ läbiviimiseni kokku 12304 inimest – 812 sakslast = 11492. *Ibid.*, 7.

⁵³⁶ *По решению Правительствa Союза ССР, 673–674.*

⁵³⁷ *Ibid.*, 6.

⁵³⁸ *Ibid.*, 13.

⁵³⁹ *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose, 307–308.*

⁵⁴⁰ Бурай, Л. Берия – И. Стануш, 226.

⁵⁴¹ Anušaускас, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 9.

⁵⁴² *Ibid.*, 9.

Alusakt (tüteliduline)	NKVD/NKGB/MVD/MGB rakendusdokument (tüteliduline)	Liduvabariiklik rakendusdokument	Repressioon	Operatsiooni läbiviimise aeg	Väljasaadetute grupid	Väljasaadetute arv (inimesed) tänapäeva arvu- tuste põhjal
29.01.1949 NSVL MN-i määrus; ⁵⁴³ Operatsioon „Priboi“ (eesti k. „Murdlaine“)	28.02.1949 NSVL MGB käskkirj; ⁵⁴⁴ 12.03.1949 NSVL MVD käskkirj; ⁵⁴⁵	14.03.1949 Eesti NSV MN-i määrus; ⁵⁴⁶ 22.03.1949 Eesti NSV MN-i määrus; ⁵⁴⁷ 23.03.1949 Eesti NSV MN-i määrus; ⁵⁴⁸ 17.03.1949 Läti NSV MN-i määrus; ⁵⁴⁹ 24.03.1949 Läti NSV MN-i määrus; ⁵⁵⁰ 19.03.1949 Leedu NSV MN-i määrus; ⁵⁵¹ 22.03.1949 Leedu NSV MN-i ja Leedu K(b)P KK määrus; ⁵⁵²	NSVL MGB Ermõupidamise otsustega ja „kulakud“ Balti liduvabariikide MN-ide määrustega kinnitatud lisade alusel igaveseks ajaks väljasaatmine (eriasumine) koos vara konfiskeeri- misega	25.–29.03. 1949 kui ka hiljem ⁵⁵³	„Illegaalselt elavate, relvastatud kokkupõrgete ajal tapetud ning süüdimõistetud bandiitide ja natsionalistide, vastupanutegevust jätkavate Legaliseeritud „bandiitide ja bandiitide käsilaste“ perekonnad, „kulakud“ koos perekondadega	Eesti NSV-st 20702, ⁵⁵⁴ Läti NSV-st 42638, ⁵⁵⁵ Leedu NSV-st 31917 ⁵⁵⁶

⁵⁴³ Lietuvos gyventojų tremimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose, 480–483.

⁵⁴⁴ Eesti Mõlu Instituudi toimetised 2. Toimik „Priboi“, 239–242.

⁵⁴⁵ Сталинские депортации. 1928–1953, 645–648.

⁵⁴⁶ RA, ERA-R-1.5.184, 28–29.

⁵⁴⁷ *Ibid.*, 30.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, 31–32.

⁵⁴⁹ LVA, 270. f., 1-s. apr., 406. l., 188. lp.

⁵⁵⁰ *Ibid.*, 189. lp.

⁵⁵¹ LCVA, f. R-754, ap. 11, b. 56, l. 153.

⁵⁵² LYA, f. 1771, ap. 190, b. 7, l. 17–20.

⁵⁵³ LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

⁵⁵⁴ Kaasik, „Operatsioon „Priboi““, 100.

⁵⁵⁵ 25.–29.05.1949 saadeti välja 42125 inimest, kellele hiljem lisandusid esialgu välja saatmata jäänud 513 inimest. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, 180.

⁵⁵⁶ Anušauskas, „Gyventojų tremimai 1944–1953 m.“, 11.

Alusakt (tülitiduline)	NKVD/NKGB/MVD/MGB rakendusdokument (tülitiduline)	Lõiduvabariiklik rakendusdokument	Repressioon	Operatsiooni läbiviimise aeg	Väijasaadetute grupid	Väijasaadetute arv (inimesed) tänapäeva arvutuste põhjal
Ainult Leedu NSV puhul 13.02.1951 NSVL MN-i määrus, ⁵⁵⁷ mis ühtlasi laienes Valgevene ja Ukraina NSV- le	05.03.1951 NSVL MGB käsikiri ⁵⁵⁸	Puudus	NSVL MGB Ermõupidamise otsustega igaveseks ajaks väljasaatmine (erituumine) koos vara konfiskeerimisega	31.03–01.04.1951	1940. aastate lõpus läänest repatrieerunud „Andersi armee“ liikmed koos perekondadega	Leedu NSV-st 283 ⁵⁵⁹
03.03.1951 NSVL MN-i määrus. ⁵⁶⁰ Operatsioon „Sever“ (eesti k „Põhi“), mis ühtlasi laienes Valgevene ja Ukraina NSV lääneoblastitele ning Moldaavia NSV- le		Puudus	NSVL MGB Ermõupidamise otsustega igaveseks ajaks väljasaatmine (erituumine) koos vara konfiskeerimisega		Jehoova tummistajad ja nende perekonnaliikmed	Eesti NSV-st 281, ⁵⁶¹ Läti NSV-st 44, ⁵⁶² Leedu NSV-st 150 ⁵⁶³

⁵⁵⁷ Аблажей и Салахова, „Репатрианты-андерсовцы в Иркутской ссылке“, 62.

⁵⁵⁸ *Ibid.*, 62.

⁵⁵⁹ LYA, f. K-6, ар. 2, б. 105, л. 8.

⁵⁶⁰ *По решению Правительства Союза ССР*, 646–647.

⁵⁶¹ Rabi-Tamm and Kahar, „Deportation operation Priboy in 1949“, 451.

⁵⁶² *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, 742.

⁵⁶³ LYA, f. K-6, ар. 2, б. 105, л. 8.

Alusakt (tülitiduline)	NKVD/NKGB/MVD/MGB rakendusdokument (tülitiduline)	Liiduvabariiklik rakendusdokument	Repressioon	Operatsiooni läbiviimise aeg	Väljasaadetute grupid	Väljasaadetute arv (inimesed) tänapäeva arvutuste põhjal
Ainult Leedu NSV puhul. Puudus	Teadmata	Teadmata	NSVL MGB Ermõupidamise otsustega väljasaatmine (eriasumine) koos vara konfiskeerimisega	20.09.1951 ⁵⁶⁴	„Bandiitide ja bandiitide käsilaste“ perekonnaliikmed	Leedu NSV-st 2987 ⁵⁶⁵
Ainult Leedu NSV puhul 05.09.1951 NSVL MN-i määrus ⁵⁶⁶ ja 12.12.1951 NSVL MN-i määrus. ⁵⁶⁷ Operatsioon „Osen“ (eesti k „Sügis“)	Teadmata	29.09.1951 Leedu NSV MN-i määrus ⁵⁶⁸	Leedu NSV MN-i määrusega kinnitatud nimekirjade alusel igaveseks ajaks väljasaatmine (eriasumine) koos vara konfiskeerimisega	02.–03.10.1951 ⁵⁶⁹ ja ka 09.01.1952 ning 24.01.1952 ⁵⁷⁰	„Kulakud“ koos perekondadega	Leedu NSV-st 1872 ⁵⁷¹

⁵⁶⁴ LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

⁵⁶⁵ Antud juhul on alust arvata, et Anušaaskase tabelis esineb ebatäpsusi. Operatsiooni „Osen“ ei saanud läbi viia enne Leedu NSV määrusega „kulaklike“ perekondade nimekirjade kinnitamist. Anušaaskas, „Gyventojų tremimai 1944–1953 m.“, 14. Arv pärineb siit: LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

⁵⁶⁶ *По решению Правительстве Союза ССР*, 687–688.

⁵⁶⁷ *Ibid.*, 689.

⁵⁶⁸ *Lietuvos gyventojų tremimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, 577–578.

⁵⁶⁹ Anušaaskas, „Gyventojų tremimai 1944–1953 m.“, 11.

⁵⁷⁰ LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

⁵⁷¹ Antud juhul on alust arvata, et Anušaaskase tabelis esineb ebatäpsusi. Ei ole teada, kust pärineb hilisematest MGB, MVD ja KGB dokumentidest arv 1844. Anušaaskas, „Gyventojų tremimai 1944–1953 m.“, 14. Sel põhjusel võtan andmeid 1988. a õiendist, kus 1951. ja 1952. a välja saadetud „kulakute“ arvud olid järgmised: 16150, 778 ja 1799. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

Alusakt (ütleiduline)	NKVD/NKGB/MVD/MGB rakendusdokument (ütleiduline)	Lõiduvabariiklik rakendusdokument	Repressioon	Operatsiooni läbiviimise aeg	Väljasaadetute grupid	Väljasaadetute arv (inimesed) tänapäeva arvu- tuste põhjal
Ainult Leedu NSV puhul. Puudus	Teadmata	Teadmata	NSVL MGB Erinõupidamise otsustega väljasaatmine (eriasumine) koos vara konfiskeerimisega	31.10 ja 30.11– 01.12.1951 ⁵⁷²	„Bandiitide ja bandiitide käsilaste“ perekonnaliikmed	Leedu NSV-st 78 ⁵⁷³
Ainult Leedu NSV puhul. Puudus	Teadmata	Teadmata	NSVL MGB Erinõupidamise otsustega väljasaatmine (eriasumine) koos vara konfiskeerimisega	06.08.1952 ⁵⁷⁴	„Bandiitide ja bandiitide käsilaste“ perekonnaliikmed	Leedu NSV-st 359 ⁵⁷⁵

Kokku sellisel moel represseeriti 202 148 inimest (Eesti NSV-s 28 439, Läti NSV-s 53 361 ja Leedu NSV-s 120 348).

⁵⁷² *Ibid.*, l. 63.

⁵⁷³ Antud juhul on alust arvata, et Anušaaskase tabelis esineb ebatäpsusi. Arvud 334 ja 452 vist pärinevad 1988. a õiendist, kus räägiti väljasaatmisest MGB Erinõupidamise otsuste alusel. Anušaaskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 14. Tabelis esitatud arv on 1988. a õiendis esitatud arvu (335 ja 452) summa. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 63.

⁵⁷⁴ *Ibid.*, l. 64.

⁵⁷⁵ Antud juhul on alust arvata, et Anušaaskase tabelis esineb ebatäpsusi. Ei ole teada, milks arv 359 pärineb varasematest MVD ja MGB dokumentidest, mitte aga hilisematest MGB, MVD ja KGB dokumentidest, milleks 1988. a õiendit võib pidada. Anušaaskas, „Gyventojų trėmimai 1944–1953 m.“, 14. Sel põhjusel kasutan 1988. a õiendit, kus on seisab selline arv – 359. LYA, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 64.

Lisa 2. NSVL asutuste ja dokumendiilike hierarhia⁵⁷⁶

RUS	EST	LV	LT	ENG (nõukogude tõlge)	ENG (lääne tõlge)	Parteikomitee	ÜN	ÜNP	MN	Ministeerium	Minister	Kohalik nõukogu ja täitevkomitee
закон	seadus	likums ⁵⁷⁷	įstatymas ⁵⁷⁸	law ⁵⁷⁹	law ⁵⁸⁰		X					
указ	seadlus	dekrēts ⁵⁸¹	įsakas ⁵⁸²	decree ⁵⁸³	edict ⁵⁸⁴			X				
постановление	otsus	lēmums ⁵⁸⁵	nutarimas ⁵⁸⁶	decision ⁵⁸⁷	resolution ⁵⁸⁸	X	X	X				
решение	otsus	lēmums ⁵⁸⁹	sprendimas ⁵⁹⁰	decision ⁵⁹¹	decision ⁵⁹²					X		X

⁵⁷⁶ Käesolevas lisis oleva tabeli põhi (ülsehitus, aktiilike nimetused vene ja eesti keeles). Indrek Paavle, „Seadused käskkirjani. NSV Liidu õigusaktide klassifikatsioonist ja kasutamised ajaloo uurimises“, *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae* 19 (26) (2012), 546. Dokumendiiligid on korrasatud ülvalt alla ehk kõrgemalt astmelt madalamale astmele. Hierarhia on näidatud vasakult paremale.

⁵⁷⁷ *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcija (Pamatlikums) 1978* (Rīga: Liesma, 1978), § 103.

⁵⁷⁸ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas), 1978*, § 103,

<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/00ca15b024e611e58a4198c462929b7a?jfwid=5v2xfdk63> (vaadatud 12.12.2024).

⁵⁷⁹ *Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics* (Washington D. C.: Embassy of the Union of Soviet Socialist Republics, 1945), § 39; *Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics 1977* (Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1982), § 108.

⁵⁸⁰ Loebert, „Legal rules „for internal use only““, 74; F. J. M. Feldbrugge and William B. Simons (translators), „Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics 1977“, *Review of Socialist Law*, nr 4 (1978): § 108.

⁵⁸¹ *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcija*, § 110.

⁵⁸² *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija*, § 110.

⁵⁸³ *Constitution 1945*, § 49b; *Constitution 1977*, § 123.

⁵⁸⁴ Loebert, „Legal rules „for internal use only““, 74; Feldbrugge and Simons, „Constitution“, § 123; Stanislaw Pomorski, „Communists and their criminal law: reflections on Igor Andrejew’s outing of the criminal law of socialist states“, *Review of Socialist Law*, nr 1 (1981), 28.

⁵⁸⁵ *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcija*, § 103, 110.

⁵⁸⁶ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija*, § 103, 110.

⁵⁸⁷ *Constitution 1977*, § 123.

⁵⁸⁸ Feldbrugge and Simons, „Constitution“, § 123.

⁵⁸⁹ *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcija*, § 136, 137.

⁵⁹⁰ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija*, § 135, 136.

⁵⁹¹ *Constitution 1945*, § 98; *Constitution 1977*, § 148.

⁵⁹² Feldbrugge and Simons, „Constitution“, § 148.

RUS	EST	LV	LT	ENG (nõukogude tõlge)	ENG (lääne tõlge)	Parteikomitee	Ü/N	Ü/NP	MN	Ministeerium	Minister	Kohalik nõukogu ja täitevkomitee
постановление	määrus	lēmums ⁵⁹³	nutarimas ⁵⁹⁴	decision ⁵⁹⁵	decre ⁵⁹⁶				X			
распоряжение	korraldus	rīkojums ⁵⁹⁷	potvarkis	order, ordinance ⁵⁹⁹	resolution ⁶⁰⁰				X		X	X
инструкция	jūhend	instrukcija	instrukcija	instruction ⁶⁰¹							X	
приказ	kāskirī	pavēle	įsakymas	order ⁶⁰²	order ⁶⁰³						X	
указание	jūhis	norāde	nurodymas	directive							X	

⁵⁹³ *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcija*, § 120.

⁵⁹⁴ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija*, § 120, 135, 136.

⁵⁹⁵ *Constitution 1945*, § 81; *Constitution 1977*, § 133.

⁵⁹⁶ Loeber, „Legal rules „for internal use only““, 74; Feldbrugge and Simons, „Constitution“, § 133.

⁵⁹⁷ *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcija*, § 120, 136, 137.

⁵⁹⁸ *Constitution 1945*, § 81, 98.

⁵⁹⁹ *Constitution 1977*, § 133.

⁶⁰⁰ Loeber, „Legal rules „for internal use only““, 75; Feldbrugge and Simons, „Constitution“, § 133.

⁶⁰¹ *Constitution 1945*, § 73.

⁶⁰² *Constitution 1945*, § 73.

⁶⁰³ Loeber, „Legal rules „for internal use only““, 77.

Lisa 3. Eesti NSV andmed väljasaadetute, nende vabastamise ja väljasaatmisotsuste tühistamise kohta (inimesed)⁶⁰⁴

Väljasaadetud KOKKU	Väljasaadetud 1941	Väljasaadetud „kulakud“	Otsus tühistatud KOKKU	MN („kulakud“)		Otsus tühistatud (v.a. „kulakud) KOKKU	Otsus tühistatud 1941 KOKKU	ÜNP			ENSV ülemkohus	Üleiliduline tasand			
				Vabastatud	Otsus tühistatud			Vabastatud 1941	Otsus tühistatud 1941	Otsus tühistatud 1941			Vabastatud	Otsus tühistatud	Vabastatud
27961 ⁶⁰⁵	6700 ⁶⁰⁶	7180 ⁶⁰⁷	2437	2029 ⁶⁰⁸	307 ⁶⁰⁹	2130 ⁶¹⁰	andmed puuduvad (a.p)	2010 ⁶¹¹	a.p	133 ⁶¹²	9047 ⁶¹³	a.p	1107 ⁶¹⁴	13493 ⁶¹⁵	a.p

Eesti NSV-s tühistati kõigest väljasaatmisotsustest 8,72%, „kulakute“ väljasaatmisotsustest tühistati 4,28%, ülejäänud väljasaadetute gruppide puhul tühistati 10,25% otsustest.

⁶⁰⁴ Arvud pärinevad kõige hilisemast allikast, milles need esinesid, st kui arv esines mitmes allikas, siis tabelisse on kantud ainult kõige hilisem arv. Arvud on esitatud samal kujul nagu allikateski, välja arvatud värvilistes lahtrites olevad arvud. Roheline lahter on allikates olevate arvude arvutamise tulemus. Sinises lahtris on välja toodud paksus kirjas olevate arvude summa.

⁶⁰⁵ RA, ERAF.1.5.101, 21.

⁶⁰⁶ *Ibid.*, 21.

⁶⁰⁷ *Ibid.*, 22.

⁶⁰⁸ Справка о количестве лиц, высланных из Эстонской ССР в 1941–1951 г. г. и освобожденных по решениям МВД, Прокуратуры, Верховного Суда, Совета Министров ЭССР, Указам и другими актами правительства, 16.02.1960. RA, ERAF.17SM.5.15, 34.

⁶⁰⁹ RA, ERAF.1.5.101, 25.

⁶¹⁰ 1967. a mai seisuga oli tühistatud 11 sakslase, 56 Jehoova tunnistaja, 666 1941. a väljasaadetu ja 1240 1949. a „natsionalisti“ väljasaatmisotsust. (*Ibid.*, 25). 1971. a märtsi seisuga tühistati kokku 2063–666–1240=157). Seega 1971. a märtsi seisuga oli tühistatud 2130 otsust (11+56++2063=2130). В Совет Министров Эстонской ССР, 31.03.1971. RA, ERA.R-1.5.862, 51.

⁶¹¹ RA, ERAF.17SM.5.15, 34.

⁶¹² Kokku tühistati 1240 inimese 1949. a väljasaatmisotsust (RA, ERAF.1.5.101, 25), millest 1107 tühistas Eesti NSV ülemkohus (*Ibid.*, 48). Järelikult 133 otsust tühistas Eesti NSV ÜNP.

⁶¹³ Eesti NSV MVD, prokuratuuri ja ülempkohtu otsused kokku. RA, ERAF.17SM.5.15, 34.

⁶¹⁴ ERAF.1.5.101, 48.

⁶¹⁵ 19.05.1958 ja 07.01.1960 NSVL ÜNP seadlusega 2265 inimest ning teiste üleiliduliste aktide alusel 11228. RA, ERAF.17SM.5.15, 34.

Lisa 4. Läti NSV andmed väljasaadetute, nende vabastamise ja väljasaatmisotsuste tühistamise kohta (inimesed)⁶¹⁶

Välja- saadetud KOKKU	Välja- saadetud 1941	Välja- saadetud „kulakud“ KOKKU	Otsus tühistatud KOKKU	MN („kulakud“)		Otsus tühistatud (v.a „kula- kud) KOKKU	Otsus tühistatud 1941 KOKKU	ÜNP			Läti NSV prokuratuur	Läti NSV üle- m- kohus	Üleliiduline tasand		
				Otsus tühistatud	Vabas- tatud			Vabasta- tud 1941	Otsus tühistatud 1941	Otsus tühistatud 1941			Vabasta- tud	Otsus tühistatud	Vabas- tatud
52543 ⁶¹⁷	9546 ⁶¹⁸	30469 ⁶¹⁹	a.p.	17547 ⁶²⁰	99 ⁶²¹	a.p.	a.p.	2332 ⁶²²	a.p.	2726 ⁶²³	a.p.	8899 ⁶²⁴	a.p.	75 ⁶²⁵	a.p.

Läti NSV-s tühistati „kulakute“ väljasaatmisotsustest 0,33%.

⁶¹⁶ Arvud pärinevad kõige hilisemast allikast, milles need esinesid, st kui arv esines mitmes allikas, siis tabelisse on kantud ainult kõige hilisem arv. Arvud on esitatud samal kujul nagu allikateski, välja arvatud värvilistes lahtrites olevad arvud. Roheline lahter on allikates olevate arvude argutamise tulemused.

⁶¹⁷ 1941. a välja saadetud 9546 inimest ja 1949. välja saadetud 42322 inimest. Справка по вопросу административного выселения граждан из территории Латвийской ССР. Dateerimata, tõenäoliselt oktoober 1988. LVA, 270. f., 1-s. apr., 2602. l., 2.-3. lp.; 1945. a välja saadetud 675 sakslast ja kodakondsusea isikut. LVA, PA-101. f., 26. apr., 109. l., 130. lp. Andmeid Jehoova tunnistajate kohta ei esitatud.

⁶¹⁸ LVA, 270. f., 1-s. apr., 2602. l., 2. lp.

⁶¹⁹ LVA, PA-101. f., 26. apr., 109. l., 130. lp.

⁶²⁰ Läti NSV MN-i komisjoni töö „kulakute“ vabastamisel. *Ibid.*, 131. lp.

⁶²¹ 65 „kulaku“ väljasaatmisotsust tühistati perioodil 1945–1954: 33 inimest. LVA, 270. f., 1-s. apr., 406. l., 190.–192. lp.; 14 inimest. *Ibid.*, 193.–194. lp.; 18 inimest. *Ibid.*, 195.–197. lp. 34 „kulaku“ väljasaatmisotsust tühistas Läti NSV MN perioodil 1965–1970. LVA, 270. f., 1-s. apr., 2602. l., 5. lp.

⁶²² Läti NSV ÜNP komisjoni töö väljasaadetute gruppide (v.a „kulakud“) vabastamisel. Samas dokumendis mainitud kolm Läti NSV ÜNP otsusega vabastatud isikut olid ilmselt 11.03.1952 NSVL ÜNP seadlusega pärast karistuse ära kandmist eriasumisele saadetud inimesed. LVA, PA-101. f., 26. apr., 109. l., 131. lp.

⁶²³ Läti NSV Prokuratuuri ja MVD otsustega vabastatud. *Ibid.*, 131. lp.

⁶²⁴ *Ibid.*, 131. lp.

⁶²⁵ 59 inimest vabastas NSVL ülemlkohus ja 16 inimest NSVL MGB Erinõupidamine. Lisaks on välja toodud Balti sõjaväeringkonna sõjatribunali vabastatud 6 inimest, kuid nende puhul võib oletada, et tegemist ei olnud väljasaadetutega. *Ibid.*, 131. lp.

Lisa 5. Leedu NSV andmed väljasaadetute, nende vabastamise ja väljasaatmisotsuste tühistamise kohta (perekonnad)^{62,6}

Väljasaadetud KOKKU	Väljasaadetud 1941	Väljasaadetud „kulakud“	Otsustatud KOKKU	MN („kulakud“)		Otsustatud (v.a. „kulakud“) KOKKU	Otsustatud 1941 KOKKU	ÜNP			Leedu NSV prokuratuur		Üleiludilise tasand			
				Vabastatud	Otsustatud			Vabastatud 1941	Otsustatud	Vabastatud	Otsustatud	Vabastatud	Otsustatud	Vabastatud	Otsustatud	
3736 ⁶²⁷	7439 ⁶²⁸	2203 ⁶²⁹	3998 ⁶³⁰	6472 ⁶³¹	1818 ⁶³²	2180 ⁶³³	a.p.	1391 ⁶³⁴	1065 ⁶³⁵	1412 ⁶³⁶	138 ⁶³⁷	a.p.	391 ⁶³⁸	377 ⁶³⁹	2701 ⁶⁴⁰	a.p.

Leedu NSV-s kõigest väljasaatmisotsustest tühistati 10,7%, „kulakute“ väljasaatmisotsustest tühistati 8,25% (14,44%),⁶⁴¹ ülejäänud väljasaadetute gruppide puhul tühistati 14,22% otsustest.

^{62,6} Vt Lisa 4 selgitust. Leedu NSV allikates tavaliselt kasutati sõnu „perekonad“ ja „arvestustoimik“ sünonüümidena. Üks toimik käis 3–4 inimese kohta. Справка о количестве дел на выселенные семьи и их рассмотрении Комиссиями Президиума Верховного Совета и Совета Министров Литовской ССР, 30.10.1987. LYA, f. V-135, ар. 7, б. 549, l. 56.

^{62,7} 1941. a välja saadetud 7439 perekonda (12562 inimest) ja 1945–1952 välja saadetud 29923 perekonda (108364 inimest). Справка о выселенных из Литовской ССР на спецпоселение в северные и восточные районы страны за период с 1941 по 1952 годы. Датагемата, tõenäoliselt märts–august 1988. a. LYA, f. V-135, ар. 7, б. 549, l. 62, 64.

^{62,8} *Ibid.*, l. 62.

^{62,9} Leedu NSV MN-i määruste alusel saadeti välja 12589 perekonda („Priboi“ 7886+263 ja „Osen“ 4009+217+214). Neile lisandusid NKVD korraldustel ja NSVL MGB Etinõupidamise otsustel välja saadetud „kulakud“. *Ibid.*, l. 62–64.

^{63,0} *Ibid.*, l. 65.

^{63,1} Leedu NSV MN-i komisjoni töö „kulakute“ vabastamisel Справка о количестве семей выселенных из Литовской ССР и результат рассмотрения дел выселенных на Комиссии Президиума Верховного Совета Литовской ССР и Совета Министров Литовской ССР по состоянию на 01.04.1958 года, 05.04.1958. LYA, f. K-41, ар. 1, б. 568, l. 84.

^{63,2} LYA, f. V-135, ар. 7, б. 549, l. 65.

^{63,3} Kokku oli tühistatud 3998 perekonna väljasaatmisotsust. Sellest tuleb lahutada 1818 „kulaklikku“ perekonda. *Ibid.*, l. 65.

^{63,4} LYA, f. K-41, ар. 1, б. 568, l. 84.

^{63,5} *Ibid.*, l. 84.

^{63,6} Leedu NSV ÜNP komisjon tühistas 138 aastal 1941 välja saadetud perekonna ja 1274 aastail 1945–1952 välja saadetud perekonna (v.a. „kulakud“) väljasaatmisotsust. LYA, f. V-135, ар. 7, б. 549, l. 65.

^{63,7} *Ibid.*, l. 65.

^{63,8} *Ibid.*, l. 65.

^{63,9} *Ibid.*, l. 65.

^{64,0} Справка о результатах работы Комиссии Президиума Верховного Совета и Совета Министров Литовской ССР по рассмотрению ходатайств граждан, выселявшихся с территории Литовской ССР на спецпоселение за пределы республики, 15.02.1971. LYA, f. V-135, ар. 7, б. 541, l. 64.

^{64,1} Sulgudes on Leedu NSV MN-i tühistatud „kulaklike“ perekondade väljasaatmisotsuste osakaal ainult Leedu NSV MN-i määruste alusel välja saadetud „kulaklike“ perekondade arvust (12589 peret).

Lisa 6. Vabastamiskorra tähtsamad üleliidulised ja Balti liiduvabariikide aktid 1953.–1989. a⁶⁴²

NSVL tasand	Eesti NSV	Läti NSV	Leedu NSV
01.09.1953, S Указ Президиума Верховного Совета СССР № 129/83 „Об упразднении Особого Совещания при Министре внутренних дел Союза ССР.“			
05.07.1954, S Постановление Совета Министров СССР № 1439-649с „О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев“			10.06.1953, S Lietuvos PSR Ministrų Tarybos potvarkis nr 762-ps
13.07.1954, ЕКА Указ Президиума Верховного Совета СССР № 104/43 „Об отмене Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года „Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны““			
10.03.1955, S Постановление Совета Министров СССР № 449-272с „О выдаче спецпоселенцам паспортов“			
	22.12.1954, S Протокол решений бюро Совета Министров Эстонской ССР № 61. Пункт повестки дня № 5. О создании комиссии для рассмотрения заявлений по вопросам кулацких хозяйств		

⁶⁴² Kuupäevade järel olevad tähistavad akti staatust: S – salajane; TS – täiesti salajane; EKA – ei kuulu avaldamisele; A – avalik; IP – info staatuse kohta puudub.

NSVL tasand	Eesti NSV	Läti NSV	Leedu NSV
<p>19.08.1955, IP Указ Президиума Верховного Совета СССР „О внесении изменений в статью 3 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 01.09.1953 „Об упрощении Особого Совещания при Министре внутренних дел СССР““</p> <p>24.11.1955, S Постановление Совета Министров СССР № 1963-1052с „О снятии с учета некоторых категорий спецоселенцев“</p>			
<p>13.12.1955, EKA Указ Президиума Верховного Совета СССР № 129/23 „О снятии ограничений в правовом положении с немцев и членов их семей, находящихся на спецоселении“</p>			
<p>12.03.1956, TS Постановление Совета Министров СССР № 342-216сс „О дополнительном снятии с учета некоторых категорий спецоселенцев“</p>			
			<p>21.01.1957, EKA Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl sudarymo komisijos išžiūrėti byląoms asmenų, esančių спецнотремиме pagal buvusio Ypatingo Pasitarimo prie TSRS VRLK–VSLK sprendimus ir pagal šių organų atskiras директывас“</p>
<p>07.08.1957, IP Указ Президиума Верховного Совета СССР „Об изменении статьи 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.08.1955 „О внесении изменений в статью 3 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 01.09.1953 „Об упрощении Особого Совещания при Министре внутренних дел СССР““</p>			

NSVL tasand	Eesti NSV	Läti NSV	Leedu NSV
		<p>05.10.1957, EKA Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija dekrēts „Par komisijas izveidošanu to personu lietu pārskatīšanai, kuras atrodas speciālā izstrīšanās, pamatojoties uz bijušas PSRS IeTK–VDTK Sevišķās apspriedes lēmumiem un šo orgānu atsevišķām direkīvam”</p>	
		<p>18.10.1957, S Распоряжение Совета Министров Латвийской ССР № 1812-рс</p>	
	<p>12.10.1957, EKA Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus „Endise NSVL SARK–RJRK juures asunud Erindupidamise otsuste ja nende organite üksikute direktiivide alusel Eesti NSV-st eriasumisele saadetud isikute asjade läbivaatamisest“</p>		
<p>28.03.1958, IP Указ Президиума Верховного Совета СССР № 169/30 „О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев“</p>			
<p>19.05.1958, IP Указ Президиума Верховного Совета СССР № 103/15 „О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев“</p>			
<p>02.08.1958, EKA Указ Президиума Верховного Совета СССР № 109/6 „О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев“</p>			
	<p>14.12.1959, S Eesti NSV Ministrite Nõukogu büroo istungi protokoll nr 52. Päevakorra punkt nr 15. Eriarumiselt vabastatud ja Eesti NSV-sse elama asumise luba taotlevate kodanike avalduste läbivaatamisest</p>		

NSVL tasand	Eesti NSV	Läti NSV	Leedu NSV
<p>07.01.1960, ЕКА Указ Президиума Верховного Совета СССР № 132/2 „О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев“</p>			<p>21.12.1961, S Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas 757–s</p>
		<p>14.03.1964, ЕКА Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 134 „О комиссии по рассмотрению ходатайств лиц, с которых сняты ограничения по спецпоселению, о возвращении в Латвийскую ССР“</p>	
<p>30.09.1965, ЕКА Указ Президиума Верховного Совета СССР № 4020-VI „О снятии ограничений по спецпоселению с участников сект „свидетели иеговы“, „истинно-православные христиане“, „иннокентьевцы“, „адвентисты–реформисты“ и членов их семей“</p>		<p>23.06.1965, ЕКА Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 331 „О комиссии по рассмотрению ходатайств лиц, высланных в административном порядке из Латвийской ССР, о признании их выселения необоснованным“</p>	
<p>03.11.1972, ЕКА Указ Президиума Верховного Совета СССР № 3521-VIII „О снятии ограничения в выборе места жительства, предусмотренного в прошлом для отдельных категорий граждан“</p>		<p>15.02.1971, ЕКА Постановление Совета Министров Латвийской ССР № 69 „О комиссии по рассмотрению ходатайств граждан о въезде в Латвийскую ССР“</p>	

NSVL tasand	Eesti NSV	Läti NSV	Leedu NSV
<p>13.12.1973, S Постановление Совета Министров СССР № 894-300 „О признании утратившими силу некоторых решений Правительства СССР“</p>			
<p>09.01.1974, ЕКА Указ Президиума Верховного Совета СССР № 5333-VIII „О признании утратившими силу законодательных актов СССР в связи с Указом Президиума Верховного Совета СССР „О снятии ограничений в выборе места жительства, предусмотренного в прошлом для отдельных категорий граждан““</p>			
			<p>18.04.1974, S Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas nr 149–10 „Dėl išimties iš Lietuvos TSR asmenų pareiškimų svarstymo komisijos sudarymo“</p>
		<p>26.09.1974, ЕКА постановление Совета Министров Латвийской ССР № 538 „О порядке рассмотрения ходатайств лиц, высланных в административном порядке, о признании их выслечения необоснованным“</p>	
	<p>07.09.1988, A Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 450 „Eesti NSV valituse mõningate otsuste kehtetuks tunnistamise kohta“</p>		
			<p>20.09.1988, A Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas nr 274 „Dėl Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1949 m. kovo 19 d. nutarimo nr 176 ir 1951 m. rugsėjo 29 d. nutarimo nr 865 panaikinimo“</p>
			<p>21.10.1988, A Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas nr XI-2611 „Dėl asmenų, iškeldintų iš Lietuvos TSR teritorijos 1941–1952 metais, reabilitavimo“</p>

NSVL tasand	Eesti NSV	Lāti NSV	Leedu NSV
			<p>25.10.1988, A Lietuvas TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas nr XI-2618 „Pripažinti netekusiais galios Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1957 metų sausio 21 dienos įsakus“</p>
		<p>02.11.1988, A Latvijas PSR Ministru Padomes lēmums nr 350 „Par pilsoņu nepamatotu administratīvu uzsūtīšanu no Latvijas PSR 1949. gadā“</p>	
	<p>07.12.1988, A Eesti NSV seadus „Kohtuväliste massirepressioomide kohta Nõukogude Eestis 1940–1950-ndail aastail“</p>		
		<p>08.06.1989, A Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija dekrēts „Par četrdesmitajos un piecdesmitajos gados no Latvijas PSR teritorijas izsūtīto pilsoņu rehabilitāciju“</p>	

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Elmar Gams
Sünniaeg: 7. november 1992
E-post: elmar.gams@mnemosyne.ee

Teadusvaldkonnad

ETIS VALDKONNAD 2. Ühiskonnateadused ja kultuur; 2.3. Ajalooteadused ja arheoloogia
CERCS VALDKOND H250 Lähiajalugu (alates 1914)

Teenistuskäik

01.02.2017– SA Eesti Mälu Instituut, Muu (teadustöötaja) (1,00)
02.11.2024–15.11.2024 Prantsusmaa rahvuslik demograafiauringute instituut (Ined), Külalisteadur (1,00)

Haridustee

10.02.2020– Ajaloo doktoriõpe, Tartu ülikool
01.09.2014–06.06.2018 Ajaloo magistriõpe, Tallinna ülikool
01.09.2011–10.02.2014 Ajaloo bakalaureuseõpe, Tallinna ülikool

Teaduspreemiad ja tunnustused

2023 Kolme rektori stipendiumi konkursi võitja 2022/2023 õppeaastal

Doktoritöoteemaline teaduspublikatsioon

Gams, Elmar (2024). On the role of the 1957 decrees of the Baltic Soviet republics in dismantling the Gulag and special settlement system. *Lithuanian Historical Studies*, 28 (1), 99–130. DOI: 10.30965/25386565-02801004.

Publikatsioonid

Gams, Elmar (2024). The Molotov-Ribbentrop pact in Russia: ‘gradual resurgence’ of the Soviet version of events or unchallenged continuation of it? *Biuletyn Instytutu Zachodniego / Bulletin of the Institute for Western Affairs*, 563, 1–8, 20.09.2024.

Gams, Elmar (2022). Nõukogude ajalookontseptsiooni kinnistumine tänapäeva Venemaa Teise maailmasõja käsitluses. Saueauk, Meelis; Maripuu, Meelis (Toim.). *Propaganda, sisseränne ja monumendid: vaateid Nõukogude võimu kinnistamise meetoditele Eestis 1950.–1980. aastatel. (189–225)*. Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Eesti Mälu Instituudi toimetised = Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory; 3).

Gams, Elmar (2022). The resurgence of the Soviet version of history in Russia’s current view of the Second World War. In: Saueauk, Meelis; Maripuu, Meelis (Ed.). *Propaganda, Immigration, and Monuments: Perspectives on Methods Used to Entrench Soviet Power in Estonia in the 1950s–1980s. (229–266)*.

Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Eesti Mälu Instituudi toimetised = Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory; 3).
Gams, Elmar (2017). The Meaning of a Memorial: Reading Kaunas's Garden of War. Deep Baltic, 27.02.2017.

CURRICULUM VITAE

Name: Elmar Gams
Date of birth: November 7, 1992
E-mail: elmar.gams@mnemosyne.ee

Fields of research

ETIS FIELD 2. Culture and Society; 2.3. History and Archaeology
CERCS FIELD H250 Contemporary history (since 1914)

Career

01.02.2017– Estonian Institute of Historical Memory, other staff
(R&D) (1.00)
02.11.2024–15.11.2024 French Institute for Demographic Studies (Ined),
Visiting Research Fellow (1.00)

Education

10.02.2020– PhD in History, University of Tartu
01.09.2014–06.06.2018 MA in History, Tallinn University
01.09.2011–10.02.2014 BA in History, Tallinn University

Honours & awards

2023 The Three Rectors' Scholarship winner in 2022/2023 academic year

Research publication on the topic of the doctoral thesis

Gams, Elmar (2024). On the role of the 1957 decrees of the Baltic Soviet republics in dismantling the Gulag and special settlement system. *Lithuanian Historical Studies*, 28 (1), 99–130. DOI: 10.30965/25386565-02801004.

Publications

Gams, Elmar (2024). The Molotov-Ribbentrop pact in Russia: 'gradual resurgence' of the Soviet version of events or unchallenged continuation of it? *Biuletyn Instytutu Zachodniego / Bulletin of the Institute for Western Affairs*, 563, 1–8, 20.09.2024.

Gams, Elmar (2022). Nõukogude ajalookontseptsiooni kinnistumine tänapäeva Venemaa Teise maailmasõja käsitluses. Saueauk, Meelis; Maripuu, Meelis (Toim.). *Propaganda, sisseränne ja monumendid: vaateid Nõukogude võimu kinnistamise meetoditele Eestis 1950.–1980. aastatel. (189–225)*. Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Eesti Mälu Instituudi toimetised = Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory; 3).

Gams, Elmar (2022). The resurgence of the Soviet version of history in Russia's current view of the Second World War. In: Saueauk, Meelis; Maripuu, Meelis (Ed.). *Propaganda, Immigration, and Monuments: Perspectives on Methods Used to Entrench Soviet Power in Estonia in the 1950s–1980s. (229–266)*.

Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Eesti Mälu Instituudi toimetised = Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory; 3).
Gams, Elmar (2017). The Meaning of a Memorial: Reading Kaunas's Garden of War. Deep Baltic, 27.02.2017.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍāavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 p.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.
45. **Mari-Leen Tammela.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. Tartu, 2017, 417 lk.
46. **Kadi Polli.** Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel. Tartu, 2019, 369 lk.
47. **Hannes Vinnal.** Turusidemed. Kaubandus, kommunikatsioon ja lõimumine Lääne- ja Põhjamere regioonis, c. 1730–1830. Tartu, 2019, 190 lk.
48. **Holger Rajavee.** Moodsa kunstnik-geeniuse idee süünd ja kujunemine Prantsuse ja Briti traditsioonide põhjal 17.–18. sajandil ning selle refleksioonid 20. sajandil. Tartu, 2019, 164 lk.
49. **Feliks Gornischeff.** Venemaa suhted Preisimaaga Napoleoni sõdade ajal baltisaksa päritolu diplomaatide tegevuse näitel aastatel 1806–1812. Tartu, 2020, 225 lk.
50. **Kerttu Palginõmm.** Pracht und Luxus zwischen Brügge und Reval: das Retabel des Marienaltars der Bruderschaft der Revaler Schwarzenhäupter des Meisters der Legende der Hl. Lucia. Tartu, 2020, 304 s.
51. **Ago Raudsepp.** Pääsemine ja häving Demokraatia mõju Soome ja Eesti julgeolekule aastatel 1918–1948. Tartu, 2020, 552 lk.
52. **Indrek Schwede.** Jalgpalli positsioonist Eestis ja selle marginaliseerumise põhjustest Nõukogude anneksiooni perioodil. Tartu, 2021, 212 lk.
53. **Triin Tark.** Rahvuskuuluvuse tähendus riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist Saksamaale 1941. aastal ümberasunute elulooliste andmete põhjal. Tartu, 2021, 285 lk.
54. **Lea Kõiv.** Kirikukorraldus ja vaimulik elu rootsiaegses Tallinnas. Tartu, 2021, 282 lk.
55. **Ilmar Tammisto.** Aadel ja riigivõim Liivimaal 1634–1680. Tartu, 2023, 368 lk.
56. **Viktors Dāboliņš.** The Rise of the Riga Schillings (1582–1621). Tartu, 2023, 313 p.
57. **Margo Roasto.** Maaküsimus, rahvuslikud vastuolud ja poliitiliste ideoloogiate retseptsioon: ühiskondlik mõte Eesti alal 1905–1916. Tartu, 2023, 368 lk.
58. **Lauri Kann.** Inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal. Tartu, 2023, 215 lk.
59. **Peeter Kenkmann.** Autoritaarrežiimi areng Eestis aastatel 1934–1940: põhi-seaduse ja kaitseseisukorra roll. Tartu, 2024, 203 lk.

60. **Toivo Kikkas.** Eesti sõjameeste motivatsioon rahvaväes ja Punaarmee Eesti rahvuslikes väeosades 1918–1920. Tartu, 2024, 256 lk.
61. **Sten-Erik Tammemäe.** Teadussild üle Soome lahe. Eesti-Soome teadussuhted 1918–1940. Tartu, 2025, 256 lk.
62. **Kadi Käär-Peterson.** Garlieb Merkel's Political Thought: A Baltic Perspective on Enlightenment. Tartu, 2025, 267 p.